

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ХУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

(ўқув қўлланма)

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент-2013

Мазкур ўқув қўлланма «Ислом манбашунослиги» фани бўйича ёзилган. Қўлланмада манбашунослик, унинг ўзига хос жиҳатлари, манбалар ва уларнинг турлари, Қуръон, ҳадис, тафсир, ақида, фикҳ, та-саввуф, тарих каби ислом манбашунослигининг асосий йўналишлари ва бу соҳалар бўйича ёзилган манбалар ҳақида илмий маълумотлар берилган. Маълумотлар талабаларда шарқ манбалари, исломшу-носликка оид қўлёзма асарларга оид илмий ва амалий билим ҳамда кўникмаларни ҳосил қилишга қаратилган.

Ўқув қўлланма Тошкент ислом университети ўқув жараёни-да, шунингдек, исломшунос, диншунос, тарихчи мутахассис ва тадқиқотчилар томонидан фойдаланиш учун мўлжалланган.

Тузувчилар:

Исломов З. – ТИУ “Исломшунослик” кафедраси профессори, фил.ф.д.

Солиев А. – ТИУ “Исломшунослик” кафедраси ўқитувчиси

Такризчилар:

Ш.Зиёдов – тарих фанлари номзоди

Д.Раҳимжонов – тарих фанлари номзоди, доцент

Масъул муҳаррир:

Қ.Зоҳидов – тарих фанлари номзоди

Фаннинг ўқув қўлланмаси Тошкент ислом университети Ўқув-услубий кенгашининг 2011 йил «27» апрель 13-сон мажлисида ва Илмий кенгаш-нинг 2011 йил «29» апрель 9-сон мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

5 220 400 – “Диншунослик” йўналиши ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитасининг 2012 йил 2 апрелдаги № 680-рақамли тавсияси билан чоп этилди.

“ТАВСИЯ ЭТИЛГАН”

“Исломшунослик” кафедраси мажлисида муҳокама қилинган ва тасдиқланган.

© “Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2013

1-мавзу: Манбашунослик фанининг предмети, асосий вазифалари, тармоқлари

1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад
2. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари
3. Манбалар турлари
4. Манбашуносликнинг тармоқлари
5. Манбашуносликка оид адабиётлар таҳлили

Мавзунинг ўқув мақсади: манбашунослик фани, тармоқлари, унинг ижтимоий-гуманитар фанлар сирасида тутган ўрни, фаннинг предмети, мақсади, вазифалари, манбалар ва уларнинг турлари ҳақида маълумот бериш.

Таянч иборалар: манба, манбашунослик, моддий ва маънавий манбашунослик, этнографик, лингвистик, ёзма, халқ оғзаки ижоди, мўъжаз расм-миниатюра манбалари, манбашунослик билан боғлиқ фанлар

1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад

Манбашунослик фани талабаларда ушбу фан соҳаси тўғрисида умумий тушунча ҳосил қилиш ва уларда тарихий, адабий, диншунослик, исломшунослик ва бошқа фан соҳаларига оид манбалар асосида мустақил ўрганиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат.

Маълумки, тарихий манбалар инсоният тарихи, тарихий сана ва воқеалар, шахслар ҳақида маълумот беришади, адабий манбаларга шоир, ёзувчилар, уларнинг турли жанрлардаги адабий асарлари ҳақидаги маълумотлар киритилган. Ислом манбашунослигида Куръон ва ҳадислар, фикҳ, ақида, тасаввуф, мантиқ, балоғат манбалари ҳар томонлама тавсиф ва таҳлил қилинади. Фандаги мавжуд

барча соҳа ва йўналишларни, тарихий нуқтаи назардан манбашунослик асосларини ўрганиш мумкин.

Масалан, ислом таълимотининг асосий манбалари саналмиш Қуръон ва ҳадислар турли гуруҳ вакиллари томонидан турлича талқин қилинган ва қилинмоқда. Манба маъноларининг кенглиги ва вазиятга қараб зарур маъносинигина ажратиб олиш, уларга тўлақонли ёшдашиш ҳамда мукамал ўрганишни талаб этади. Бу ҳолат ўз навбатида манба ва у билан боғлиқ барча истилоҳ, тушунча, маълумотларни ўзлаштириш зарурлигини кўрсатади. Бунинг учун талаба, тадқиқотчи манбага тўлиқ кириб бориши керак. Унинг тили, яратилишининг тарихий вазияти, шароити, муаллиф, унинг шахсияти ва қатор омиллар ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш тадқиқотчи, талабанинг манба бўйича илмий изланишига ижобий таъсир қиладиган омиллардан ҳисобланади. Бу каби масалаларга барча даврларда ҳам ҳолис илмийлик билан ёндашилмади, бунинг натижасида манбаларни турли талқин қилиш ҳолатлари юзага келди. Мана шундай ҳолатларнинг олдини олиш ҳамда тарихга ҳаққоний баҳо бериш давр талабига айланди.

Ўзбекистон мустақиллик шароитида тарихий адолатни тиклаш, ислом манбаларини ҳолис ва объектив ўрганиш, тарихий воқеа ва ҳодисаларни асл манбалар асосида тадқиқ этиш зарурлигини инобатга олиб, манбашунослик ва айниқса ислом манбашунослигини том маънода ўрганиш ишига кенг имконият яратила бошланди. Мана шу мақсадда тарихий, адабий, ислом манбашунослигини илмий-назарий тадқиқ қилиш ва амалий истифодага киритиш соҳасига алоҳида эътибор қаратилди. Чунки манбашунослик фани манбаларга илмий ёндашув кўникмаларини ҳосил қилишга ёрдам беради. Манбашунослик ўзига турдош фанлар билан яқиндан боғлиқ, манбашунос олим эса билим доирасининг кенглиги, мантикий мушоҳадасининг чуқурлиги ва бир неча тилларни мукамал билиши билан ажралиб туради.

2. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

Манбашунослик фани тарих, адабиётшунослик, исломшунослик, фалсафа каби ижтимоий-гуманитар фанлар, астрономия, математика, геометрия каби аниқ фанларнинг асосий ва муҳим соҳаларидан бири бўлиб, турли манбаларни ўрганиш ҳамда улардан илмий фойдаланишнинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганади.

Манба қадимдан сақланиб қолган, илм-фан, табиат ва жамиятнинг маълум босқичдаги тарихи, ҳолати, ривожини, улар билан боғлиқ маълумотларни ўзида акс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликлардир. Мазкур ёдгорликлар оғзаки ҳамда ёзма обидаларга бўлинади.

Моддий ёдгорликларга қадимий обида, мақбара, шаҳар, қаср ва қалъалар, буюм ва ашёлар киради.

Маънавий ёдгорликлар деганда қадимги ёзувлар, халқ оғзаки ижоди намуналари, афсоналар, ёзма ёдгорликлар – битик, қўлёзма китоб, ҳужжатлар ва архив материаллари тушунилади. Моддий ёдгорликлар маънавий ёдгорлик сифатида ҳам илмий аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради.

Умуман, манба инсон ижтимоий фаолияти натижасида пайдо бўлган ва унинг хусусиятларини ўзида акс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликлардан иборат. Уларни ўрганадиган фан манбашунослик деб аталади.

Манбашунослик фани ижтимоий фан соҳасида асосан тарихий, адабий ва ислом манбашунослиги каби йўналишларга ажралади.

Манбашунослик фанининг вазифаларига манбаларни кидириб топиш, уларни рўйхатга олиш, туркумлаш, тавсиф қилиш, тадқиқ этиш, маълумотларнинг тўла ва объективлигини аниқлаш, манбанинг фан тараққиётини ўрганишдаги аҳамиятига баҳо бериш киради.

Манбашунослик ижтимоий-гуманитар фанларнинг бир қатор ёрдамчи соҳалари билан боғлиқ ҳолда фаолият олиб боради.

Палеография (юнон. палео – қадимий, графхо – ёзаман; қадимий ёзув) қадимий қўлёзма асарларнинг қоғози, муқоваси, сиёҳи, ёзуви ва ёзиш усуллари текширади.

Дипломатика (юнон. диплома – икки букланган қоғоз; ҳужжат) расмий ҳужжатларни ўрганиш ва таҳлил қилиш билан шуғулланади.

Геральдика (юнон. геральд – герб, белги, нишон) қадимий герблар, турли-туман нишон, тамға ва белгиларни ўрганади.

Сфрагистика (юнон. спрагис – муҳр) қадимий муҳрлар (подшоҳлар, хонлар, амирлар ва қозилар муҳрлари) ва уларнинг ёзувларини текширади.

Эпиграфика – (юнон. эпи – устида, тепасида, графхо – ёзув; бирон нарсаси; буюм устидаги ёзув) тош, металл, ёғоч ва бошқа қаттиқ буюмлар устига ўйиб ёзилган қадимги битикларни ўрганади.

Нумизматика (лотин. нумис – пул) қадимий пулларни, ашёси, шакли, вазни, ёзувлари, зарб этилган жойи ва вақтини текширади.

Метрология (юнон. метрон – ўлчов, логос – тушунча, билим; ўлчовлар ҳақида тушунча) ўтмишда турли мамлакат ва халқлар орасида амалда бўлган оғирлик, масофа ва сатҳ ўлчовларини ўрганади.

Хронология (юнон. хронос – вақт, логос – тушунча, билим; вақт ҳақида тушунча) қадимги халқлар орасида ва мамлакатларда амалда бўлган йил ҳисоби ҳамда тақвимни ўрганувчи соҳа. Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ал-боқия” (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар) номли асари турли тақвимларни ўрганишга бағишлангани учун Европада “Хронология” номи билан машҳур.

3. Манбалар турлари

Манбаларни умумий характериға қараб қуйидаги асосий гуруҳларға бўлиш мумкин:

Моддий (ашёвий) манбалар

Инсоният маданиятининг илк ўчоқларидан бири бўлмиш Марказий Осиёда дастлабки ёзув оромийча хат негизида тахминан эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Маълумотларға кўра, юртимизда араб истилосига қадар ўн саккиз ёзув тури мавжуд бўлган. Ёзма ёдгорликларнинг катта қисми замонамизгача етиб келмаган.

Моддий манба деганда ибтидоий одамлар истиқомат қилган манзиллар ва дафн этилган жойлар, уларнинг қуроллари, бино ва турли иншоотлар, уй-рўзғор буюмлари ва зеб-зийнат тақинчоқлари тушунилади. Моддий ёдгорликларни кидириб топиш ва ўрганиш ишлари билан археология илми шуғулланади.

Этнографик манбалар

Халқларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган материал ва маълумотлар этнографик манба ҳисобланади. Жумладан, халқ, қабила, уруғ номлари, инсон қўли, ақл-заковати билан яратилган қурол, буюмларнинг нақш ва безаклари, кишилар онгида, шунингдек, оғзаки ва ёзма адабиётда сақланиб қолган ўтмиш урф-одат ва анъаналари, кишиларнинг турмуш тарзи этнографик манба сирасига киради. Этнография юнонча этнос “халқ”, грапхо “ёзаман” маъноларини англатади ва халқ ҳақида маълумотлар, халқшунослик билан боғлиқ маълумотларни ўрганади.

Лингвистик манбалар

Лингвистик манбалар тил қонун-қоидалари, тилшунослик масалалари, унинг лексик бойлиги, бир тилли изоҳли ҳамда кўп тилли луғатлар муаммолари билан шуғулланади. Бу манбаларға қадимги тарихий атамалар ҳам қимматли манбавий материал бўлиб, аجدодларимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишга ёрдам беради.

Лингвистик манбалар халқларнинг қадимги тиллари фонетикаси, лексикаси, сўз қатлами ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Халқ оғзаки ижоди манбалари

Халқ оғзаки ижоди маданиятнинг энг қадимги қисми бўлиб, унинг илдизи инсониятнинг илк даврларига бориб тақалади. Оғзаки адабиётнинг айрим намуналари қадимги юнон тарихчилари, шунингдек, Табарий, Масъудий, Беруний, Фирдавсий, Ибн Асир каби шарқ олимларининг асарлари орқали бизгача етиб келган. Каюмарс, Жамшид ва Сиёвуш, Аморт ва Спаретра, Тўмарис ва Широқ ҳақидаги қиссалар, афсоналар шулар жумласига киради.

“Алпомиш”, “Гўрўғли” каби дostonлар, халқ эртаклари, маросим қўшиқлари, матал ва топишмоқлар манба-шунослик объекти сифатида аҳамиятга эга. Бу халқ дурдоналари турли ижтимоий табақага мансуб кишиларнинг турмуши, маънавий қиёфаси, урф-одати ҳақида қимматли маълумот беради. Манбаларнинг бу тури билан фольклор-шунослик фани шуғулланади.

Ёзма манбалар

Ёзма манбалар манба-шуносликнинг асосий воситаси саналади. Инсоният тарихи, маданияти, фани, адабиёти, умуман инсон ҳаёти билан боғлиқ ёзма маълумотларнинг барчаси ёзма манбаларга киради. Ҳозирги кунда сақланиб қолган катта ҳажмдаги кўп сонли қўлёзма ҳамда босма, тошбосма асарлар ёзма манбаларнинг асосини ташкил этади.

Мўъжаз расм – миниатюралар

Маълумки, инсоният тарихида инсон ҳамда тасвирларга нисбатан турли фикрлар билдирилган. Бу масалага ислом таълимоти ўзига хос муносабатда бўлган, хусусан, Амир Темур ва темурийлар даврида ўзининг юксак тараққиёт босқичига кўтарилган даврда қўлёзма китобларни зийнатлаш учун яратилган нафис мўъжаз расмлар ҳам манба сифатида қабул қилинган. Юртимиз тарихи ва

моддий ашёлар, ҳунармандчилик, кийим-кечак, меъморий обидалар ва умуман моддий маданиятимиз хусусиятларини ўрганиш учун хизмат қиладиган нафис мўъжаз тасвирий санъат намуналари – миниатюра расмлар қимматли манба ролини ўтайди. Чунки уларда ашёлар тасвири баъзан бадиий ижод хусусиятларига мослаштирилган ҳолда акс эттирилади.

Буюк мусаввир Камолиддин Беҳзоднинг “Самарқанддаги Бибиҳоним масжидининг қурилиши” номли машҳур расми миниатюра санъатининг ёрқин намунаси саналади. Бу расмда XV асрдаги қурилиш жараёни, унда иштирок этган усталар тўғрисида мукамал тасаввур берилади. Бундай расмлардан тарихни ўрганишда тасвирий восита сифатида унумли фойдаланиш мумкин.

Умуман, бизгача етиб келган қадимги деворий расмлар ва қўлёзма китобларга ишланган ҳамда алоҳида мураккаблардаги расмларнинг манба сифатида аҳамияти катта.

4.Манбашуносликнинг тармоқлари

Манбашунослик фани асосан икки йўналишга эга бўлиб, у назарий манбашунослик ва амалий манбашуносликдан иборат.

Назарий манбашунослик

Назарий манбашунослик амалий манбашунослик тажрибасини умумлаштиради, ёзма манбаларнинг вужудга келиши, манбаларни излаб топиш, туркумлаш, тавсифлаш, тартибга солиш асосларини ишлаб чиқади ва уларни илмий муомалага киритиш, ўрганишнинг мақсадга мувофиқ асосий усул ва йўлларини аниқлайди. Ушбу жараён куйидаги амалиётларни ўз ичига олади:

Манбаларни туркумлаш

Шарқ қўлёзма манбаларини туркумлашнинг ягона аниқ бир тартиби ишлаб чиқилмаган. Манбашунослик

анъаналарига кўра қўлёзма ва босма манбалар мавзу, тил, фан соҳаси бўйича туркумланиб феҳрест шаклига келтирилган. Бу борада юртимизда ҳам жаҳон андозаларига мос келадиган анъана шаклланган. Шунга қарамай, халқаро доирадаги каталог-феҳрестлар андозаларидан фойдаланиш манбашунослик соҳасининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Жумладан, Англиянинг Британия музейида сақланаётган Шарқ қўлёзмаларининг шарқшунос Чарлз Риё томонидан, Франциянинг Париж Миллий кутубхонасининг Эдгар Блоше томонидан тиллар бўйича тузилган фихристлари маълум.

Ўзбекистондаги илк тажриба сифатида Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидаги қўлёзмалар “Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқ қўлёзмалари мажмуаси” фихристи тузилган. Мазкур фихрист фан соҳалари бўйича тузилган бўлиб, ҳозирга қадар унинг ўн бир жилди чоп этилган.

Олимлар қўлёзма манбаларни ўрганиш борасида турли қарашларни илгари сурадилар. Б.А.Аҳмедов “Ўзбекистон тарихи (ўрта асрлар) манбалари”ни ашъвий манбалар, расмий ҳужжатлар, тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарларга ажратиб ўрганишни тавсия қилади.

Қўлёзма манбаларга кенг ёндашиш талаб этилади. Хусусан, бадиий адабиётларда ҳам тарихий воқеалар, шахслар тўғрисидаги маълумотлар баёни мавжуд бўлиб, фақат уларнинг ўзига хос баён услуби, бадииятини назардан қочирмаслик керак. Чунки тарихчи бор ҳақиқатни ёзиши керак бўлса, шоир ёки ижодкор бадиий тўқима, бўрттириш, муболағага йўл қўйиши мумкин. Масалан, Алишер Навоий бадиий асарларида шоир даврига ва замондошларига оид қимматли фикр, мулоҳазалар мавжуд.

Алишер Навоийнинг “Хамса” асари таркибидаги достонларида ҳам тарихий маълумотлар, хусусан Мирзо Улуғбек шахси ва унинг илмий мероси тўғрисида жуда қимматли маълумот мавжуд.

Амалий манбашунослик

Амалий манбашунослик бевосита ёзма манбаларни назарий манбашунослик тавсиясига биноан ўрганиш, излаб топиш, тавсиф этиш ва зарур мавзу учун янги, керакли маълумотларни илмий муомалага олиб кириш билан шуғулланади.

Амалий манбашуносликда тадқиқотчи ўзи учун танлаб олган бирор мавзуга оид манбаларни аниқлаб олгандан кейин уларнинг ҳар бирини ташқи белгилари ва ички мазмунига кўра гуруҳларга ажратиб илмий таҳлил этади.

Манбаларнинг ташқи белгиларига қўлёзма, ҳужжат битилган қоғознинг ўлчами, қоғоз тури, варақлар сони, муқоваси, матн ўлчами, хати, сиёҳи, хаттоти, асар номи, муаллифи, китобат тарихи, жойи каби маълумотлар киради. Бу маълумотлар асарнинг тўлақонли ўрганилишида муҳим аҳамиятга эга.

Қўлёзманинг муаллифи, асар номи, ёзилган вақти ва жойи, котиби ҳақидаги муҳим маълумотлар муқаддима ва колофон – хотимада келтирилади. Манбалар билан ишлаш мутахассисдан катта малака ва турли шарқ тилларини билишни талаб этади.

Юртимизда манбашунос олимларнинг залворли оиласи шаклланган. Улар сирасига Ҳамид Сулаймонов, Азизхон Қаюмов, Убайдулла Каримов, Бўрибой Аҳмедов, Ботирбек Ҳасанов, Қавомиддин Муниров, Саидбек Ҳасанов каби етук олимлар кирадилар. Шунингдек, Ибодулло Одилов, Абдуқодир Муродов, Абдулла Носиров, Ҳабибулла Солиев каби зарринқалам хаттотлар ҳам манбашунослигимизда ўчмас из қолдирган.

Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш

Қўлёзма асарнинг таркиби ва мазмунини таҳлил қилиш, ғоявий, бадиий савияси ва илмий қийматини аниқлаш манбаларнинг ички белгиларига қараб таҳлил этиш доирасига киради.

Қўлёзма асарнинг илмий қиймати унда баён этилган маълумотлар, воқеа-ҳодисаларга муаллифнинг холис муносабати, келтирилган далил ва маълумотларнинг тўғрилиги ва олдинга сурилган фикр ва ғоялар билан белгиланади.

Тарихий, адабий, ислом манбаларининг дастхат, аслият, компилятив – нусха эканлиги, турли манбалар маълумотларини териб ёки айнан келтирилганлиги, тўла ва ноқислиги, қисқалиги, воқеаларнинг баён этилиш тарзи ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Илмий тадқиқотларда асл ва мўътабар қўлёзмаларга таяниб иш олиб бориш ҳар бир далил ва маълумот, рақамлар энг ишончли, нодир, бирламчи манбалардан олинishi керак.

Манбанинг таркиби ва мазмунини илмий таҳлил қилишдан кузатилган мақсад, унинг муҳим ва қимматли томонларини аниқлаш, унда келтирилган далилларнинг ишончлилиги ва тўғрисини бошқаларидан ажрата олиш ҳамда энг муҳими асарда баён этилган воқеани холис тарихчи нуктаи-назаридан туриб баҳолай олишдан иборат.

Манбашунослик талабларидан бири шуки, ёзма манбани фақат унинг бир ўзида келтирилган далил ва маълумотларга қараб баҳолаб бўлмайди. Баъзи ҳолларда келтирилган далил сохта, баён этилган воқеа эса сохта-лаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам асар ҳақида қатъий бир фикр айтишдан аввал уни ўзига ўхшаш бошқа асар билан солиштириб кўриш, келтирилган далилларни бир-бирига солиштириш ва текшириш зарур.

Амалий манбашунослик шу кунгача маълум даражада тажриба тўплади. Кўплаб ёзма ёдгорликлар асл нусха-факсимиле, танқидий матн, таржима ва изоҳли таржима, табдил кўринишларида чоп этилди. Турли қўлёзма фондлари, кутубхона ва музей, шахсий мажмуалардаги ёзма ёдгорликлар тавсифи фихрист – каталогларда эълон қилиниб, уларда амалга оширилган манбашунослик соҳасидаги тадқиқотлар натижалари умумлаштирилди.

Манбаларни ўрганиш бўйича амалга оширилган ишлар, тажрибалар умумлаштирилиб, тадқиқотлар учун энг қулай ва истикболли тадқиқ метод ва усуллари аниқланиб, ишлаб чиқилди, уларнинг замонавий, самарадорлиги юқорилари амалиётда қўллаш имконияти яратилди.

Фан-техника соҳасидаги янгиликлар жумладан замонавий компьютерлар ёзма манбаларни тадқиқ этиш имкониятини янада кенгайтди.

Амалий манбашунослик назарий билим ва тажриба асосида манбашуносликнинг конкрет, муайян соҳаси, бўлими, даври масаласи ёки бирор манба юзасидан амалий тадқиқот олиб боради, архив, музей, кутубхона ва шахсий мажмуаларда мавжуд ёзма манбаларни ўрганиб, энг қимматли нодирларини илмий муомалага олиб кириб, кенг жамоатчилик маънавий мулкига айлантиради.

Умуман, назарий ва амалий манбашунослик бири-бирини тўлдиради, бири иккинчиси учун асосий тадқиқот йўналиши ва услубларини белгиласа, иккинчиси биринчиси учун фактик материал жамлаб, асос бўлиб хизмат қилувчи далилларни йиғади.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида юртимизда тарихий, адабий, ислом манбашунослиги бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш имконияти яратилди. Мазкур мутахассисликлар бўйича юзлаб диссертациялар ҳимоя қилинди, рисола ва монографиялар нашр этилди.

5. Манбашуносликка оид адабиётлар таҳлили

Манбашунослик ва соҳага оид қўлланма, тадқиқот, рисола ва адабиётларга Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг алоҳида эътибор қаратилди. Бой маънавий меросимиз дурдоналари, жаҳон маданияти хазинасига улкан ҳисса бўлиб қўшилган алломаларимиз қаламига мансуб нодир асарлар том маънода кенг ўрганила бошланди. Юртимизда яратилган манбашуносликка оид дарслик ва қўлланмалар ичида академик Б.Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи ман-

балари” дарслиги ўзидаги қимматли маълумотлар жамлангани билан ажралиб туради.

А.Ҳабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” қўлланмасида ҳам қатор ижобий хусусиятлар мавжуд бўлиб, улардан тарихий манбашунослик бўйича дарслик тузишда фойдаланиш мумкин.

А.А.Мадраимов томонидан тузилган “Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси”да илк бор араб, форс ва турк тилидаги тарихий манбалар хусусиятларини очишга ҳаракат қилинган.

Манбашунослик фанининг кўп асрлик анъанаси юртимиз манбашунослигига оид юқоридаги нашрларда умумлаштиришга ҳаракат қилинди. Шунингдек, манбашуносликка оид адабиётларга турли соҳаларга оид энциклопедик луғатларни киритиш мумкин. Жумладан, Ислом энциклопедик луғатини шундай адабиётлар сирасига киритиш мумкин. Унда ислом маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган Имом Бухорий, Имом Термизий, Махмуд Замахшарий, Абу Лайс Самарқандий каби йирик олимларнинг асарлари ҳақидаги маълумотлар берилган. Шунингдек, “Ўзбекистон ислом обидалари”, “Тошкент ислом маданияти гавҳари” каби альбомлар ҳам манбашунослик адабиётлари сифатида аҳамиятга молик.

Манбашуносликка оид адабиётлар қаторида юртимиз фондларининг фихристлари алоҳида ўрин тутди. Жумладан, Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма ва тошбосма китоблар каталоги, Ҳамид Сулаймонов фонди каталоги, Тошкент ислом университети Манбалар хазинаси каталоги манбашуносликка оид муҳим адабиётлар сирасига қиради.

Фойдаланиладиган манба ва адабиётлар

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Т.: “Ўқитувчи”. 2001. – Б. 13-20.

2. Саидкулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. – Т: “Ўқитувчи”. 1993. Б. 3-9.

3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. –Т.: “Фан”. 1998. – С. 3-7.

4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая. – М.: “Наука”, 1987. – С. 5-17.

5. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси / Тузувчи А.А.Мадраимов. –Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 10-18.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2- илмий тўплам. – Тошкент. 2010.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Манбашунослик фанининг мақсадлари нимадан иборат?

2. Манбашуносликнинг асосий мавзуи ва вазифалари нимадан иборат?

3. Қандай манба турларини биласиз?

3. Манбашуносликнинг қайси йўналишини биласиз?

4. Назарий манбашуносликнинг мақсади ва вазифаси нимадан иборат?

5. Амалий манбашунослик деганда нимани тушунасиз?

6. Манбанинг ташқи моддий белгилари деганда нимани тушунасиз?

7. Манбанинг ички белгилари – таркиби ва мазмуни нимадан иборат?

9.Манбашунослик қандай турдош фанлар билан алоқада бўлади.

2-мавзу: Ислом манбашунослиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари

1. Ислом манбашунослиги тушунчаси.
2. Ислом манбашунослигини даврлаштириш.
3. Ислом манбаларининг жанр хусусиятлари.
4. Ислом манбашунослиги фан соҳаси сифатида.

Мавзунинг ўқув мақсади: Ислом манбаларининг юзага келиши, тарихий жараёнлар ва улар таъсирида манбаларнинг шаклланиши, мавзуларнинг жанр хусусиятларига таъсири, ислом манбашунослиги тушунчаси.

Таянч иборалар: Ислом манбалари, даврлаштириш, тафсир, ҳадис, ақида, фикҳ, насрий ва назмий асар, шарҳ, ҳошия, таълиқот.

1. Ислом манбашунослиги тушунчаси.

Ислом манбалари тушунчаси кенг қамровли тушунча бўлиб, у ислом дини билан боғлиқ соҳаларга оид мавжуд асарларни ўз ичига олади. Исломнинг асосий манбалари сифатида Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар назарда тутилади. Қуръони каримнинг турли даврларда китобат қилинган қўлёзмалари, нашр этиш усули юзага келиши билан чоп этилган босма нусхалар ислом манбашунослигининг асосий объекти вазифасини ўтайди. Ҳадисларнинг муҳаддислар томонидан жамланган тўпламларининг қўлёзма нусхалари ҳам ислом манбалари сифатида эътироф этилган. Ислом дини билан боғлиқ соҳа ва йўналишлар жумладан, тафсир, ақида, фикҳ, тасаввуф бўйича ёзилган

асарлар ҳамда уларнинг қўлёзма, босма нусхалари ислом манбашунослигининг асосини ташкил этади.

2. Ислом манбашунослигини даврлаштириш.

Ислом манбаларининг катта муддатли тарихий давр ва жараёнларда яратилган барча ёзма мероси қўлёзма ҳамда босма нусхаларда давримизга қадар етиб келган. Маълумотларга кўра манбаларнинг маълум қисми сақланмаган. Улар урушлар, турли табиий офатлар натижасида жисмонан йўқ бўлиб кетган, мавжуд бўлганлари ҳам ҳар хил сабаблар билан дунёнинг турли мамлакатларига бориб қолган ва ҳозирда ўша ердаги қўлёзмалар фондларида сақланмоқда. Аксарият манбашунос олимлар ислом манбаларини икки – жоҳилия даври ислом манбалари ҳамда ислом даври манбаларига бўлиб ўрганадилар. Жоҳилия даври ислом манбалари ўзининг камсонлиги, маълумотларнинг озлиги билан ажралиб туради. Бу борада Абу-л-Фараж Исфаҳонийнинг “Китобу-л-ағоний”, Калбийнинг “Китобу-л-асном”, қадимги арабларнинг “Муаллақот” тўпламларини эътироф этиш мумкин. Ислом даври манбалари эса тарихий даврнинг узунлиги ҳамда манбаларнинг кўплиги, хилма-хиллиги билан фарқланади. Юртимиз ҳамда дунё фондларида ислом манбашунослигига мансуб ўн тўрт асрдан ортиқ давр мобайнида яратилган юз минглаб қўлёзма ва тошбосма асарлар мавжуд.

3. Ислом манбаларининг жанр хусусиятлари.

Минглаб нусхадаги ислом манбаларини таҳлил этиш уларнинг мавзу нуқтаи назаридан ранг-баранглигини кўрсатади. Мазкур мавзулар бўйича ички хусусиятларига кўра турли жанрлар таъсири доирасида ёзилган. Ислом манбашунослигининг асосий манбаи Қуръони карим араб маданиятининг энг қадимий жанри ҳисобланмиш шеърый наср, қофияли наср, яъни сажъда ёзилган. Умуман араб

тилидаги ислом манбалари асосан арабларнинг қисқа баён усулида яратилган. Тафсир манбалари кенг, батафсил баён усулида ифодаланган бўлса, ақида, калом манбалари, матнлари қисқалиги билан ажралиб турган. Фикҳий асарлар мавзусининг кенглиги, ҳажмининг катталиги билан фарқланган. Улар асосан насрий баён жанрида ёзилган. Ақида матнларининг шарҳлари, ҳошиялари ҳажмининг катталиги белгиланади. Масалан, Насафийнинг “Ақоиди насафия” асари матни жуда қисқа, лекин, унга ёзилган барча шарҳлар катта асарлар сифатида шаклланган. Тасаввуф манбалари кўп сонли бўлиши билан бирга ҳам шеърӣ, ҳам насрий жанрда ёзилган.

4. Ислом манбашунослиги фан соҳаси сифатида.

Манбашунослик фан соҳаси сифатида турли тармоқларга бўлинган. Тарихий, адабий ва бошқа фан соҳаларининг манбашунослиги бўйича маълум изланишлар, тадқиқотлар олиб борилган. Ислом манбашунослиги фан соҳаси сифатида янгилиги билан ажралиб туради. Ислом манбашунослиги мустақил фан соҳаси сифатидаги мақомига 1999 йил Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университетининг очилиши ва Олий малякали мутахассисликлар рўйхатига 24.00.00. рақам билан Шарқшунослик фанлари мутахассислиги таркибида 24.00.02- Ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослигининг киритилиши билан бошланган. 2013 йилга қадар мазкур ихтисослик бўйича 25 та докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинган. Республикамизда олий таълимдан кейинги илмий ва илмий педагогик кадрларни тайёрлаш тўғрисидаги фармон қабул қилиниши билан мазкур фан соҳаси 07.00.05 рақам билан тарихий фанлар соҳасига киритилди.

Фойдаланиладиган манба ва адабиётлар

1. Тарихий манбашунослик
2. Манбашунослик

Мавзун мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Ислом манбашунослиги фан соҳаси сифатида қачон шаклланган?
2. Ислом манбашунослигининг бошқа фан соҳалари билан алоқадорлиги.
3. Ислом манбашунослиги қандай даврларга бўлинади?
4. Ислом манбаларининг жанр жиҳатидан ўзига хослиги нималарда кўринади?

2-мавзу: Жоҳилия даври манбашунослиги ва манбаларининг илмий таҳлили

1. Жоҳилия даври манбашунослиги ва унинг ўзига хослиги.

2. Абу-л-Фараж Исфаҳоний ва унинг “Китабу-л-ағоний” асарининг манбашунослик таҳлили.

3. Хишом ибн Муҳаммад Калбий ва «Китабу-л-асном» асарининг манбашунослик тадқиқи.

Мавзунинг ўқув мақсади: Ислом манбашунослигининг шаклланиш босқичлари, илк ислом даврларида манбашунослик, манбаларнинг жамланиш тарихи, Абу-л-Фараж ал-Исфаҳонийнинг «Китобу-л-ағоний», Ибн Калбийнинг «Китабу-л-асном» асарлари ҳақида маълумот бериш.

Таянч иборалар: ислом манбашунослиги, жоҳилия даври манбалари, Абу-л-Фараж ал-Исфаҳонийнинг «Китобу-л-ағоний», Ибн Калбийнинг «Китабу-л-асном» асарлари.

1. Жоҳилия даври манбашунослиги ва унинг ўзига хослиги

Манбашунослик фанида тарихан катта ва ҳажман кенгқамровли ислом манбашунослигини назарий жиҳатдан иккига — жоҳилия даври манбашунослиги ва том маънодаги ислом манбашунослигига бўлиб ўрганиш қабул қилинган. Ислом манбашунослигининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган, унинг манбаларининг тарихий негизларини ўрганишга амалий ёрдам берадиган, ўзига хос шаклланиш тарихига эга бўлган жоҳилия даври

манбашунослиги катта илмий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни жамлаган.

Жоҳилия даври манбаларидан арабларнинг қадимги ҳамда илк ислом давридаги ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маиший ҳаёти ҳақида батафсил маълумот олиш мумкин. Мазкур манбалар жамланиш нуқтаи назаридан кейинроқ китобат қилинган бўлсада, уларда илк ислом даври билан бирга арабларнинг қадимги тарихи узвий боғланган ҳолда ёритилган. Бу даврни ёритишда жоҳилия даври шеърятти алоҳида аҳамият касб этади. Чунки мазкур давр манбаларининг асосий қисми шеърый усулда яратилган. Жоҳилия даври чуқур илмий маълумотлар бера оладиган арабларнинг қадимги жанри ҳисобланган “Муаллақот”лар, Абу-л-Фараж Исфаҳонийнинг “Китабу-л-ағоний”, Аҳмад Закийнинг «Китабу-л-асном»асарлари манбалардан ҳисобланади.

2. Абу-л-Фараж Исфаҳоний ва унинг “Китабу-л-ағоний” асарининг манбашунослик таҳлили

Жоҳилия даври манбашунослигининг катта ҳажмдаги йирик ва асосий манбаларидан бири Абу-л-Фараж Исфаҳонийнинг “Китабу-л-ағоний” (“Қўшиқлар китоби”) асари ҳисобланади.

Абу-л-Фараж Али ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳайсам ибн Абдурахмон ибн Марвон ибн Абдуллоҳ ибн Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвон ибн Ҳакам ибн Абул Ос ибн Умаййа ибн Абдушамс ибн Абду Манноф Қурайший Умавийнинг насаби Бани Умаййа қабиласи (умавийлар)нинг охириги халифаси Марвон ибн Муҳаммад (Марвон II) га бориб тақалади.

Абу-л-Фараж милодий 897 йил Исфаҳонда Абу-л-Аббос Аҳмад ибн ал-Муваффақнинг халифалик даврида туғилган. У туғилган йилда буюк шоир Бахтарий вафот этган эди. Абу-л-Фараж Бағдодда ўсиб улғайган ва у ерни ўзига ватан тутган. У 967 йил 21 декабрда Бағдодда вафот

этган. Манбаларда келишича, у шиаликка мансуб бўлган.

Абу-л-Фараж Исфаҳоний араб адабиёти, шеърияти ва тарихи бўйича етук олим бўлган, ҳадис, грамматика, луғат илми, табобат, астрономия билан шуғулланган. У ёзган машҳур асарлар 20 жилддан иборат “Ағоний ал-кабир” (Қўшиқлар катта китоби) деб номланади. Унда араб шеърияти ҳақида муфассил маълумотлар берилади. Бундан ташқари унинг «Мақотил ат-толибин», «Насаби Абдушшамс», «Насаби бани Шайбон», «Насаби Оли ал-мулаххаб», «Айём ал-араб» номли асарлари ҳам мавжуд.

Муҳаммад ибн Исҳоқ Надимнинг айтишича, у адабиёт соҳасида катта шухрат қозонган. Абу-л-Фараж Исфаҳоний ҳадис соҳасига ҳам ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Муҳаммад ибн Жаъфар, Али ибн Аббос Бажалий, Абу Ҳусайн ибн Абу Ахвас, Абу Бакр ибн Дурайд каби олимлардан ҳадис эшитган. Ундан Дору Қутний, Иброҳим ибн Аҳмад Табарий, Абул Фатҳ ибн Абу-л-Фаворис, Али ибн Аҳмад ибн Довуд Разоз ва бошқа кўп муҳаддислар ривоят қилган.

Абу-л-Фараж Исфаҳоний арабларнинг тарихи ва насабларини жуда яхши ўрганган ва бу ҳақда 5 жилддан иборат «Айём ал-араб» («Арабларнинг кунлари») номли асарини ёзган. Шеърият бобида ўз замонасининг энг етук шоирларидан ҳисобланган. Абу Али Танухий шундай дейди: «Асарда шеър шоирлари, муғаннийлари, яъни бастакорларига тегишли бўлган хабарларга қўшимча равишда шеърнинг ёзилиши, қўлланиш сабаблари ва ўша шеърга тегишли бўлган бошқа маълумотлар устида ҳам алоҳида тўхталиб ўтган”.

Асарнинг ҳар бир фаслида ўзига хос ривоятлар, ҳикоятлар келтирилиб, уларда арабларнинг машҳур кунларини эслатиб турадиган муҳим маълумотлар мавжуд.

Асарда кишини одоб-ахлоққа чакирувчи ва жоҳилия даври подшоҳлари, ислом давридаги халифалар ҳақида чиройли қиссалар жуда кўп учрайди.

Муаллиф асарда Ҳорун ар-Рашидга бағишланган юзта мусиқий байтни келтиради. Асардаги кўшиқларнинг ҳаммаси Исҳоқ ибн Мувсимийнинг услубига кўра келтирилган.

Абу-л-Фараж Исфаҳоний байтларни уларга яқин маънодаги шеърлар билан қўшиб келтирган.

Китоб кейинги давр шоирларининг учта машҳур танланган байтлари билан бошланган. Абу-л-Фараж Исфаҳоний айтадики, «Агар асар бундай тартибланмаса, жуда кўп бефойда асоссиз нарсалар пайдо бўлиб қолиши мумкин. Бу эса асарни ноқисликка олиб келади. Бундай ҳолатда ўқувчиларнинг унга бўлган қизиқиши сўнади. Чунки инсон табиати кўчувчи».

Абу-л-Фараж Исфаҳоний бу асарида ўзига маълум бўлган қадимги ва кейинчалик яратилган араб кўшиқларини жамлаган. Бундан ташқари ҳар бир кўшиқнинг шоири, бастакори ҳақида тўлиқ маълумотларни келтириб, зарур ўринларда шеърларни қисқартирган ва баъзиларини эса шарҳлашга ҳаракат қилган.

Жоҳилия даври адабиёти, урф-одатлари, тарихи ва жуғрофиядан хабар берувчи ўзига хос услубда ёзилган шеърлар, қасидалар, кўшиқлар арабларнинг ўша даврдаги юксак маънавиятидан дарак беради. Абу-л-Фараж Исфаҳонийнинг “Китабу-л-ағоний” асари ўша даврдаги шоирларнинг насл-насаблари ҳақида ҳам ҳикоя қилади.

3. Ҳишом ибн Муҳаммад Калбий ва «Китабу-л-асном» асарининг манбашунослик тадқиқи

Асар исломдан олдинги жоҳилия даврига тегишли бўлиб, арабларнинг ислом кириб келгунга қадар бўлган диний эътиқодларидан ҳикоя қилади.

Араб манбаларида келтирилишича, Маккада Каъба ичида 360 бут-санам бўлган. Араблар қадимги бут ва санамларга бағишланган Ибн Тудойи, Жоҳиз, Ибн Калбийларнинг 3 асарини тилга оладилар. Мазкур манба-

лардан Ибн Калбийнинг «Китабу-л-асном» (“Санамлар китоби”) асари давримизга қадар етиб келган. Муаллиф Куфада туғилиб ўсган, кейин Бағдодга келиб шу ерда вафот этади. Асарнинг баъзи қисмлари ва маълумотлар Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжаму-л-булдон”, Бағдодийнинг “Хизонату-л-адаб” асарларидан ўрин олган.

Ҳишом ибн Калбий араб қабилалари, тарих, генеология соҳаларини жуда яхши билган. У Куфада туғилган, кейинчалик Бағдодга кўчиб келган ва ҳижрий 206, милодий 821 йилда вафот этган. Унинг отаси Муҳаммад Калбий (вафоти 146/763 йил) машҳур муаррих, муфасссир, муҳаддис бўлган.

“Китобу-л-асном” асарида арабларнинг бут ва санамларга сиғиниши, урф-одатлари, маросимлар, курбонликлар ва бошқа ибодат, маросимлари ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, асарда ўша даврдаги Арабистон ярим оролида исломнинг тарқалиши ва турли шаклдаги бутпарастликнинг йўқолиш жараёни ҳам ёритилган. Айнан шу даврда маҳаллий аҳолининг маълум қисми насронийликдан хабардор бўлганлиги ҳақидаги маълумот асарда келтирилган. Асарда Арабистон ҳудудига тарқалган бут ва санамлар, уларга эътиқод қилувчи қавм ва қабилалар номма-ном келтирилган. Жумладан, Калб қавми Вадд санамига, Мазҳиж қавми Яғус, Ҳайвон қавми Яук, Ҳимор қавми Наср, Ҳажар қавми Ўззо бутларига сиғинганлар. Манот эса арабларнинг умумий олий бути саналган.

1914 йилда мисрлик олим Аҳмад Закий Пошша “Китобу-л-асном”ни нашрга тайёрлайди. Лекин номаълум сабабларга кўра, асар нашрдан чиқмайди. Асарнинг 1924 йилдаги нашри унга шуҳрат олиб келди ва кенг тарқалишига сабаб бўлди. Унинг қўлёзма нусхаси Мисрда сақланмоқда.

“Китабу-л-асном” асарини В.В.Полосин рус тилига таржима қилган ва 1984 йили чоп этилган. Ундан мундарижа, муқаддима, асосий қисм, қўшимчалар, так-

лифлар, қисқартиришлар рўйхати, библиография, исмлар, топонимлар, этнонимлар, худоларнинг номлари, муқаддаслаштирилган нарсалар номлари ва матнга оид луғат ўрин олган.

Асар жаҳоннинг турли халқлари тилларига таржима қилинган. Унинг Р. Клинке-Розенберг томонидан немис тилига, Н.Фариснинг инглиз тилига, В.Аталлахнинг француз тилига, Икеда Осамонинг япон тилига қилинган таржималари мавжуд.

Умуман олганда жоҳилия даври манбалари ислом манбашунослигида алоҳида ўринга эга.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Жоҳилия даври ҳақида нималар биласиз?
2. Жоҳилия даври ҳақида маълумот берувчи манбаларни айтинг.
3. Абу-л-Фараж Исфохоний қандай асарлар ёзган?
4. “Китаб ал-ағоний” қандай асар?
5. Ибн Калбийнинг «Китабу-л-асном» асари ҳақида маълумот беринг.
6. “Муаллақот” ҳақида нималар биласиз?

Фойдаланиладиган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Абу-л-Фараж Исфохоний. Китабу-л-ағоний. т.1-XX. Бейрут. 1955.
2. Фролова Е. Ранний ислом. Наука и религия. М.: 1971. №10.
3. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи. –Т.: 1992.
4. Ҳасанов А. Қадимги Арабистон ва илк ислом. Жоҳилия асри. –Т.: 2001.
5. Аҳмад Закий. Китаб ал-аснам ан Хишам ибн Муҳаммад ал-Калбий. Ал-Кахира. 1924.

4-мавзу: Қуръони карим ислом манбашунослигининг асосий манбаси сифатида

1. Қуръоннинг нозил бўлиш ва жамланиш тарихининг манбашунослик таҳлили
2. Мусхаф – ислом манбаси сифатида
3. Қуръоннинг қўлёзма, тошбосма ва замонавий нусхалари
4. Қуръони каримнинг таркибий таҳлили
5. Қуръоннинг таржималари ва уларнинг ислом манбашунослигида тутган ўрни

Мавзунинг ўқув мақсади: Қуръоннинг китоб ҳолига келтирилиши, унинг қадимий қўлёзмалари, Усмон мусхафи, манбанинг мавжуд қўлёзма, тошбосма ва замонавий нашрлари ҳақида манбашунослик маълумотларини етказиш.

Таянч иборалар: Қуръон, мусхаф, Усмон мусхафи, Қуръоннинг қўлёзмалари, тошбосмалари, замонавий нашрлари.

1. Қуръоннинг нозил бўлиш ва жамланиш тарихининг манбашунослик таҳлили

Қуръони карим ислом таълимотининг асосий манбаи сифатида илмий аҳамиятга эга. Маълумки, Қуръон 610 йили Муҳаммад (с.а.в.) 40 ёшга кир-ганда нозил бўла бошлаган. Дастлаб, Қуръоннинг “Алақ” сурасидаги дастлабки 5 ояти, энг охирида “Бақара” сурасининг 281-ояти нозил бўлган. Манба-ларда “Тавба” сурасининг охириги 128–129-оятлари, шунингдек, “Моида” сурасининг 3-ояти охириги нозил бўлган оят деган фикрлар ҳам мавжуд.

Ал-Ҳоким ўзининг «Мустадрак» асарида «Расулуллоҳ (с.а.в.) атрофларида 44 та ваҳий котиблари бор эди. Улардан 14 нафарлари шахсан Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларида Қуръон оятларини кўчириш ишлари билан шуҳрат қозонганлар, шу билан бирга ҳар бирлари ўзларидан кейин китобат ишлари билан шуғулланадиган ноиб тайёрлашга катта эътибор берар эдилар», деган ҳадисни келтиради.

Ибн Аббосдан ривоят қилинишича: «Расулуллоҳ (с.а.в.)га бирор оят нозил бўлса, ваҳий котибларига: «Бу оятни фалон номли суранинг фалон оятидан кейин ёзиб қўйинглар!» – деб буюардилар.

Суралар Қуръонда ҳажмига кўра катта суралардан кичикларига қараб тартибланган.

Абу Бакр ал-Анборий «ар-Раъд» китобида шундай ёзади: “Аллоҳ таоло Қуръонни Рамазон ойининг кадр кечасида дунё осмонига бутун холида туширган”. Кейин 23 йил давомида бўлиниб-бўлиниб, баъзи сура ва оятлар содир бўлаётган воқеаларга мувофиқ, баъзилари эса саволларга жавоб тарзида нозил этилган. Ҳар бир сура ва оятни Жаброил Пайғамбаримиз (с.а.в.)га олиб келар экан, унинг қўйилиш жойини – сура ва оятлар тартибини очик кўрсатарди».

Аксарият уламолар: «Қуръоннинг сураларга бўлиниши ва уларнинг ҳар бирига ном берилиши Пайғамбар (с.а.в.) нинг суннати эканлигига иттифоқ қилганлар». Саҳобалардан келтирилган ривоятларга кўра, Пайғамбар (с.а.в.)нинг ансорлардан ва муҳожирлардан бир неча ваҳий котиблари бўлиб, улар Қуръонни узлуксиз ёзиб боришар ва тўла жам қилгандилар.

Имом Бухорий Анас ибн Моликдан ва Имом Муслим Ҳамомдан ривоят қилишларича, Қуръонни тўла жам қилган саҳобалар Убай ибн Каъб, Муоз ибн Жабал, Зайд ибн Собит ва Абу Зайд эди.

Имом Бухорий Анас ибн Моликдан ривоят қилган яна бир ҳадисда шундай дейилади: «Пайғамбар вафот этган

вақтларида тўрт кишидан бошқа ҳеч ким Қуръонни жам қилмаган эди: Абу Дардо, Муоз ибн Жабал, Зайд ибн Собит ва Абу Зайд».

Ибн Касир юқоридаги ҳолат бўйича «Бу ерда Анас тўрт кишидан бошқа деганларида фақат ансорларни кўзда тутган. Чунки муҳожирлардан ҳам жам қилганлар борлигига шубҳа йўқ», деган маълумотни келтиради.

Муҳожирлардан Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Солим мавло Ҳузайфа, Абдуллоҳ ибн Умар ва Амр ибн Ослар ҳам Қуръонни жам қилганликлари ҳақида ривоятлар бор. Қуръонни тўплам ҳолида жам қилганлар орасида Микдод ибн Амр ва Абу Мусо ал-Ашъарийлар ҳам бор эди.

Дастлаб араблар ўртасида ислом динининг тарқалиши жараёнида Расулуллоҳ (с.а.в.) Қуръоннинг баъзи оятларини араб қабилалари орасида энг машҳур бўлган етти қabila лаҳжалари бўйича ўқишга ижозат берди. Шу билан Қуръон ўқилишидаги «етти қироат» йўналиши мазҳабларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Имом Муслим Абу Саъд ал-Худрийдан Пайғамбар (а.с.): «Мен сизларга айтиб берган Қуръон оятларидан бошқа бирон нарсани мендан кўчириб ёзмаңлар», - дедилар, мазмунидаги саҳиҳ ҳадисни келтирган.

Қуръоннинг жамланиш тарихи бўйича исломшунос олимлар томонидан кўплаб асар ва тадқиқотлар яратилган. Булар қаторида Суютий, Заркаший ҳамда ўтган асрда Али ибн Сулаймон Абийд, Иброҳим Абёрий, Муҳаммад Шаръий Абу Зайд, ғарб тадқиқотчиларидан Т. Нельдеке, И. Гольдциер, Р. Белл ва В.М. Уотт тадқиқотларини зикр этиш мумкин.

Қуръоннинг жамланиши илк даврда уч босқичда амалга оширилган:

Биринчи босқич: Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлик чоғида Қуръон оят ва суралари тери, хурмо дарахти пўстлоғи, тош, суяк каби нарсаларга ёзилган. Макка давриданок

Қуръон саҳифалар ва турли ашёларга ёзиб борилгани қайд этилган ривоятлар мавжуд. Умуман, Қуръоннинг ўзида “китоб”, “қиртос”, “саҳифа” каби сўзларнинг ишлатилгани бу тушунчаларнинг арабларга яхши маълумлиги ва уларда бу нарсаларнинг ишлатилганини билдиради.

Иккинчи босқич: Ямома жангидан кейин Умар ибн Хаттобнинг таклифига кўра Абу Бакр буйруғи билан Зайд ибн Собит Қуръон матнини саҳифаларга ёзиб жамлайди.

Учинчи босқич: Ҳузайфа ибн Ямоннинг Усмон ибн Аффонга Қуръоннинг турлича ўқилиши кишилар орасида тушунмовчиликларни келтириб чиқаётгани ҳақидаги хабаридан сўнг Халифа Усмон яна Зайд ибн Собит ва бир нечта саҳобаларга Қуръонни жамлашни топширади.

Ҳижратдан кейинги даврда Қуръоннинг ёзиб борилиши ва жамланишига доир Зайд ибн Собитнинг сўзи эътиборга молик: “Биз Пайғамбар (с.а.в.) ҳузурларида тери бўлакларига Қуръонни ёзар эдик”. Яна унинг ривоят қилишича, “Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларида ваҳийни ёзиб борар эдим. У киши менга ёзиб бўлганимдан сўнг “Ўқи!” дер эдилар. Мен ўқир эдим. Агар бирор нарса тушиб қолган бўлса тўғрилар эдилар”. Муслим ривоят қилишича, “Расулуллоҳ (с.а.в.): Мендан Қуръондан бошқа нарсани ёзиб борманглар”, деганлар.

Ушбу даврда Муҳаммад (с.а.в.)га Абдуллоҳ ибн Арқам, Зайд ибн Собит, Жаъфар, Умар, Усмон, Муғйра, Муовия, Холид ибн Саъийд ибн Ослар котиблик қилганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд.

Имом Бухорийнинг “Саҳиҳ”ида келтирилган ривоятга кўра, Умар ибн Хаттоб Абу Бакр ҳузурига келиб, Ямома куни бўлган жангда кўп қорилар ҳалок бўлгани, Қуръонни билган кишиларнинг вафоти уни ёддан кўтарилишига олиб келиши мумкинлигини айтиб, жамлаш таклифини беради. Сўнг Зайд ибн Собит чакиртирилиб, унга Муҳаммад (с.а.в.)га тушган ваҳийнинг ёзувчиси бўлганлиги учун Қуръонни жамлаш топширилади. Зайд ибн Собит бунга

тезда розилик бермагандан сўнг Абу Бакр унга бу вази-
фанинг зарурлиги ва муҳимлигини тушунтиради. Зайд
ибн Собит рози бўлади ва дарахт пўстлоғи, тери, тош-
ларда ёзилган ҳамда кишилар ёдидаги Қуръон оятларини
саҳифаларга ёзиб, жамлай бошлайди.

Маълумотларга кўра, Абу Бакр (р.а.) даври-
да Қуръоннинг дастлабки ёзма шаклда жамланишига
қорилар, ёд билганларнинг вафоти, унинг кишилар онги-
дан кўтарилиш хавфи сабаб бўлган. Чунки, ислом тари-
хига оид манбаларда ушбу жангда 70 нафар Қуръонни ёд
олган кишилар вафот этгани нақл этилади.

Жараён қандай кечганлиги борасида ривоятлар кам-
чиликни ташкил қилади. Уларга кўра, Абу Бакр Умар ибн
Хаттоб ва Зайд ибн Собитга масжид олдида ўтиришлари
ва Қуръондан деб ҳисобланган оят ва сураларни икки
гувоҳ бўлган ҳолатдагина қабул қилиб, жамлашларини
буюради.

Агар илгариги даврдаги жамланиш ҳақидаги риво-
ятларни ҳисобга олинса, тери, тош, пўстлоқ каби тур-
ли ашёларга ёзилган Қуръон суралари бу даврда қоғоз
саҳифаларга кўчириш ва бир жойда жамлаш иши амалга
оширилгани маълум бўлади.

Ушбу жамланма “сухуф бакрия” – “Абу Бакр саҳифа-
лари” ёки “Абу Бакр мусҳафи” сифатида номланиб, етти
лаҳжани ўз ичига олган деб ҳисобланади. Мазкур мусҳаф
аввал Абу Бакрда, унинг вафотидан сўнг Умар ибн Хат-
тобда, кейин эса, унинг қизи Ҳафсада сақланади.

Кейинги Усмон мусҳафи эса, умуман олганда, етти
лаҳжадан бири Қурайш лаҳжасига кўра ёзилган.

Учинчи босқич: Усмон ибн Аффон даврида мусҳафда
жамланиши. Абу Бакр ва Умар вафотларидан кейин ха-
лифалик Усмонга ўтгандан сўнг орадан 19 йил ўтиб, 651
йилда Қуръонни яна жамлаш эҳтиёжи туғилди. Бу сафар
энди, бир нечта лаҳжаларда ўқиб, ҳар бир ўқиш эгаси
бошқасини нотўғри ва хато деб ҳисоблай бошлагандан
кейин бу муаммо чора кўрилишини талаб этди.

Ривоятга кўра, Ҳузайфа ибн Ямон Озарбайжон ва Арманистон билан бўлган урушда иштирок этиб, мусулмонлар орасидаги бу ихтилофни пайкайди. Ҳузайфа бу ҳолат келишмовчиликлар кучайишига олиб келишини айтади. Чунки кишилар ўз мусхафлари бўйича ўқишни тўғри, бошқаси хато, деб санар эдилар.

Ушбу уруш бўлаётган жойларга кўра, Шом ва Куфадаги саҳобаларнинг ўқиш услублари ва мусхафлари ўртасида жиддий тортишув кечган, дейиш мумкин. Ҳузайфанинг ҳам Куфага келиб, турлича ўқиш асосидаги низолар ҳақида сўзлашига кўра ҳам, айнан ушбу шаҳар мусхафининг бошқа яна бир мусхаф билан ўқилишда жиддий ихтилоф бўлган. Бунгача бир нечта саҳобаларнинг мусхафлари мусулмонлар орасида тарқалган бўлиб, минтакаларга қараб улар асосида Қуръон ўқилган. Ҳуммас аҳли – Миқдод ибн Асвад, Дамашқ аҳли – Убай ибн Каъб, Куфа аҳли – Абдуллоҳ ибн Масъуд, Басра аҳли – Абу Мусо Ашъарий мусхафлари бўйича ўқир эдилар.

Усмон олимлар билан маслаҳатлашгандан сўнг, Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саъийд ибн Ос, Абдурахмон ибн Ҳорисларни чакиради. Ҳафсада сақланаётган саҳифалар асосида китоб шаклидаги, Қурайш лаҳжасидаги ўқиш услубини ягона китоб шаклига келтириш вазифасини юклайди. Халифа Усмоннинг уларга, “агар сизлар Зайд ибн Собит билан ўқишда ихтилоф қилсангиз, унда Қурайш лаҳжасида ёзинг, Қуръон Қурайш лаҳжасида нозил бўлган”, сўзи эътиборга молик.

Усмон мусхафи матни ягона шаклга келтирилгандан сўнг унинг жамланиш жараёнига хизмат қилган бошқа барча мусхаф, ёзилган Қуръон бўлаклари ёкиб юборилди.

632 йилда жамланган Абу Бакр сухуфлари 651 йил жамланган Усмон мусхафига қадар маълум маънода Қуръон лаҳжаларини сақлаб турди. Усмон мусхафи кейинги даврда чиқиши мумкин бўлган катта ихтилофларга чек қўйди. Ҳажжож ибн Юсуфнинг саъй-ҳаракати билан

Усмон мусхафини кенг ёйиш, мусхафларни бирхилликка келтиришга катта ҳисса қўшилди.

Зайд ибн Собит мусхафни тайёрлашда ўзининг илгариги тажрибасига мурожаат этган ҳолда иш олиб борган. Зайд аввало Абу Бакр суҳуфлари асосида ишни амалга оширган.

Биринчи уриниш Қуръоннинг кейинги жамланишида муҳим тажриба вазифасини ҳам ўтаган. Усмон томонидан тайёрланиб, ўлкаларга юборилган мусхафлар ўқишни ягона лаҳжа асосида бўлишини таъминлашдаги асослардан бири бўлиб, ҳар бир мусхаф билан қори масъул қилиб юборилгани унинг мавқеини мустаҳкамлаган.

Қуръоннинг замонавий матни асоси Усмон мусхафи асосида шакллантирилган, лекин унинг устида олиб борилган тадқиқотларга кўра, унда бошқа лаҳжалардаги сўзлар ҳам ишлатилган. Демак, Усмон мусхафида Қурайш лаҳжаси асосий ўрин тутган.

Шундай қилиб, Зайд ибн Собит – Мадинага, Абдуллоҳ ибн Соиб – Маккага, Муғййра ибн Шихоб – Шомга, Абу Абдурахмон Сулламий – Куфага, Омир ибн Абдулкайс – Басрага мусхафлар билан ўқитиш учун масъул қилиб юборилганлар.

2. Мусхаф – ислом манбаси сифатида

Мусхафлар борасида мусулмон олимлари томонидан кўплаб «Расму-л-мусхаф» илми борасидаги илмий изланишлар олиб борилган. II/VIII асрдан бошлаб Ибн Омир (ваф. 118/736) “Ихтилоф масоҳиф Шом ва Ҳижоз ва Ироқ”, Кисойй (ваф. 189/805) “Ихтилоф масоҳиф аҳли л-Мадина ва аҳли л-Куфа ва аҳли л-Басра” каби ўнга яқин асарлар яратганлар. Булардан Абу Бакр Сижистонийнинг “Китобу-л-масоҳиф” асаригина бизгача етиб келган.

Усмон мусхафи ёзув услуби кейинги даврларда янада мукаммаллашган ва ҳозирги кунда ишлатиладиган хатдан қисман фарқ қилади. Шунингдек, бу ёзув адабиётларда ҳижозий деб ҳам юритилади.

Араб ёзуви асли наботий ёзувидан, у эса оромий ёзувидан келиб чиққан. Сўнг Куфа ва Ҳижоз мактаблари йўналиши асосида тараққий этган. Куфа мактабидан фаркли равишда Ҳижоз мактаби услуби майин, осон ёзилиши билан ажралиб туради. Қуръоннинг дастлабки қўлёзмаларида нукталар, ҳаракатлар, сураларнинг бошланишини ажратиш, оятларга рақамлар қўйилиши бўлмаган. Шунингдек, Усмон мусхафида сўзлар сатр охирига сиғмаган ҳолларида унинг давоми кейинги сатрга ёзилган. Кейинчалик эса сўзни сатрга сиғдириш, уни бўлмаслик услуби келиб чиқди.

Қуръон матнини мукаммаллаштиришнинг биринчи босқичида эъроб нукталари қўйилган. Бу босқичда ҳаракатлар ҳозиргидагидек бўлмай, нукталар билан ифодаланган: фатҳа ҳарфнинг устига нукта қўйиш, касра ҳарфнинг остига нукта қўйиш, замма ҳарфнинг ёнига нукта қўйиш билан ифодаланган. Нукталар асосий матндан бошқа рангда, аксарият кизил рангда белгиланган.

Умавийларнинг Ироқдаги волийси бўлган Зиёд ибн Убайдуллоҳ Абу-л- Асвад Дувалийга (ваф. 69/688й.) сўзларнинг келишигини (марфуъ, мансуб, мажрур) яъни, эъробини ажратиш учун белгилар қўйишни буюради. Дувалий дастлаб Қуръонга ҳеч нарса қўшиб бўлмаслигини айтиб, уни рад этади. Сўнг бир кун бир киши “Инналлоҳа барийъун минал мушрикина ва расулиҳи” деб, яъни “расулаху”ни хато ўқигани ва маъно бузилганини эшитиб, Зиёднинг олдига келиб, сўзларга белгилар қўйишга розилигини билдиради ва эъробни ифодалаш мақсадида нукталар қўяди.

Иккинчи босқичда ҳарфларга нукталар қўйиш амалга оширилган. Маълумотларга кўра, Абдулмалик ибн Марвон Ҳажжожга Ироқ уламоларини йиғишни ва ҳарфларни ажратиш учун нукталар қўйиш лозимлигини айтади. Маълумки, ب, ت, ث, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف ва қаби ҳарфлар нукталарсиз ёзилган. Ҳажжож Яҳё ибн Яъмур ва Наср ибн Осимларга бу ишни амалга ошириш

буюрилади. Ҳарфларга нукталар қўйиш эъжом нукталари ёки забт нукталари деб аталган.

Учинчи босқичда эъроб нукталари ҳозирги кундаги шаклларга ўзгартирилган. Чунки олдинги босқичларда қўйилган эъроб ва эъжом нукталарининг бир-бири билан аралашиб кетиш ҳоллари кўпайди. Дувалий нукталарни қизил рангда қўйган бўлса-да, ўқувчиларга ҳам, хаттотлар учун ҳам қийинчиликлар туғдира бошлаган эди. Тилшунос олим Халил ибн Аҳмад Фароҳидий бу масалани ечиб ҳозирги ҳолатга, яъни фатҳа ҳарф устига “алиф” ҳарфини кичик ва қия тарзда чизиш билан, касра “алиф” ҳарфини кичик ва қия тарзда ҳарф остига, замма эса ҳарф устига «вов» ҳарфини кичик тарзда чизилиши билан амалга оширилган. Шу каби, “суқун”ни ифодалаш учун “хо” (ҳарфун ҳафиф – енгил ҳарф) шаклида чизилган. Ташдидни ифодалаш учун эса “шадда” сўзидан “шин” ҳарфи кичик тарзда ишлатилган.

Мусҳаф матни янада ривожлантирилиб, ҳизб, жузъ, ўндан бир, бешдан бир, тўртдан бир, саккиздан бир каби қисмларга ажратилди ва уларни кўрсатиш учун махсус белгилар қўйилди.

Ибн Муқла томонидан насх хати кашф этилгандан сўнг Қуръон ушбу хат тури билан ёзила бошланади. Матнда нукталар ва ҳаракатлар сақланиб, ҳарфларнинг шакли аниқлаштирилиб, ёзилиши ва ўқилиши осонлаштирилди.

Усмон мусҳафининг хусусиятлари:

- Эъроб ҳаракатлари ва эъжом нукталари мавжуд бўлмаган.

- Феълнинг кўплик шакли охирига “алиф”нинг қўшилиши.

- Ҳамзанинг айрим ўринларда ҳарфсиз сатрнинг ўртасига ёзилиши.

- “Вов” ҳарфининг айрим сўзларда талаффуз этилма-сада, қўшилиши.

- “Фасл” ва “Васл” қондаси, “ан” ва “ин” ҳарфлари

кейинги ҳарфлар билан қўшилишида баъзан ажратилиши ва баъзан қўшилиши.

– Икки кироатни қамраб олиш мақсадида сўзлардан “алиф”нинг тушириб қолдирилиши, “та марбута”нинг “та” шаклида ёзилиши.

– Тарқатилган мусхафлардан бирига мос келувчи ўқиш услубининг мавжудлиги ва мусхафларнинг турли кироатларни қамраб олиши мақсадида бир сўзнинг уларда турлича ёзилган сўзларнинг мавжудлиги.

Машҳур тарихчи Ибн Касир (ваф. 774/1373й.) ўз давридаги Усмон мусхафи ҳақида маълумот беради. Жумладан, “Дамашқдаги жомеъ масжиднинг шарқий рукнида сақланаётгани Усмон мусхафлари орасида энг машҳури саналади. Ушбу мусхаф илгари Табарияда бўлган, сўнг 518/1124 йил Дамашққа олиб келинган. У жуда катта, чиройли нафис хатда, сиёҳ билан фикримча, туя терисига ёзилган”, деган фикрни беради. Бу ҳақда яна Абу Абдуллоҳ Зинжоний Шом мусхафини Ибн Фазлуллоҳ Умрий VIII аср ўрталарида кўрганини зикр этиб, ушбу мусхаф Санкт-Петербургдаги қўлёзмалар фондида сақлангани ва кейинчалик Британия музейига кўчирилганини маълум қилади”. Ўзбекистон мусулмонлар идораси қўлёзмалар фондида Усмон мусхафининг энг қадимий халифа Усмон қўлида сақланган қўлёзмаси сақланади.

3. Қуръоннинг қўлёзма, тошбосма ва замонавий нусхалари таҳлили

Манба ва китобларнинг нашр орқали кўпайтириш усули юзага келгунига қадар инсоният томонидан яратилган барча ёзма ёдгорликлар қўлёзма ҳолида кўпайтирилган. Қуръони карим ҳам босма усулда чоп этилишига қадар ислом тарқалган катта ҳудудлардаги юқори савиядаги моҳир хаттотлар томонидан қўлёзма шаклида кўчирилган. Қуръоннинг Усмон мусхафи ва Катта Лангар Қуръони каби кўплаб ноёб қадимий қўлёзмалари мавжуд ва шу

каби нусхалар Ўзбекистон, Миср, Туркия, Россия, Эрон каби қатор дунё мамлакатлари фондларида сақланмоқда. Жумладан, тарих фанлар доктори М.Хасанийнинг таъкидлашича, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида Катта Лангар нусхаси ва ундан кейинроқ IX асрда куфий хатида кўчирилган 579 сақланиш рақами остида сақланаётган Куръоннинг қадимий қўлёзмаси сақланади. Мазкур қўлёзма Бақара сурасининг 22-оятидан бошланган бўлиб, бундан аввалги оятлар матни йўқолган ва кейинчалик бошқа хаттот томонидан сулс хати билан тўлдирилган. Нусха Таббат сураси билан тугайди. Қолган суралар ҳам бошқа котиб томонидан ёзиб қўйилган.

Куръони каримнинг бу қўлёзмасининг хотимаси йўқлиги сабабли унинг кўчирилиш муддати ва ўрни кўрсатилмаган. Бироқ, қўлёзманинг матн хусусиятлари ва ёзув белгиларига қараб, уни IX асрнинг бошларида кўчирилган, деб ҳисоблаш мумкин. Куръон қўлёзмаларининг тахлили матнларнинг IX асрдан бошлаб куфийдан сулс хатига алмаша бошлаганлигини кўрсатади. Мазкур қўлёзма куфий хатида битилган бўлса-да, унда сулс хатининг белгилари ҳам яққол кўриниб туради.

ЎзРФАШИ фондида Куръони каримнинг ўз даврида Муҳаммад Порсо (ваф. 1420 й.), Садир Зиё (1867-1932), Муҳаммадали халфа Собир ўғли, Қўқон хони Худоёрхон, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон – Феруз (1864-1910), қози калон Бурҳонуддин Садр (ваф. 1315/1897-98 й.) каби шахсларнинг кутубхоналарига мансуб бўлган санъат асари даражасида кўчирилган ноёб қўлёзмалари мавжуд.

Куръони каримнинг қадимий қўлёзма нусхалари Ўзбекистон мустақиллиги йилларида ҳам китобат қилинмоқда. Жумладан, 2004 йилда машҳур хаттот Ҳабибуллоҳ Солиҳ томонидан Тошкентдаги Усмон мусҳафи терига қайта кўчирилган ва ҳозирда Тошкент ислом университети фондида сақланмоқда.

Куръони каримнинг қўлёзма нусхалари Марка-

зий Осиё минтақасидаги барча кутубхоналарда мавжуд бўлган. Жумладан, ЎРФА Шарқшунослик институти фондида Қуръони каримнинг 380 та нодир қўлёзмалари сақланади.

Мазкур фонд минтақамизнинг деярли барча ҳудудларидаги 1930 йилгача мавжуд бўлган кутубхоналар, мадрасалар, хонақоҳларда сақланган қўлёзмалар, китобларни жамлаш натижасида вужудга келган.

Қуръон қўлёзмалари нодир нусхаларининг етиб келишида нафақат маҳаллий зиёлиларнинг, балки диёримизга келган элчиларнинг ҳам хизмати катта бўлган. Мусулмон дунёсидан келган ҳар бир элчи ўз юртида мохир хаттотлар томонидан кўчирилган ажойиб нусхаларни олиб келиб, хон ёки саройдаги задогонларга ҳадя ҳам этганлар.

Шубҳасиз улар орасида Қуръон нусхалари ҳам бор эди. Бу масалани ўрганиш ҳозирги кунда қуръоншунослик, манбашунослик, кутубхоначилик, давлатчилик тарихи ва бошқа соҳаларда янги маълумотларни юзага чиқаришга ёрдам беради.

Шунинг учун Қуръоннинг матбааларда босилиши дастлабки даврда фақат Европа давлатларида амалга оширилган. Венецияда 1537–1538-йилларда Қуръоннинг биринчи нашри чиқарилган бўлса, сўнг Гамбургда 1694-йилда нашр этилди.

Айрим маълумотларга кўра, Римда, тахминан 1499–1538-йиллар оралиғида ҳам чоп этилган. Лекин ушбу нашр Усмон мусхафига мос эмаслиги сабабли мусулмон ўлкаларида эътирозга учради, шу туфайли Рим Папаси томонидан мазкур нашрни ман этишга буйруқ чиқарилган.

1125/1694-йил нашр этилган Гамбург нусхаси протестантлик оқимига мансуб Эбрахам Хинклман томонидан нашр этилган. Мазкур нашр 560 саҳифадан иборат бўлган, унда сураларнинг номи, матнда имловий хатоларга йўл қўйилган. Нашрнинг бир нусхаси Мисрдаги «Дор

ал-кутуб ал-Мисрия» фондида 176 инвентар рақами остида сақланмоқда.

Рим нашри 1698 йил амалга оширилган бўлиб, у икки қисмдан иборат: биринчи қисми Қуръон матни ва таржимаси, иккинчисида иловалар берилган. Ушбу нашр италиялик руҳоний Людовико Мараччи томонидан амалга оширилган бўлиб, илгаригилардан ҳарфларни аниқ ифодалаш каби бир мунча сифати яхшиланганини кўрсатади.

Қуръон Россияда 1787 йил Санкт-Петербургда Мавло Усмон бошчилигида, сўнг 1848 йилда Қозонда Муҳаммад Шокир Муртазо ўғли томонидан 466 саҳифада чоп этилган. Унда Усмон мусҳафига риоя этилган бўлиб, оятлар рақамлари қўйилмаган. Вақф қоидалари сатр тепаларида қўйилган. Нашрда хатоларга йўл қўйилган, бироқ улар китобнинг охирида илова тарзида келтирилган.

1834 йилда шарқшунос Флюгель томонидан Лейпциг-да чиқарилган Қуръон нашри кўпчилик шарқшунослар томонидан яхши қабул қилинган бўлса-да, мусулмон олимлари томонидан Усмон мусҳафига тўлиқ мос келмаслиги учун танқидга учраган.

Шу каби, Эронда 1244/1828 йил Техронда, 1248/1833 йил Табризда, 1887 йилдан кейин Ҳиндистон матбааларида нашр этилди.

Юқоридаги нусхалар ҳам Усмон мусҳафига кам ўринларда мос келиб, замонавий имло қоидалари асосида ёзилган эди.

1308/1890 йилга келиб, Қоҳирада Ризвон ибн Муҳаммад Мухаллатий Усмон мусҳафи қоидаларига риоя этган ҳолда, Қуръоннинг босма нашрини амалга оширган. У тўлиқ вақф ўринларига “то”, кифоя вақф ўринларига “коф”, вақф ҳасан ўринларига “ҳо”, солиҳ вақф ўринларига “сод”, жоиз вақфларга “жим” ҳарфларини қўйган. Шу каби кириш қисмида Имом Донийнинг “Муқний”, Абу Довуднинг “Китобут-танзил” асарлари асосида ёзувни таҳрир этганлигини зикр этиб, илк даврда Қуръон ёзилиш тарихига тўхталган.

Ушбу мусхаф “Мухаллалотий мусхафи” номи билан танилган. У мусхаф олдинги нашрлардан устун бўлса-да, варақларининг сифатсизлиги ва тошбосма нашрнинг қоникарли бўлмаганлиги учун Азҳар раҳбарияти томонидан бир нечта кишидан иборат гуруҳ тузилиб, уни кўриб чиқиш иши, яъни Усмон мусхафи қоидаларига мослик даражаси, Ҳафснинг Осимдан қилган ривоятига мувофиқлигини кузатиш, “Китобут-Тароз” асари асосида Харрознинг қўйган белгиларини текшириб, Андалус ва Мағриб ўлкалари белгиларини Халил ибн Аҳмад Фароҳидий ишлаб чиққан эъжом ва эъроб белгилари билан ўзгартириш каби ишлар топширилади. Азҳар нашри илк бора 1342/1923 йил, сўнг яна бир бор қироат илмига оид асосий китобларга солиштирилган ҳолда, айрим тузатишлар киритилиб, бир йилдан кейин иккинчи марта чоп этилади.

1984 йил Саудия Арабистонида ташкил этилган Мусхаф нашрига мўлжалланган матбаа томонидан Қуръон асосан Ҳафснинг Осимдан қилган ривояти бўйича чоп этиб келинмоқда. Ушбу мусхаф хаттот Усмон Тоҳа томонидан ёзилган намуна асосида тайёрланган бўлиб, асосий хусусияти унда ҳар бир бетнинг охирида оят тугайди.

Ҳозирда Ҳафснинг Осимдан ривояти асосида оятларни ҳар бир бетда тугамай кейинги бетга ўтадиган шаклда ҳам тайёрланган. Шу билан бирга, ушбу матбаада Варшнинг Нофеъдан қилган ривояти асосидаги мусхаф ҳам нашр этилган.

Ҳозирда мазкур матбаа томонидан бир йилда 10 миллиондан ортиқ нусха чоп этириш йўлга қўйилган бўлиб, ислом оламида Ҳафс ривояти бўйича ўқиш услуби тарихда мисли кўрилмаган ҳолда тарқалмоқда.

4. Қуръони каримнинг таркибий таҳлили

Қуръон ва унинг таркибий тузилиши бўйича Заркаший, Суютий, Манноъ Қаттон, Т. Нёльдеке, Н.Остроумов,

А.Мансуров, Р.Обидовлар илмий тадқиқотлар олиб борганлар.

У ақида, шариат қонун-қоидалари, тарихий қиссалар, одоб-ахлоқ масалалари ақс этган масдар бўлиб, ислом динига оид турли илм ва фан йўналишларининг ажралиб чиқишига ижобий таъсир кўрсатган.

“Қуръон” сўзи “қараъа” – “ўқимоқ” сўзининг ўзагидан олинган “мафъул” бўлиб, “ўқиладиган нарса” маъносини билдиради. Истилоҳий маънода “Аллоҳнинг Муҳаммад (с.а.в.)га туширган, саҳифаларга ёзилган, таъовурлик даражасида нақл этилган, тиловати билан ибодат қилинадиган сўзи”, деб таъриф берилган. У манбада “Китоб”, “Фурқон”, “Зикр”, “Қалом”, “Қавл”, “Танзил” номлари билан ҳам аталган. “Қуръон” сўзи 70 дан ортиқ оятларда келгани учун муқаддас китобнинг асосий номига айланган. Қуръон жамлангандан кейин “мусҳаф” деб ҳам атала бошланди.

Қуръон билан боғлиқ ибора “ваҳий” бўлиб, у “тез суръатда, махсус, махфий тарзда тегишли кишига билим ва маълумотни билдириш” истилоҳий маъносини англатади. Қуръонда “ваҳий” сўзи “васваса” маъносида жин ва шайтонларнинг бир-бирларига махфий тарзда маълумот бериши ҳамда “илҳом” маъносида Аллоҳнинг асалариларга йўл-йўриқ кўрсатганида, “амр” маъносида Исо ҳаворийларига нисбатан имон келтиришга буюрилганларида ишлатилган. Лекин “ваҳий” сўзи асосан Аллоҳ томонидан пайғамбарларга билдирган сўзларига нисбатан ишлатилган.

“Сура” сўзи араб тилида “юқорилик”, “баландлик” маъноларини билдиради. Унинг келиб чиқиши бўйича турлича қарашлар мавжуд. Баъзилар унинг иврит тилидаги “шурах” (қатор) сўзидан келиб чиққанини айтганлар. Яна бошқа қарашга кўра, бу сўз қадимги сурия тилидаги “шурта” “сурта” (ёзув) сўзларидан келиб чиққан.

“Сура” сўзи “бошланиш, тугалланиш ва номларга эга камида уч оятдан иборат Қуръон қисмлари”га нисбатан қўлланилади.

“Оят” сўзининг маъноси эса, “белги”, “аломат”, “мўъжиза”, “ҳужжат” маъноларини билдириб, “Қуръоннинг алоҳида, олдинги ва кейингиларидан узилган, бошланиши ва тугаши бўлган бўлаклари”га айтилади. Оят кўпинча бир жумлани ўз ичига олади. Шунингдек, оятда бир нечта жумла бўлиши ёки бир нечта оят бир жумлани ифодалаши мумкин. Оятларнинг белгиланиши ваҳий асосида бўлган деган қараш кўпчилик уламолар томонидан қабул қилинган. Ривоятга кўра, саҳобийлар Пайғамбар (с.а.в.)дан ваҳийни тинглаётганларида бироз тўхташ ва каломни вақтинча узишларидан билиб борганлар. Шунга биноан “оят” атамаси Қуръонда каломнинг ўзидан олдинги ёки кейингисидан узишда белги-аломат асосида бўлганидан келиб чиққан.

Ваҳийнинг тушиши баъзан муайян вақт кетма-кетлигида, баъзан узилишлар билан, баъзан бирор саволга жавоб сифатида, баъзан масала юзага келган ҳолатда, баъзан сабабсиз нозил бўлган.

Оятлар ўнта, бешта, ёки ундан кам ёки кўпроқ ҳажмда тушган. Баъзан бир оятнинг ярми тушиб, кейин қолгани нозил бўлган. Узун суралардан Мурсалот, Сафф, Анъом суралари тўлиқ ҳолда тушган.

Қуръон суралардан, улар эса, оятлардан таркиб топган. Сурага “боб” сифатида ҳам таъриф берилади. Қорилар томонидан ёдлаш ва эслаб қолишга осон бўлиши учун қисмларга бўлинган. Рубъ (чорак), ҳизб (бўлим) ва жузъ (пора)ларга бўлиниб, Қуръон 240 рубъ, 60 ҳизб, 30 жузъдан иборат. 1 жузъ ҳозирги энг кўп тарқалган Мадина мусхафида 20 бетни, 1 ҳизб 10 бетни, 1 рубъ 2,5 бет ва ундан ортиқроқни ташкил қилади. Қуръонни айнан шундай тақсимлаш кўпчилик олимлар томонидан қабул қилинган.

Суралар қуйидагича ҳам тақсим қилинади:

1. Сабъ тувол – Етти узун суралар. Улар: Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Анъом, Аъроф, Тавба.

2. Миъун – Юзликлар. Улар: Етти узун сурадан кейинги юзга яқин оят ёки ундан ортиқ суралар. Юнус сурасидан Намл сурасигача бўлган қисм.

3. Масоний. Юзликлардан кейинги туркум суралар. Бу “Қасас” сурасидан “Ҳужурот”гача бўлган қисмни қамраб олади.

4. Муфассал. Масонийлардан кейинги туркум суралар. “Муфассал” деб номланишининг сабаби сураларнинг қисқалиги учун “басмала” билан тез-тез узилиб туришидандир. Ушбу суралар туркумининг бошланиши “Қоф”сурасидан то “Нос” сурасигачадир.

Қуръон сураларининг ҳар бири алоҳида ном билан аталган, айримларининг икки ва ундан ортиқ номлари ҳам зикр қилинади. Сураларнинг номланиши ўзига хос услубда амалга оширилган.

Қуръонда 114 та сура, 6236 оят, 77937 та сўз, 323015 та ҳарф мавжуд. Энг катта сура «Бақара» 286 оятдан, энг қисқа сура “Кавсар” 3 оятдан иборат. Энг узун оят “Бақара” сурасининг 282-ояти бўлиб, унда 128 та сўз, 540 та ҳарф ишлатилган. Энг қисқа оятлар “Ва-з-зуҳа” (Зуҳо: 1) ва “Ва-л-фажр” (Фажр:1) саналади.

Ислом манбаларида Қуръоннинг нозил бўлиши 610 йилдан бошлангани ва 622 йилга қадар Маккада 632 йилга қадар Мадинада нозил бўлганлиги ҳақида маълумот берилади.

Қуръон оятлари куну тун, муқим бўлиб, сафарда бўлмаган ҳолатларида нозил бўлган. Маккий ва маданий суралар Қуръон илмларида алоҳида ўрин тутади. Қисқача таъриф бериб айтилганда, маккий суралар асосан яққаху-доликка чақириш, тавҳид мавзусини қамраб олган бўлса, маданий сураларда шаръий ҳукмлар асосий ўрин тутади.

Шу боис, ислом динининг илк даврларидан бу илмни билиш, оят ва су-раларнинг нозил бўлиш жойи, замонига қараб ажратишга эътибор берилади.

Энг кенг тарқалган қарашга кўра, маккий суралар 86 та, маданий суралар 28 та. Маккий оятлар 4603 та, маданий оятлар 1633 та. Шунга кўра, Қуръоннинг деярли тўртдан уч қисми Маккада, тўртдан бир қисмидан ортиқроғи Мадинада нозил бўлган. Фоиз ҳисобида тақрибан 74% –26%.

Маккий ва маданий суралар ҳақида ҳадис тўпламларида маълумотлар мавжуд.

Юқоридаги ихтилоф ва мунозаралар туфайли кўпчилик Қуръон илмларига оид асарларда турли ракамлар келтирилади. Уларнинг орасида маккий ва маданий суралар нисбатини 85/29, 87/27 деган қарашлар ҳам бир нечта уламолар томонидан қўллаб-қувватланган.

Қуръоннинг маккий сураларида маданий оятлар ҳамда аксинча маданийларида маккий оятлар мавжуд.

Қуръон нозил бўлиши тартибига кўра эмас, балки нозил бўлган оятлар мажмуаси ёки оятлар кўрсатма асосида ҳамда қисман саҳобийлар ижтиҳоди билан тартибга солинган. Натижада, Усмон мусхафи ва у асосда ҳозирги кунимиз мусхафи тартиби шаклланган.

5. Қуръон таржималари ва уларнинг ислом манбашунослигида тутган ўрни

Қуръоннинг Европа тилларига таржималари борасида олиб борилган тадқиқотларга кўра, энг дастлабки таржима латин тилига қилинган бўлиб, Петр Достопочтенний (1092-1156) буйруғига кўра, 1143 йилда Петр Толедский, Петр Пуатъелар томонидан амалга оширилган. Бу таржима ўз даври имконият ва талабларига кўра, асосан ислом динига танқидий ёндашув асосида амалга оширилгани тадқиқотларда зикр этилган. Ушбу таржима Европада Қуръонни ўрганиш бўйича дастлабки қадам бўлди ва XVI асрдан бу борада янги ишлар юзага кела бошлади.

1530 йилда Венецияда, 1543 йил Библиандр Роберт Кеттонский томонидан амалга оширилган Қуръоннинг лотин тилига таржимаси нашр этилди. XVII асрда ислом динига қизиқиш янада ортиди. 1649 йил Александр Росс томонидан Қуръон биринчи бор инглиз тилига таржима қилинди. Ушбу таржиманинг камчилиги унинг араб тилидан эмас, балки француз тилидан амалга оширилганлигида эди. 1698 йилда италиялик Людовик Мараччи томонидан Қуръоннинг араб тилидаги нашри, 1734 йилда Лондонда Жорж Сейл тарафидан Қуръоннинг янги инглиз тилидаги таржимаси чоп этилди. Унга муаллиф таржима билан бирга изоҳлар ҳам берган, бунда асосан Байзовийнинг шарҳига кўпроқ таянган.

XIX асрда, 1834 йил Густав Флюгель томонидан тайёрланган Қуръоннинг араб тилидаги нашри ғарб қуръоншунослигида мурожаат этиладиган манбалардан бўлди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бу даврга қадар Қуръонни ўрганиш асосан унинг нашри ва таржимасига эътибор қаратиш юзасидан амалга оширилди.

1843 йил “Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) нинг ҳаёти ва фаолияти”га доир китоб ҳамда “Қуръонга тарихий-танқидий муқаддима” номли Густав Вайлнинг тадқиқоти эълон қилинди. Ушбу иш Европада қуръоншунослик соҳаси бўйича бу даврга қадар амалга оширилганлари орасида салмоқлироқ бўлди. Унинг шогирдларидан Алойс Шпренгер ва Уильям Мюир ўз устозларидан фарқли равишда Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётини ёритишда ишончлироқ манбаларга асосланганлари учун уларнинг тадқиқотлари мукамалроқ кўринишга эга бўлди. Шпренгернинг пайғамбар ҳаётига бағишланган тадқиқоти 1851 йил Ҳиндистонда, сўнг 1861–1865-йилларда 3 жилдлик “Муҳаммаднинг ҳаёти ва таълимоти” номли асари немис тилида нашр этилди. Ушбу асарнинг кириш қисми қуръоншуносликка бағишланган бўлиб, унда маккий ва

маданий суралар, Қуръоннинг жамланиши борасида сўз юритилган.

Юқоридагилардан ғарб шарқшунослари ишончли манбаларга мурожаат этмаганлари, балки турли асарлардан ишончли ва ишончсиз маълумотларни ишла-тиш ва илмий муомалада таҳлилсиз фойдаланиш услу-би қўлланилгани намоён бўлади. Бу тадқиқотлар асосан Қуръонга танқидий ёндашув кўпроқ устун бўлган даврда юзага келган бўлиб, шунга кўра ислом дини, унинг манба-лари, Пайғамбар тарихини ўрганиш бошланғич босқичда бўлган дейиш мумкин.

Юқорида кўрсатиб ўтилган изланишлар қамровини кенгайтириш мақсадида 1857 йил Париж Ёзма ёдгорли-клар ва бадиий адабиётлар академияси Қуръонни тадқиқ этишга бағишланган танлов эълон қилди. Бу ҳаракат қуръоншунослик соҳасини янги поғонага олиб чиқди. Танлов иштирокчиларига қуйидаги вазифа қўйилган эди: “Қуръон қисмларининг бошланғич кўриниши, тар-тиби ҳамда қай йўсинда амалга оширилгани, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаётига оид Қуръонда зикр этилган ўринлар, бунини ёритишда араб тарихчилари ва муфассир-лари асарларидан фойдаланиш, Қуръоннинг энг даст-лабки даврда талаффуз қилинишидан, то унинг ҳозирги кундаги ҳолатигача бўлган даврдаги ўзгаришларини ўрганиш, қадимги нусхаларни ўрганиш, бунда уларнинг турли қироатларда ўқилишини аниқлаш”.

Ушбу танловда Алойс Шпренгер, италиялик Ми-шель Амари ҳамда Теодор Нёльдекелар иштирок этдилар. Нёльдеке 1856 йилда Қуръоннинг келиб чиқиши бора-сида тадқиқотини нашр этган эди. Ушбу танловда айнан у ғолиб чиқди. 1860 йилда академия маблағи ҳисобидан “Қуръон тарихи” номли кейинги давр тадқиқотлари учун асос бўлган асарини нашр этди.

Т. Нёльдеке 1898 йили ушбу ишнинг иккинчи нашрини тайёрлашни Фридрих Шваллига топширади. Қуръоннинг

келиб чиқишига бағишланган қисми 1909 йилда Лейпциг-да нашр этилди. Қуръоннинг тузилишига бағишланган иккинчи қисми 1919 йилда чоп этилди. Швалли шу йил вафот этгандан сўнг, учинчи Қуръон матнлари тарихига бағишланган қисми Г. Бергштрассер томонидан ишлана бошланди. Учинчи китобнинг учдан икки қисми 1926 ва 1929 йилларда чоп этилди. У ҳам вафот этганидан кейин китобнинг қолган қисми устида ишлаш энди Отто Претцлга ўтди. Шу тарзда Т. Нёльдеке тадқиқотининг қайта ишланиши узок даврни ўз ичига олиб, асосий тўрт шарқшунос олимнинг бу борада кунт билан ишлашига тўғри келди. Китоб биринчи нашридан 68 йил кейин, қайта ишланиши бошлангандан 40 йил кейин тугатилди. Албатта бу давр мобайнида тадқиқот бойитилди. Бу эса ўз навбатида унинг илмий қадри ортишига замин яратди.

Т. Нёльдеке қуръоншунослик борасида тадқиқотларини давом эттирган бўлиб, “Қуръон тили ҳақида” номли тадқиқотини яратган. 1902 йили Хартвиг Хиршфельд “Қуръоннинг тузилиши ва шарҳлари бўйича янги изланишлар” номли ишини нашр эттирди.

Йозеф Хоровицнинг “Қуръон тадқиқотлари” номли асари қуръоншуносликда муҳим аҳамият касб этди. Унда муаллиф Қуръондаги қиссалар ва исмлар борасида изланиш олиб борган. Артур Жефферининг “Қуръонда чет тили лексикаси” номли тадқиқотида бу борадаги изланишларнинг хулосаси берилган.

Шунингдек, Игнац Гольдциернинг “Ислом тафсири йўналишлари” номли тадқиқоти ҳозирга қадар ғарб шарқшунослари томонидан машҳур ва қимматли асар сифатида тан олиниб келинмоқда. У кўплаб масалаларга янгича қарашлари билан муносабат билдирган. Масалан, унинг фикрига кўра, “Қуръон матнларини тузиш қисман шарҳлашни ўз ичига олган”.

XX асрда Ричард Белл, Режи Блашер ва Руди Парет каби олимлар Қуръонни ўрганиш бўйича алоҳида аҳамиятга молик ишларни амалга оширдилар.

Р.Беллнинг тадқиқотлари маърузалар тўплами сифатида 1926 йилда “Ислоннинг христиан муҳотида пайдо бўлиши” номи остида нашр этилган. Шу каби Қуръон таржимасига бағишланган асарига унинг тадқиқот натижалари киритилган. Унинг изланишлари тўлдиришлар билан “Қуръоншуносликка кириш” тадқиқотида шогирди Уильм Монтгомери Уотт томонидан нашр этилган.

Р.Блашернинг “Қуръон: сураларни классификациялаш тажрибасига кўра” деб номланган Қуръон таржимасига бағишланган асарининг биринчи жилди фақат кириш қисмидан иборат бўлиб, қимматли тадқиқот сифатида юзага келди. Ушбу тадқиқот 1959 йил алоҳида нашр этилган. У Қуръон матнларини жамлаш тарихи, кироат турлари, хат турлари ва шу каби масалаларга бағишланган.

Р.Паретнинг энг аввало “Муҳаммад ва Қуръон” номли тадқиқоти ва “Қуръон тарихий манба сифатида” мақоласини айтиб ўтиш лозим. Унинг томонидан тайёрланган Қуръоннинг немис тилига таржимаси тўрт нашрда амалга оширилган.

Шубҳасиз, ҳозирги кундаги ғарб тадқиқотлари учун асос вазифасини 1860 йил нашр этилган Т. Нёльдекенинг “Қуръон тарихи” асари ўтаб келмоқда. Ушбу тадқиқот юқорида айтилганидек, бир неча авлод ғарб шарқшунослари томонидан тўлдирилиб, сайқал берилди ҳамда уч жилдда 1937 йилда мукамал нашр сифатида мутахассисларга ҳавола этилди.

Тадқиқот адабий, тарихий тадқиқотлардан таркиб топган бўлиб, Қуръон матнлари тарихини ўрганиш, уларни инсоният тарихи ҳужжати сифатида тадқиқ этиш йўлини тутати. Биринчи жилд куйидаги асосий мавзуларни ўз ичига олади: Муҳаммаднинг пайғамбарлик фаолияти ва ваҳий, Қуръон қисмларининг асоси (маккий ва маданий суралар, насх бўлган оятлар). Унда муаллиф томонидан Қуръонни анъанавий тарзда Макка ва Мадина даврларига бўлинган ҳолда ўрганилсада, маккий суралар

услубий ва мазмуний жиҳатдан таҳлил қилиниб яна уч даврга ажратилади. У Макка даврининг биринчи босқичи суралари қисқалиги, кўплаб қасам сўзлари ишлатилиши, пайғамбарлик мазмун-моҳияти ва бу билан мушрикларни қаноатлантиришга эътибори билан ажралиб туришини таъкидлайди. Иккинчи Макка даври сураларида ваъз ва огоҳлантириш услуби устун бўлгани, Аллоҳнинг ваъда ва таҳдидларининг рост эканлигини таъкидловчи маънолар юзага чиқади. Учинчи босқич эса, услуб жиҳатидан олдингисидан кўп фарқ қилмаслиги, кофирларга нисбатан таҳдидларнинг кучайиши билан ажралиб туриши айтилади. Иккинчи жилд қуйидаги асосий мавзуларни ўрганади: Вахийнинг Муҳаммад даврида ёзиб борилиши, сураларга бўлиш, расмий бўлмаган Қуръонни жамлаган саҳобийлар, Қуръон нусхалари, Зайд ибн Собитнинг дастлабки жамлаши, Усмон мусхафидан бошқа мусхафлар, Халифа Усмон даврида мусхафнинг шаклланиши, Қуръоннинг муқаддас китоблар билан алоқаси, Муҳаммадийлик манбалари, Қуръоннинг шаклланиши, сура ва оятлар бўйича замонавий христиан тадқиқотлари кўрсаткичи. Унда Зайд ибн Собитнинг Қуръонни биринчи жамлаши, сўнг Усмон мусхафининг жамланиш тарихи ривоятлар асосида таҳлил этилади ҳамда Усмон мусхафидан олдинги бошқа мусхафлар билан қиёсий таҳлил қилинади. Унинг шаклланиш тарихи ва тартиби ривоятлар асосида муфассал ўрганилади. Мусхафнинг айрим ўринлардаги ўзгартиришлар мавжуд деб қабул қилинган ҳолда изланиш олиб борилади.

Учинчи жилд Қуръон матни тарихи, муқаддима ва уч фаслдан иборат: биринчи фасл расм (Усмон мусхафининг ёзилиш шакли), иккинчиси кироат, учинчи фасл Қуръон қўлёзмалари, унда яна Қуръоннинг қадимги қўлёзмалари намуналари бўлими келтирилган. Қуръон матнлари борасида изланиш олиб борилади. Қироатлар ҳамда Усмон мусхафи расми бошқа мусхафларга кўра ўқиш билан

қиёсий таҳлил этилади. Қироат илми бўйича фаолият кўрсатган машҳур қорилар, қироат турлари ва хусусиятлари тадқиқ этилади ҳамда ўз давридаги Қуръон қўлёзма нусхалари тўғрисида сўз юритиш билан ниҳояланади.

Россияда Қуръоннинг ўрганилиши 1453 йили Усмонли туркларнинг Константинополь (Истамбул) шаҳрини босиб олгандан кейин бошланган. XVII асрларда Россияда ислом дини ва Қуръон бўйича асосий манбалар юнон, лотин, поляк, немис, инглиз, француз ва бошқа ғарб тилларига таржима қилинган асарларни ташкил қилар эди. Ушбу асарларда асосан Қуръон, умуман, ислом динига нисбатан танқидий қараш устун бўлган.

1552 йили Иван Грозний Қозон хонлигини бўйсундиргач, Россиянинг қўшни мусулмон давлатлари маданияти, урф-одатлари, анъаналарини ўрганиши янги босқичга ўтди. XV–XVII асрларда Литвада Қуръоннинг илк бор шарқий славян нусхаси ёки белорус тилидаги таржимаси вужудга келди. Таржима Литва князлари хизматида бўлган бир гуруҳ татар зиёлилари томонидан амалга оширилган.

Пётр I даврига келиб, Россияда Қуръонни илмий ўрганиш, таржима қилиш ва уни тарқатиш кенг қамровли тарзда амалга оширилди. Бу соҳада у Голландия, Англия, Германия исломшунослик марказлари тажрибаларига таянди. Пётр I буйруғига биноан 1716 йили Петербургда Қуръоннинг рус тилига қилинган илк таржимаси чоп этилади. Рус тилига дипломат ва шарқшунос Андре дю Рие (1580–1660) томонидан амалга оширилган таржимаси ва 1647 йил Парижда, Германияда 5 марта чоп этилган таржима асосида яратилди.

Қуръон бўйича тўлиқроқ ахборотга эга бўлишни хоҳлаган Пётр I йирик давлат арбоби, олим, Германия Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, Туркияда истиқомат қилиш натижасида ислом динини яхши тушунган, форс, араб, турк тилларини яхши эгаллаган исломшунос олим Дмитрий Кантемир (1673–1723) зиммасига

Қуръон мазмунининг батафсил баёнини ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳаёт йўллари ҳолис илмий ёритиб бериш вазифасини юклайди. Лотин тилидан таржима қилинган Дмитрий Кантемирнинг “Муслмонлар китоби ёхуд Муҳаммад динининг аҳволи” номли китоби 1722 йили Санкт-Петербургда чоп этилди.

Шарқда, хусусан, муслмон ўлкаларида Россия манфаатларининг ўсиши оқибатида махсус кўчма араб шрифтли босмаҳоналар ташкил этилди. XVIII аср ўрталарига келиб, Қуръоннинг моҳиятини очиб берувчи ва илоҳий китоб эканлигини ёритувчи рус тилидаги асарлар, матбуот нашрларида ислом дини ва Қуръон ҳақида ғарб тилларидан таржима қилинган ҳамда асл нусхадан олинган маълумотлар, мақолалар сони кўпайиб борди.

Россия қуръоншунослиги тарихида янги босқич Екатерина II ҳукмронлик қилган давр билан боғлиқдир. Россиянинг турклар билан бўлиб ўтган жангларида қўлга киритилган ғалабалар, Қрим хонлигининг қўшиб олиниши ва бошқа муслмон ўлкалари босиб олинганидан сўнг янгича ёндашув зарурати пайдо бўлди. 1783 йили Қрим хонлиги қўшиб олингач, Россия ҳукумати муслмонларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича йирик шаҳарлар, муслмон ўлкаларида татар, форс, араб тилларини ўқитиш бўйича ўқув юртлари ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилди. Россия олий ўқув юртлари қошида “Исломшунослик” марказлари ташкил этилиб, Қуръонни ўқиш ва унинг сураларини шарҳлаш бўйича ҳам дарслар киритилди. Натижада, XVIII–XIX асрларга келиб, Россияда исломга, Қуръонга нисбатан илмий ёндашув шакллана бошлади. Бунда Қозон Рухоний Академияси муслмон устоз ва талабалари илмий ишлари салмоқли ўрин тутди.

1787 йилга келиб Россияда, Петербург шаҳрида Екатерина II буйруғи билан биринчи бора Қуръоннинг арабча, Петербург нусхаси босмадан чиқарилди. Екатерина II фикри билан айтганда бу ҳаракатлар “ислом динига ки-

риш ёки уни тарғиб этиш эмас, балки, мусулмонларни бирлаштириб тура диган ва ўзига тортадиган Қуръонга кўл солиб кўриш” эди. Қуръоннинг юқоридаги арабча нусхаси мулло Усмон Исмоил нусхаси асосида тайёрланиб, 1789–1798-йиллар мобайнида Петербургда 5 маротаба босмадан чиқди. 1802 йил император буйруғига асосан Петербургдаги араб шрифтидаги мусулмон типографияси Қозонга ўтказилди. Европада хусусан, Россия мусулмон ўлкаларида бу нусха Қозон нусхаси номи билан машҳур бўлди.

XVIII аср охирларида М.И.Веревкин Қуръоннинг Дю Гиен томонидан амалга оширилган французча таржимасидан рус тилига ўгириши Россияда фан ва адабиёт ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Масалан, А.С.Пушкин, П.Я.Чаадаев, Л.Н.Толстой, В.С.Соловьёв, М.Л.Михайлов асарларида Қуръон таъсири намоён бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Россияда Қуръонни ўрганиш Германия, Франция, Англиядаги изланиш ва ёндашувлардан фарқ қила бошлади. Бу даврда Россия таркибига киритилган мусулмон ўлкаларининг мавжудлиги масалага ўзгартиришлар киритди. У ҳам бўлса, энди Россияда мусулмон халқлар билан бирмунча келишувга киришиш ва шу орқали ўз таъсирини сақлаб туриш мақсад қилинган эди. Бу даврда энди танқидий ёндашув билан бирга, илмий холислик асосида қараш пайдо бўла бошлаган эди.

1859 йилда, Қозон илоҳиёт академияси қошида очилган Шарқ тиллари кафедраси томонидан Қуръоннинг ҳукмий оятлари ҳақида хабар берувчи, ёки Қуръонда адабий, тарихий, ҳукукий диний соҳалар бўйича билдирилган оятларни шарҳлашга бағишланган китоб, яъни “Конкорданс” асари нашр этилади. Бу китоб муаллифи Қозон Университетида биринчи Форс кафедрасига асос солган форсшунос олим Мирзо Муҳаммад Али-Ҳожи Қосим ўғли Казембек (1802–1870) бўлиб, унинг Россияда ярат-

ган бу иши Россия исломшунослигининг ғарбча талқин ва қарашлардан узоқлашишига имкон яратди.

1878 йили Қозон илоҳиёт академиясининг таниқли шарқшуноси, православ эътиқодининг тарғиботчиси Г.С. Саблуков томонидан Қуръон араб тилидан рус тилига ўғирилди. Таржима фақат “Татар исломшунослиги” тажрибасига таянганлигига қарамасдан, миссионерлик, танқидий фикрларга асосланганлиги ва кенгайиб бораётган Чор Россияси манфаатларини, христианликни тарғиб этганлиги учун халқ орасида кенг танилди ва қайта-қайта нашр этилди.

Таниқли рус шарқшунос олими А.Б.Холидовнинг фикрича, бу даврда Россиянинг 8 та энг йирик шаҳарларида араб шрифтига асосланган типографиялар ташкил этилган. Ушбу типографиялар кўмагида 1787 йилдан то 1917 йилга қадар 172 та Қуръон, 191 та Қуръоннинг еттидан бири (ҳафтияк), юздан ортиқ Қуръоннинг алоҳида сураларига бағишланган тафсирларнинг нусхалари нашр этилган.

1917 йилги инқилобдан кейин то 1935 йилларга қадар, Россияда ҳокимият тепасига келган Советлар ҳукумати бу борада Чор Россияси каби маълум маънода мусулмонлар билан келишиш йўлидан борган. Масалан, 1917 йили В.И.Ленин буйруғи билан 1869 йилда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман томонидан Санкт-Петербург халқ кутубхонасига Самарқанддан олиб келинган Қуръоннинг энг қадимий Усмон мусхафини ўз диёрига қайтарилишини мисол қилиш мумкин. Шунингдек, инқилобдан кейин ҳам ижодий фаолият олиб борган В.В.Бартольд (1869–1930), Л.Е.Кримский (1871–1941), А.Ф. Шебунин (1867 йилда туғилган), И.Ю.Крачковский асарларида Россиядаги қуръоншунослик ривожига алоҳида бўлимлар ажратилган.

1921–1930-йиллар мобайнида И.Ю.Крачковский Қуръоннинг навбатдаги русча таржимасини яратади. Ака-

демик И.Ю.Крачковский 1951 йил вафот этган бўлса-да, таржима 1963 йилда нашр этилди. Мазкур иш араб филологик, тилшунослик нуқтаи назаридан ёритилганлиги учун илмийлик жиҳатдан барча русча Қуръон таржималаридан, қолаверса, бир қатор ғарб таржималаридан ҳам устунликка эга.

80-йиллардан кейин СССР ўз алоқаларини Яқин Шарқ ва Ўрта Шарқ мусулмон давлатлари билан мустаҳкамлашга эътибор қарата бошлади. Эронда содир этилган ислом инқилоби, Яқин Шарқда вужудга келган диний фанатизм, фундаментализм, ваҳҳобийлик ҳаракатларининг сиёсий тус олиши исломга нисбатан ёндашувга бирмунча ўзгартиришлар киритишни тақозо этди. Натижада, К.С.Кашталёва, П.А.Грязневич, М.Б.Пиотровский, С.М.Прозоров, Е.Резванлар каби олимлар етишиб чиқиб, қуръоншунослик бўйича рус исломшунослигининг намояндalари бўлмиш В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Л.Е.Кримский йўллариин тутдилар.

Ҳозирги пайтда Қуръоннинг рус тилидаги қуйидаги таржималари асосий ўрин тутиб келмоқда:

1. Қуръон таржимаси Дмитрий Николаевич Богуславский томонидан 1871 йилда қилинган бўлиб, араб тилидан рус тилига ўгирилган биринчи таржима деб тан олинди. Таржима кўпроқ бадийий услубда амалга оширилган, ўз даврида нашр этишга рухсат берилмаган бўлиб, 1995 йил Москвада нашрдан чиқди.

2. “Қуръон” (мусулмонларнинг қонун китоби) – Гордий Семёнович Саблуков таржимаси 1878 йили Қозонда, кейинчалик 1896, 1907, 1990, 1991 йилларда нашр этилди.

Гордий Семёнович Саблуков (1804–1880) таржимаси асл арабча нусхадан рус тилига ўгирилган иккинчи йирик таржима деб тан олинди. Лекин олим таржимасига миссионерлик нуқтаи назаридан ёндашиши оқибатида, Қуръон моҳиятини ёритишда кўпгина хатоларга йўл қўйган.

3. “Қуръон” – Игнатий Юлианович Крачковский

(1883–1951) таржимаси илк бор 1963 йилда Москвада, кейинчалик 1986, 1989, 1990, 1991, 1998-йилларда қайта-қайта нашрдан чиққан. Таржима асл нусхадан рус тилига ўғирилган учинчи таржима бўлгани сабабли сўзма-сўз, маъноларига путур етказилмаган ҳолда қилинган. Таржимада Қуръонга нисбатан билдирилган салбий фикрларни бартараф этиш, ҳолисона ёндашув кўзга ташланади. И.Ю.Крачковский академик ва араб адабиёти, тарихи, маданияти, тилини пухта билувчи филолог ва шарқшунос олим эканлиги учун, унинг таржимаси илмий қиммат ва устунликка эга.

4. “Қуръон” – Валерия Михайловна Порохова таржимаси 1991, 1995, 1997-йиллар китоб шаклида нашр этилган. Таржиманинг бошқа таржималардан фарқли томони, таржимон таржимага шеърий услуб жиҳатидан ёндашганлигидадир. В.М.Порохова яратган таржима биринчи рус муслима аёли яратган таржимадир. 1997 йил Қоҳирада “ал-Азҳар” университети қошидаги Халқаро Исломшунослик Академияси қуръоншунослари бу таржима тўла ислом руҳиятида ёзилганлигини тан олдилар.

5. “Қуръон” – Муҳаммад Нури Османович Османов таржимаси.1995, 1999-йиллар Москвада нашр этилган. Олдинги таржималардан мусулмон олими ёзганлиги сабабли, ислом манбалари асосида яратилганлиги, илмийлиги, ўтган тафсир соҳаси олимлари тажрибаларига таянилганлиги билан ажралиб туради.

6. “Муқаддас Қуръон” номли таржима 5 йил давомида Эльмир Кулиев томонидан амалга оширилган бўлиб, 2002 йили Саудия Арабистонида, Мадина шаҳридаги Фаҳд Қуръон босмаҳонасида чоп этилган. Ушбу таржима ҳам мусулмон олими томонидан яратилгани сабабли ислом муфассирлари сўзлари ва нақлга асослангани билан ажралиб туради. Таржимон ушбу нашрни яратишда машҳур муфассирлардан Қуртубий, Ибн Касир каби олимларнинг тафсирларига таяниши билан бирга Крачковский ва Усмо-

новларнинг Қуръоннинг рус тилига таржималаридан истифода этган.

Ҳозирда Россияда Қуръоншунослик борасида кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Уларнинг орасида Қуръонга нисбатан танқидий ёндашувлар ҳам ҳолисона муносабатлар ҳам мавжуд. Қуръоннинг таржималари орасида мусулмон олимлари томонидан амалга оширилганлари ҳам кенг тарқалаётганини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида маънавий меросимиз манбаларига бўлган муносабатнинг ўзгаришини Қуръони каримга нисбатан ҳам кўриш мумкин. Мазкур манбани ўзбек тилига таржима қилиш бўйича ҳам катта ишлар амалга оширилди. Унинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги таржима, тафсирлари чоп этилди. Ўзбек олимларидан Абдулазиз Мансуровнинг «Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири» китоби 4 маротаба катта тиражда чоп этилди. Шунингдек, Аловуддин Мансуров, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Муҳаммаджон Ҳиндистоний, Олтинхон тўра тафсирининг Исматилла Абдуллаев томонидан амалга оширилган табдили каби тўлиқ, Шамсиддин Бобохонов, Мутал Усмонов, Бахриддин Умрзоқовлар томонидан қилинган қисман таржима нашрлар бу борадага ишлар салмоғини кўрсатади. Ушбу таржима ва тафсирлар ўзига хос услубга эга бўлиб, қуръоншуносликда катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Усмон мусҳафи. Тошкент ислом университети Манбалар хазинаси.қўлёзма №10.
2. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансуров. ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси.2010.
3. Қуръони карим (ўзбекча изоҳли таржима).Таржима муаллифи Алоуддин Мансур.-Т.:1992.
4. Остроумов Н.Исламоведение.-Т .:1912.
5. Караматов Ҳ.Қуръон ва ўзбек адабиёти.-Т.:1993.
6. Обидов Р.Қуръон ва тафсир.-Т.:2005

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Қуръон ҳақида гапириб беринг.
2. Мусхаф қандай манба?
3. Тошкентдаги Усмон мусхафи ҳақида маълумот беринг.
4. Қуръоннинг таркиби ҳақида гапириб беринг.
5. Қуръон илмлари деганда нимани тушунасиз?
6. Қуръоннинг кўлёзма ва босма нашрлари ҳақида маълумот беринг.
7. Қуръоннинг қандай таржималарини биласиз?
8. Қуръоннинг ўзбек тилидаги таржималари.

5-мавзу: Ҳадис тўплamlари ислом манбалари сифатида

1. Ҳадис илми ҳақида
2. Мовароуннаҳрда ҳадис илми
3. Мовароуннаҳрлик муҳаддислар
4. “Сихоҳи ситта” тўплamlари ва уларнинг эгалари

Мавзунинг ўқув мақсади: ҳадис тушунчаси, ҳадис турлари, санад, ровий, матн, Мовароуннаҳрлик муҳаддислар, олтита саҳиҳ ҳадислар тўплamlари ва уларни жамлаган олимлар ҳақида маълумот бериш.

Таянч и боралар: ҳадис, муҳаддис, саҳиҳ, заиф, сихоҳи ситта, Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Термизий, Имом Насоий, Имом Абу Довуд, Имом Ибн Можжа, ҳадис тўплами.

1. Ҳадис илми ҳақида

Ислом дини таълимоти шаклланишида Қуръондан сўнг Пайғамбар (с.а.в.)нинг суннатлари ҳам муҳим ўрин тутади. Ислом диний-маърифий, илмий-маданий, ижтимоий-сиёсий ва ҳатто, кундалик маиший соҳаларда қадриятлар тизими, қонун-қоидалар меъёрлари сифатида Қуръони қарим ва ҳадис билан тартибга солиб борилган.

Маълумки, ҳадис ислом шарияти асосларидан бири. Унинг иснодлари, матнлари ва шу билан боғлиқ масалаларни ўрганиш замонавий исломшуносликнинг долзарб масалаларидан саналади. Ҳозирга қадар мусулмон жамоалари орасида ҳадис номи билан юритилувчи, аслида кейинги замонларда илмсизлик оқибатида диний китоблар ичига кириб қолган сохта ҳадисларни аниқлаш, ҳадисларда келган ҳукмлар (аҳком)ни ўрганиш, уларнинг носих ва мансухларини фарқлай билиш ва бошқа шу каби

ҳадисшуносликка оид масалаларни тадқиқ этиш бу борадаги тадқиқотларнинг муҳим жиҳатидир.

Ҳадислар Пайғамбар алайҳиссаломнинг у ёки бу ҳолатларда ибрат бўладиган фазилатлари, ҳислатлари, айтган сўзлари, қилган ишлари, инсонларнинг ўзаро муносабатларида зарур бўладиган умумий тавсиялар ва кўрсатмалар, насихатлардан иборат ибратомуз хусусиятлари сақланиб келмоқда.

Ўрта Осиё ҳудудида ўрта асрларда бошқа соҳалар каби ҳадис илми доирасида ҳам миллий қадриятлар ва ислом дини ғоялари орасида ўзаро таъсир, мулоқот жараёнлари кечган. Бир неча авлод муҳаддислар фаолияти натижасида Ўрта Осиё маънавий ҳаёти ҳадислар билан чамбарчас кечди. Исломнинг илк давридан бошлаб Пайғамбар (сав) сўзларига унинг издошлари бўлган саҳобийларнинг эътибори юксак даражада бўлган. Чунки ҳадис исломдаги илк диний ва этник фикрларнинг ривожланишига асос бўлиб хизмат қилди.

Ислом динини бошқа ўлкаларга ёйиш мақсадида Пайғамбар (сав) издошларининг турли жойларга тарқалиб кетганликлари ва борган жойларида Қуръондан кейин Пайғамбар (сав) суннатини тарғиб қилишга асосий эътиборларини қаратганликлари кейинчалик ҳадис илмининг келиб чиқиши ва тараққий этишида асосий омиллардан бири бўлди.

Умавийлар даврида олимларнинг аксарияти, ҳокимиятдан ажралган ҳолда ўзларини илмга бағишлаган бўлсалар, аббосийлар даврига келиб, олимларнинг кўпи ҳокимият вакиллари билан иттифокда бўлган ҳолда фаолият олиб борганлар.

Ҳадис илми тарихида саҳобийлар даври тугаб, тобеъийлар даврининг ўрталарига, яъни ҳижрий юзинчи йилларга келган пайтда тобеъийлар орасидаги ҳадис билимдонлари фатҳ этилаётган ўлкаларда вафот этишлари, янги-янги халқларнинг ислом динига кўплаб ўтиши

ва шу билан бирга ҳақиқий ҳадислар билан бир қаторда қўплаб сохта ҳадислар пайдо бўлиши ҳоллари кузатилди. Мана шу сабабли умавийлардан бўлган саккизинчи халифа Умар ибн Абдулазиз (681-720)нинг фармониға биноан Араб халифалигининг турли томонларидаги олимлар ҳадисларни ёзма равишда жамлашға киришганлар. Бу ғоятда муҳим ишни расмий равишда биринчи бўлиб Муҳаммад ибн Шиҳоб Зухрий (670-721) бошлаб берган. Шу даврдан эътиборан ҳадис тўпламларини яратиш одат тусига кириб, бошқа олимлар ҳам бу хайрли ишни давом эттирганлар. Улар асосан ўзлари яшаб турган шаҳарларда тарқаган ҳадисларни жамлаш билан шуғулланганлар. Бу олимларнинг барчаси бир, яъни VIII асрда яшаган бўлсаларда, қайси бирлари олдин ҳадис тўплашни бошлаганликларини аниқлаш амри маҳол. Шундай бўлсада, маккалик муҳаддис Ибн Журайжнинг олдинроқ яшаганлиги эътиборға олинса, у Ибн Шиҳоб Зухрийдан кейин иккинчи бўлиб ҳадис тўплаган олим ҳисобланади.

Дикқатға сазовор томони шундаки, бу даврда муҳаддислар ҳадисларни – Пайғамбар (сав)дан қолган меросни – сўзлари ва тобеъийларнинг фатволари билан биргаликда тўплаганлар.

Ҳижрий II асрда бую к олим, моликия мазҳабининг асосчиси Молик ибн Анас (713-795) томонидан яратилган «ал-Муватто» («Оммавий, барчаға тушунарли») номли асар дастлабки энг муҳим ҳадис тўпламларидан ҳисобланади.

Мазкур II/VIII асрдан ҳадисларни тўплаш ишлари тобора ривожланиб, таълиф этилган ҳадис тўпламлари фақат Пайғамбар (сав)нинг ҳадислари эмас, балки саҳобийларнинг сўзлари, қилган ишлари ҳамда тобеъийларнинг фатволарини ҳам қамраб олган. Айни вақтда айтиш керакки, мазкур асрдаги ҳадис тўпламлари муайян бобларға бўлинмаган ёки уларда маълум ровий ривоят қилган ҳадислар (муснад услубида) берилган бўлиб, улар-

дан фойдаланиш бироз мушкул бўлган. Ўша даврнинг баъзи муҳаддислари асосан топилган ҳадисни бирин-кетин, чуқур ўрганиб, аниқлаб, текшириш ишларини олиб бормасдан, китобларига биратўла киритаверганлар. Натижада, уларда саҳиҳ (ишончли) ҳадислар билан бирга заиф (кучсиз) ҳадислар ҳам ёзилган. Шунга қарамай, ўша даврдаги уламоларнинг ҳадис йиғишда кўрсатган жидду-жаҳдлари таҳсинга лойиқ.

III/IX аср ҳадис илми тарихида олтин давр ҳисобланади. Чунончи VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб ривожланиб борган ҳадис илми билан кейинги икки-уч аср давомида тўрт юздан зиёд муаллифлар шуғулланганлар. Ҳаттоки, бу даврда ҳадисларни ишончли манбаларга асосланиб, маромига етказиб илмий равишда тартибга солиш олимлар орасида энг севимли, зарурий машғулот даражасигача етган. Шунингдек, бу асрда тўпланган ҳадислар илмий нуқтаи назардан муайян қонун-қоидаларга таянган ҳолда тартибга туширилди. II ҳижрий асрда ҳадис фикҳ илмининг бир бўлаги сифатида ўрганилган бўлса, III асрга келиб, алоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқди ва мустақкам асосга эга бўлган мустақил илм сифатида қарор топди.

III/IX асрдаги ҳадисларни тўплашга бағишланган муҳим ишлардан мисол тариқасида Имом Бухорий (810-870), Имом Муслим (821-875) каби муҳаддисларнинг асарларини келтириш мумкин.

Муҳаддислар ўзларининг ушбу тартибда яратилган асарларида ҳар бир ҳадиснинг саҳиҳлик даражасини кўрсатибгина қолмай, балки уларни асосан фикҳий бобларга ажратиб, тарихий, эътиқодий ва бошқа шу каби фикҳий бўлмаган мавзуларга кам ўрин ажратганлар. Шунингдек, мазкур суан асарларида муҳаддислар ўзларининг ҳадисларга берган баҳолари ёки бошқа муҳаддисларнинг зикр қилинган ҳадисга билдирган фикрларини ҳам келтириб ўтганлар. Суан асарлари Имом Бухорий ва Имом Муслимларнинг асарларига қараганда соддароқ ва барча

ўқувчига осон тушуниладиган тарзда ёзилганлиги ҳам қайд қилинади. Айниқса, юртдошимиз Имом Термизий ўз китобида ҳадис илмига янги «ҳасан» («яхши») атамасини киритган. Имом Бухорий, Имом Муслим ва Имом Термизийнинг асарлари ҳадис китобларининг «Жомиъ» («Жамловчи») турига мансубдир. Чунки улар барча мавзуга оид ҳадисларни қамраб олишга ҳаракат қилганлар.

Бу асрда «сиҳоҳи ситта» – олтита энг ишончли ҳадис тўпламлари муаллифларидан ташқари бошқа муҳаддислар ҳам фаолият олиб борганлар. Улардан Абу Ҳотам Розий (ваф. 277/891 й.), машҳур муфассир Муҳаммад ибн Жарир Табарий (ваф. 310/923 й., унинг тафсири ривоятларга, яъни ҳадис ва саҳобийларнинг сўзлари ҳамда тобеъийларнинг фатволарига асосланган), Ибн Ҳузайма (ваф. 311/924 й.), Муҳаммад ибн Саъд Котиб Воқидий (ваф. 230/845 й.) кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Айни шу даврда юртимиздан ҳам кўплаб муҳаддислар етишиб чиқиб, улардан Ҳайсам ибн Кулайб Шоший (ваф. 335/947 й.), Абу Бакр Қаффол Шоший (ваф. 365/976 й.) ва бошқа муҳаддисларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

IV/X аср уламолари ҳам ўзларидан аввал ўтган муҳаддислар услублари ҳамда уларнинг асарларидан кенг қўламда фойдаланганлар. Аммо улар учун ҳадис тўплашда янгилик ахтаришга «ўрин қолмаган» эди. Шунинг учун IV/X аср уламолари кўпроқ аввал ўтган муҳаддисларнинг асарларини тартибга солиб муайян тизимда жамлашга эътибор бердилар. Аввалги уч асрда муҳаддислар ҳадис нақл қилишда фақат оғзаки ривоятга суянган бўлсалар, IV/X аср муҳаддислари фақат китобнинг ўзига таянмасдан ундаги ҳадисларни муаллифлардан эшитиш йўллари билан ҳам нақл қилдилар. Бинобарин бу даврга келиб ҳадис илми қоидалари ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган, балки тадрижий равишда ривожланиш босқичлари маҳсули бўлган. Шу даврда фаолият олиб борган олимлардан Абу Абдуллоҳ Ҳоким Найсобурий (359/405-970/1014), Али

ибн Умар Доракутний (ваф. 385/995 й.), Муҳаммад ибн Ҳиббон Бустий (ваф. 354/965 й.), Абул Қосим Сулаймон ибн Аҳмад Табароний (ваф. 360/970 й.), Қосим ибн Асбағ (ваф. 340/951 й.), Ибн Сакан Бағдодий (ваф. 353/964 й.), Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовий (ваф. 321/933 й.) ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин.

IV/X асрда пайдо бўлган янги ишлардан яна бири «улум ал-ҳадис» («ҳадис илмлари»)нинг алоҳида фан сифатида шаклланишидир.

Ҳадис илми тарихида «анъанавий» муҳаддислардан ташқари, бирор мазҳабга тегишли олимлар ҳам ҳадис жамлаганлар. Бу олимлар фақат ўз мазҳабларида ҳужжат сифатида ишлатиладиган ҳадисларни жамлаб, уларни яхлит ҳолга келтирганлар. Жумладан, ҳанафий олимлари ҳам ўз мазҳабларига оид ҳадисларни, саҳобий ва тобеъийлардан қолган осорлар ва бошқа ривоятларни махсус китобларга жамлаганлар. Улардан Абу Юсуфнинг (ваф. 182/798 й.) «Осор», Имом Муҳаммад Шайбонийнинг (ваф. 189/804 й.) «Китабул-осор», Имом Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовийнинг (ваф. 321/933 й.) «Мушкилул-осор», «Шарҳ мушкилил-осор», «Шарҳ маъони л-осор» каби китобларини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Самарқандда илк исломнинг кириб келиш даврида муомалада бўлган ҳадисларнинг асосий мавзуси суфиёна камтарлик, тақво ва таркидунёчилик бўлган бўлса, бу минтақада ислом дини нисбатан мустаҳкам ўрнашганидан кейин эса уламо ва муҳаддисларнинг эътиборлари кўпроқ ибодот ва муомалот масалаларига қаратилди, бу нафақат Самарқандга, балки Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларига, айниқса, Бухорога ҳам хос.

2. Мовароуннахрда ҳадис илми

Ҳадис илми бизнинг юртимизга кириб келиши тарихини ўрганиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. VIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннахрда ислом илмларининг

ёйилиши араб ва хуросонлик уламолар томонидан амалга оширилган бўлса, шу асрнинг иккинчи ярмига келиб маҳаллий аҳоли орасидан олиму-уламолар етишиб чиқа бошладилар. Мовароуннаҳр ҳадис илмининг вакиллари ўз салафлари сифатида бу минтақага илк кириб келган араб саркардалари ва уларга ҳамроҳ бўлган саҳоба ва тобеъийларни кўрсатадилар. Масалан, Абу Ҳафс Насафий (ваф. 1142 й.) Саъид ибн Жаноҳ Бухорийнинг «Китобул-қибла» асарида Мовароуннаҳрга 55/674675 йилда кириб келган тўққиз кишининг номини келтиради. Улар:

1. Саъид ибн Усмон ибн Аффон;
2. Қусам ибн ал-Аббос;
3. Абу-л-Олийа Руфай ибн Михрон;
4. Муҳаммад ибн Восиъ;
5. Бард (Молик ибн Анаснинг мавлоси);
6. Ад-Дахҳок ибн Музоҳим;
7. Лайс ибн Аби Сулайм;
8. Зиёд ибн Михрон;
9. Хулайд ибн Ҳассон.

Бу даврдаги вазиятни, яъни ҳали ҳадис илмининг тўла шаклланмаганлиги ва Мовароуннаҳрнинг тўла исломга кирмаганлигини эътиборга олган ҳолда мазкур шахсларни Мовароуннаҳрдаги ҳадис илми асосчилари деб қараб бўлмайди. Чунки уларнинг бу минтақадаги фаолиятлари асосан ҳарбий юришлар билан боғлиқ бўлган. Илк араб лашкарлари умма анъаналарини ривоят қилсалар-да, аммо ҳадис илми билан жиддий шуғулланган эмаслар.

Бухоро ва бошқа шаҳарларга дастлаб кирган араб саркардалари Мовароуннаҳрни фатҳ этиш мақсадида келганликлари учун уларнинг кўпчилиги саҳоба ёки тобеъийлардан бўлиб, Пайғамбар (сав) ҳақида билганларини маҳаллий аҳолига намуна сифатида ривоят қилиб етказганлар. Ана шундай ровий-саркардалардан бири Абу Усмон Саъид ибн Усмон ибн Аффон Қураший (I/VII аср) эди. Шунингдек, ундан бошқа, Мовароуннаҳрдаги ровий-

лар мазкур ўлкада ҳадис илмининг пайдо бўлишида катта хизмат кўрсатдилар.

Кўпчилик муҳаддислар она-ватанлари Самарқанд бўлса-да, асосий илмий фаолиятларини ундан ташқарида олиб борган бўлсалар, бошқа муҳаддислар асл келиб чиқишлари бу шаҳардан ташқарида бўлса ҳам, унда ҳадис илмининг тараққий этишида асосий ролни ўйнадилар. Бу фикрни нафақат Самарқанд муҳаддислари ҳақида, балки Бухоро ва ислом оламининг кўплаб шаҳар ва қишлоқларида фаолият кўрсатган муҳаддислар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Айни ҳолатни Бухородан чиққан муҳаддислар ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш жараёнида ҳам кузатиш мумкин.

IX-X асрларда Бухоро олимлари ҳадис илми ривожига салмоқли ўрин эгаллаганлар. Бинобарин Хуросон, Ҳижоз, Ироқ, Миср ҳадис марказларига Мовароуннахрнинг жумладан, Бухоро олимларининг таъсири ҳам кучли бўлган. Айни вақтда айтиш керакки, шу даврда Бухорода заиф ҳадислар ҳам кўпайиб, олимлар улардан саҳиҳларини ажратишга алоҳида эътибор билан киришганлар.

Бу даврга келиб Мовароуннахр мусулмон оламининг йирик илмий-маънавий, хусусан ҳадис марказларидан бири сифатида танилган эди. Ривоят қилинган ҳадислар ҳам турли мавзуларда эди: фикҳ, тасаввуф, эътиқод, ахлоқ кабилар шулар жумласидандир. Шунингдек, фикҳ бўйича ҳанафий мазҳаби Мовароуннахрда, дастлаб Бухорода қарор топгани, кейин бошқа шаҳарларга тарқалгани ҳам эътиборга моликдир.

X асрга келиб Мовароуннахрда, хусусан, Бухорода ҳадис илми ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Шаҳарда ҳадисларнинг ёйилишида бухоролик уламо-лар билан бир қаторда мовароуннахрлик, хуросонлик ва ироқлик муҳаддисларнинг ҳам ҳиссалари катта бўлган. Шунингдек, улар орасида Самарқанд, Насаф, Кеш, Термиз, Марв, Нишопур, Бағдод шаҳарларидан келган ҳофизлар ҳам бор эдилар. Бу даврда Бухорода фаолият

юритган муҳаддислар ва улар қолдирган ҳадис илмига оид асарлар сонининг кўплиги ҳам, айниқса, Имом Бухорийдек буюк алломанинг айнан шу шаҳардан етишиб чиқиши бу шаҳарда ҳадис илми нақадар юксак даражада бўлганлигини кўрсатади.

Мовароуннаҳрга ҳанафий мазҳаби қарашларини олиб кирган Имом Муҳаммаднинг шогирдларидир. Бу шахслар асосан Муҳаммад Шайбонийнинг асарларини ривоят қилганлар. Бинобарин, Муҳаммад Шайбоний орқали ривоят қилинган ҳадислар кенг тарқалди.

Айниқса, Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли Абу Ҳафс Сағирнинг (ваф. 263/876 й.) салтанат соҳиби Исмоил Сомоний билан алоқаси яхши бўлгани туфайли кўплаб ҳанафийлар давлат ишларига ўтганлар, оқибатда ҳанафий қарашлар билан Абу Ҳанифа орқали ривоят қилинган ҳадисларнинг кенг кўламда тарқалишига имкон яратилган.

Илк ҳадис тўпламлари. II/VIII асрдан эътиборан ҳадисларни тўплаш ишлари тобора ривожланиб, таълиф этилган ҳадис тўпламлари фақат Пайғамбарнинг ҳадисларини эмас, балки саҳобаларнинг сўзлари, қилган ишлари ҳамда тобиийларнинг фатволарини ҳам қамраб олган. Айни вақтда айтиш керакки, мазкур асрдаги ҳадис тўпламлари муайян бобларга бўлинмаган ёки уларда маълум ровий ривоят қилган ҳадислар (муснад услубида) берилган бўлиб, улардан фойдаланиш бироз мушкул бўлган. Муснад услубида ҳадис тўплашни биринчи бўлиб Абдуллоҳ ибн Мусо Абасий ибн Куфий (ваф. 213/828 й.) амалга оширган. Шунингдек, Хумайдий (ваф. 219/834 й.), Мусаддад ибн Масраҳад (ваф. 228/843 й.), Абд ибн Ҳумайд (ваф. 249/863 й.), Яъқуб ибн Шайба (ваф. 262/876 й.), Муҳаммад ибн Маҳдий (ваф. 272/886 й.), Бакий ибн Мухалладлар (ваф. 276/889 й.) ҳам муснад асарлар ёзганлар. Уларга Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ҳам эргашиб ўзининг «Муснад»ини ёзган. Исҳоқ ибн Роҳувайҳ (ваф. 237/852

й.), Усмон ибн Абу Шайба (ваф. 239/854 й.) ва бошқа муҳаддислар эса фақат Расулуллоҳнинг ҳадисларини ёзганлар. Ўша даврнинг баъзи муҳаддислари асосан топилган ҳадисни чуқур ўрганиш, аниқлаш ва текшириш ишларини олиб бормасдан, бирин-кетин китобларига тўғридан-тўғри киритаверганлар. Натижада, китоблардан саҳиҳ (ишончли) ҳадислар билан бирга заиф (ишончсиз) ҳадислар ҳам жой олган. Шунга қарамай, ўша даврдаги уламоларнинг ҳадис йиғишда кўрсатган хизматлари алоҳида эътиборга лойик.

Ҳижрий иккинчи асрда ҳадисларни жамлаган кишилар:

1. Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж (ваф. 150/767 й.).
2. Маъмар ибн Рошид Яманий (ваф. 151/768 й.).
3. Саид ибн Абу Уруба (ваф. 156/773 й.).
4. Робеъ ибн Субайҳ (ваф. 160/777 й.).
5. Муҳаммад ибн Абдураҳмон (ваф. 158/775 й.).
6. Суфён ибн Уяйна Ҳилолий (ваф. 198/814 й.).
7. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 199/815 й.).
8. Муҳаммад ибн Идрис Шофий (ваф. 204/820 й.).
9. Молик ибн Анас (ваф. 179/795 й.).
10. Вакиъ ибн Жарроҳ Равосий (ваф. 197/813 й.).
11. Абу Довуд ибн Довуд Таёлисий (ваф. 204/820 й.).
12. Абдураззоқ ибн Ҳумом Санъоний (ваф. 211/826 й.).

Ҳижрий иккинчи асрда ҳадисларни оғзаки ривоят қилишдан кўра кўпроқ ёзма равишда жамлаш ишлари жадаллашди.

III/IX аср ҳадис илми тарихида олтин давр ҳисобланади. Чунончи VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб тобора ривожланган ҳадис илми билан кейинги икки-уч аср давомида тўрт юздан зиёд муаллифлар шуғулланганлар. Ҳаттоки, бу даврда ҳадисларни ишончли манбаларга асосланиб, маромига етказиб илмий равишда тартибга солиш олим-

лар орасида энг сеvimли, зарурий машғулот даражасига-ча етган. Шунингдек, бу асрда тўпланган ҳадислар илмий нуқтаи назардан муайян қонун-қоидаларга таянган ҳолда тартибга туширилган. Ҳижрий иккинчи асрда ҳадис фикҳ илмининг бир бўлаги сифатида ўрганилган бўлса, учинчи асрга келиб, алоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқди ва мустаҳкам асосга эга бўлган мустақил илм сифатида қарор топди. Ҳадис илмининг фикҳ илмидан алоҳида фан сифатидаги фарқини биринчи бўлиб Имом Шофий кўрсатиб берган. Ҳадис илмига бағишланган асарлар куйидаги турларга бўлинади:

1. «Жомеъ» – жамловчи китоблар.

Унга ақида, аҳком, зуҳд, емоқ-ичмоқ одоби, тафсир ва тарих, шамоил, фитналар, фазилатлар каби бобларни ўз ичига олган китоблар киради. Имом Бухорий ва Имом Термизийларнинг китоблари «Жомеъ» ҳисобланади.

2. «Муснад» китоблар.

Бу турдаги китобларда ҳар бир саҳобий алифбо бўйича ёки исломга кириш навбати бўйича олиниб, у зотнинг ривоят қилган ҳадислари бирин-кетин келтирилади.

Абу Довуд Таёлисий ва Бақий ибн Муҳаммадларнинг китоблари муснад жумласига киради. «Муснад» китобларнинг энг машҳури Имом Аҳмад ибн Ҳанбалга мансуб.

3. «Мўъжам» – алифбо бўйича китоблар.

Бу турдаги китобларда ҳадислар шайхлар, юртлар ва қабилаларга мансуб ҳадислар алифбо тартиби билан келтирилади. «Мўъжам» китобларнинг энг машҳури Имом Табароний китоби.

4. «Мустадрак» китоблар.

Бирор муҳаддис ўз шартлари бўйича мавжуд ҳадисларни китобига қўшмай кетган бўлса, уни бошқа муҳаддис тўплаб китоб қилиши «мустадрак» бўлади. Мисол учун Ҳоким Нийсобурий Имом Бухорий ва Имом Муслим шартлари бўйича иш олиб бориб, икковлари чиқармаган ҳадисларни топиб «мустадрак» китобини тузган.

5. «Мустахраж» китоблар.

Бу турдаги китобларда муҳаддис ўзидан олдинги бошқа бир муҳаддиснинг китобини олиб, унинг ҳадисларини ўзи топган бошқа ровийлар йўли билан чиқаради. Мисол учун Абу Бакр Исмоилий Бухорийга, Абу Авона Муслимга, Абу Али Тусий Термизийга «Мустахраж» қилганлар.

6. Жузларга оид китоблар.

Бунда бир киши ривоят қилган ёки маълум бир мавзуга боғлиқ бўлган ҳадислар бир китоб қилинади. Мисол учун Имом Суютийнинг «Салотуз-зуҳа» номи китоби ана шулар жумласидан.

III/IX асрда ҳадисларни ўрганиб, уларни саҳиҳ ва заифга ажратган, тадвин қилиб китобларга жамлаган олимларни тўлақонли «муҳаддис», яъни «ҳадис илми» билимдони дейиш мумкин. Дарҳақиқат, ҳадисларнинг бу даврга етиб келишида илк ровийларнинг хизматлари бекиёс. Аммо, улар асосан, ҳадисларни ёдлаш, жамлаш, ривоят қилиш билан шуғулланган эдилар. III/IX асрга келиб ҳадисларни ўрганишга эҳтиёж, шу билан бирга сохта ҳадисларнинг кўпайиб кетиши ҳадиснинг алоҳида «ҳадис илми» сифатида шаклланишига олиб келди. Мазкур илм билан шуғулланган олимлар «муҳаддис» деб аталди.

Буюк муҳаддислар ва уларнинг асарлари. Ҳижрий учинчи асрда қуйидаги муҳаддислар фаолият кўрсатдилар:

а) Муснад услубида:

1. Саид ибн Мансур Марвазий (ваф. 227/842 й.).
2. Абу Бакр ибн Абдуллоҳ ибн Абу Шайба (ваф. 235/850 й.).
3. Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Баззор (ваф. 229/844 й.).
4. Абу Абдурахмон Бақий ибн Махлад Андалусий (ваф. 276/889 й.).
5. Абу Саид Усмон ибн Саид Доримий (ваф. 280/893 й.).
6. Абу Муҳаммад Абд ибн Ҳумайд ибн Наср Кешший (ваф. 249/863 й.).

7. Абу Муҳаммад Ҳорис ибн Муҳаммад ибн Абу Усо-ма Тамимий (ваф. 282/895 й.).

8. Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳанбал Шайбоний (ваф. 240/855 й.).

б) Саҳиҳ услубида:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (ваф. 256/870 й.).

2. Муслим ибн Ҳажжож Қушайрий (ваф. 261/875 й.).

в) Сунан услубида:

1. Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас Сижистоний (ваф. 275/888 й.).

2. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий (ваф. 279/892 й.).

3. Абу Абдурахмон Аҳмад ибн Шуъайб Насоий (ваф. 303/916 й.).

4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа Қазвиний (ваф. 273/886 й.).

**4. “Сиҳоҳи ситта” тўпламлари ва
уларнинг эгалари**

Юқорида зикр қилинган икки «Саҳиҳ» ва тўрта «Сунан» қўшилиб «Сиҳоҳи ситта» – энг саҳиҳ олти китобни ташкил этишини айтиб ўтилди. Лекин олтинчи китоб – “Сунани Ибн Можа” ҳақида уламолар ихтилоф қилишган. Жумладан, Ибн Асийр ва Розийлар «Сунани Ибн Можа»нинг ўрнига Имом Моликнинг «Муватто»сини қўйиш керак, деганлар. Ибн Хажар ал-Асқалоний унинг ўрнига Имом ад-Доримийнинг “Сунан ад-Доримий” китобини қўйиш керак, деганлар.

Шундай қилиб илк давр уламоларининг фикрича, бу тартиб қуйидагича яъни, аввал Имом Бухорий ва Имом Муслим “Саҳиҳ” асарлари, шундан сўнг, Абу Довуд, Имом Термизий ва Имом Насоийнинг “Сунан” асарларидан бу беш китоб энг кучли ҳадис китоблари ҳисобланади ва ушбу китобларда келган ҳадислар энг кучли бўлади.

Сўнгра Бухорий билан Муслим иттифоқ қилган ҳадис, кейин Бухорий ёлғиз ўзи ривоят қилган, сўнгра Муслим ва ҳоказо ҳадислар кучли ҳисобланади. Олтинчи ўринга Ибн Можа, Имом Молик ва Имом Доримийларнинг китоблари даъвогарлик қилади. Улардан кейин эса бошқа китоблар келади.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (ваф. 256/870 й.) ҳадисларнинг фақат саҳиҳларини биринчи тўплаган киши, «Муҳаддислар имоми» номи билан машҳур. Имом Бухорий ҳадисларни жамлаш борасида янги услубни йўлга қўйди. У фақат саҳиҳ ҳадисларни жамлади ҳамда мавзуларни бобларга ажратди. Ўз асарини «ал-Жомеъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умур Расулиллаҳ (с.а.в.) ва сунаниҳи ва айямиҳи» деб номлади. Бу асар қисқача қилиб «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» дейилади.

«Сихоҳи ситта» (олти ишончли) тўпламнинг аввалида турувчи Имом Бухорийнинг саҳиҳ услубидаги китоби кўпчилик муҳаддислар учун ўрнатилган бўлди ва кейинги тўпламларнинг жамланишига тўртки берди. Бухорий йўлидан бориб яна бир саҳиҳ тўпламни жамлаган Муслим ибн Ҳажжож ўзини Имом Бухорийнинг шогирди деб билиши мазкур фикрнинг далилидир. Имом Бухорий нафақат илмда бошқаларга ўрнатилган бўлди, балки олим ўзининг ҳаёт тарзи билан ҳам кўпчиликка намуна бўларли даражадаги фазилатлар соҳиби эди.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870) манбаларда «Муҳаддислар имоми», «Ҳадис илмининг султони» деб ҳам юритилади. Унинг отаси Исмоил ўз даврининг етук муҳаддисларидан, имом Молик ибн Анаснинг шогирд ва асҳобларидан бири бўлиб, тижорат ишлари билан шуғулланган. Онаси тақводор, диёнатли, оқила аёл эди. Отаси вафот этгач, унинг тарбияси волидаси зиммасига тушган. Муҳаммад ибн Исмоил 5–6 ёшидан ислом илмларини, ҳадисларни ўрганишга ва ёдлашга киришади. Таниқли муҳаддислар Доҳилий, Муҳаммад

ибн Салом Бейкандий, Муҳаммад ибн Юсуф Бейкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Маснадий ва бошқалардан сабоқ олган.

Муҳаддислар сафарга чиқишдан олдин ўз юртидаги ровийлардан бирорта ҳам ҳадис қолдирмасдан ёзиб олган бўлиши ва шундан кейингина бошқа шаҳар ёки мамлакатга сафарга отланиши мумкин эди. Бухорий 16 ёшга етгунча, ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, ёзиб олиб, мусулмон дунёсининг турли вилоятлари томон йўл олади. 825 йили Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Маккага келиб, ҳаж ибодатини адо этади. Онаси ва акасини Бухорога қайтариб, ўзи Маккада қолади. Бу ерда фаолият кўрсатаётган машойихларнинг илмий йиғинида қатнашади. 827 йили Мадинага боради. Мадинадаги машхур уламолардан Иброҳим ибн Мунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза ва бошқалар билан мулоқотда бўлиб, улардан ҳадисларни ўрганади.

Бу вақтда Расулуллоҳ саҳобаларининг издошлари, яъни ҳадис ровийлари турли мамлакатларга тарқаб кетган эдилар. Шундай шароитда ҳадисларни тўплаш турли шаҳар ва мамлакатларга боришни тақозо қилар эди. Имом Бухорий Ҳижоз, Макка, Мадина, Тоиф, Жиддага қилган илмий сафарлари олти йил давом этган. Сўнг олим Басра, Куфа ва Бағдодга сафар қилади. Шом ва Мисрга ўтади. Бундан ташқари Хуросон, Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жибол каби шаҳарларда бўлиб, бу шаҳарлардаги олимлардан сабоқ олди ва ҳадислар тўплади.

Хорижий юртлардаги сафардан кейин Бухорога қайтгач, бу ерда ҳадис илмини ўргата бошлайди. Ул зотнинг бу саъй-ҳаракатлари Бухоро ҳукмдори Холид ибн Аҳмад Зухлийга хуш келмайди. Шу сабабли Бухорий ўз она юртини тарк этиб, Пойкендга, кейин эса, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига келиб яшашга мажбур бўлади.

Бухорий бутун фаолияти давомида илм кишилари-ни маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган.

Тижорат қилганда топган ойлик даромадидан беш юз дирҳамдан фақир мискин ва талабаларга сарфлаган. Шахсий ҳаётида ортиқча дабдаба ва сарф-харажатларга йўл қўймаган. Бухорий умр бўйи ҳадисларни тўплаш ва тизимга солиш билан шуғулланган, уларни саҳиҳ ва ғайри саҳиҳга ажратишида ровийларнинг ҳаётлари, яшаш жойлари, туғилган ва вафот этган саналари, бир-бирлари билан қилган ўзаро мулоқотларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда олиб борган. Олимнинг таъкидлашича, у жами 600 минг ҳадисни ёддан билган.

Бухорий 20 дан ортиқ китоб тасниф этган. Улардан айримлари бизгача етиб келган. Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») деб номланган ҳадислар тўплами бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Шу жумладан бу китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, 1991–1996-йилларда 4 жилдда, 2008 йилда 2 жилдда нашр этилди.

Бухорий яратган «ал-Адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») асари катта тарбиявий аҳамиятга молик беназир тўпламдир. 1322 ҳадис ва хабар жамланган бу асар дунёда кўп маротаба чоп этилган. Унинг ўзбекча таржимаси 1990 йил Тошкентда нашр қилинган. Ровийларнинг куняларига бағишланган «Китоб ал-куня» («Кунялар ҳақида китоб») 1940 йилда Ҳиндистонда чоп этилган. Бухорийнинг ровийлар таржимаи ҳолларига бағишланган «Ат-Тарих ал-кабийр» («Катта тарих») китоби эса Туркияда 9 жилдда нашр қилинган. Асар қўлёзмасининг баъзи қисмлари Ҳайдаробод кутубхонасида сақланади. Шунингдек, «ат-Тарих ас-сағир» («Кичик тарих») ҳам ҳадис тарихига оид қимматли асар ҳисобланади. У Ҳиндистон ва Қоҳирада чоп этилган. Бухорий «Китоб ал-фавоид» («Фойдали ашёлар ҳақида китоб»), «Ал-Жомеъ ал-кабир» («Катта тўплам»), «Халқ афъол ал-ибод» («Аллоҳ бандалари ишларининг табиати»), «ал-Муснад ал-кабир» («Катта муснад»), «ат-Тафсир ал-кабир» («Катта тафсир»), «Китоб

ал-ҳиба» («Хайр-эҳсон ҳақида китоб») каби асарларни яратган. Имом Бухорий асарларининг баъзилари бизгача етиб келмаган, баъзилари жаҳоннинг турли мамлакатларидаги кутубхоналарида сақланаётгани ҳақида маълумотлар бор.

Бухорийнинг бошқа асарлари орасида «Тафсир ал-Қуръон» («Қуръон тафсири») китобини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Бухорий асарлари мусулмон дунёсининг барча мадраса ва дорилфунунларида Пайғамбар суннатлари бўйича асосий дарслик, қўлланма ҳисобланади.

Истиқлол шарофати билан халқимиз азалий кадриятларимиз қатори Бухорийнинг ўлмас меросидан ҳам баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Буюк муҳаддис имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 (ҳижрий ҳисобда) йиллигини нишонлаш ҳақида»ги қарори (1997 йил 29 апрель) асосида Самарқандда юбилей тантаналари бўлиб ўтди. «Имом ал-Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни» мавзуида халқаро конференция ўтказилди. Аллома дафн этилган қадимий Хартанг қишлоғида улкан ёдгорлик мажмуи очилди. Ҳозирги кунда бу ерда Имом Бухорий халқаро маркази фаолият юритиб келмоқда. Марказ томонидан чоп этилаётган «Имом ал-Бухорий сабоқлари» номли журналда олим ҳаёти ва ижоди билан бир қаторда юртимиз олимлари қолдирган улкан маънавий мерос ёритиб келинмоқда.

Ўзбекистонда Бухорий хотираси муносиб тарзда абадийлаштирилди. Тошкент ислом институтига Имом Бухорий номи берилган. Унинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб бир неча тилларда китоб-альбом, ҳужжатли ва бадиий фильмлар яратилган.

Абул Ҳусайн **Муслим ибн Ҳажжож** ибн Варад ибн Қушоз Қушайрий Найсобурий (821–875) машҳур муҳаддис Имом Бухорийнинг шогирдларидан бўлиб, ундан кейин устози ишини давом эттирди. Ҳадис илмининг забардаст

олими Имом Муслим фикҳ илмидан ҳам яхши хабардор бўлган. 12 ёшида ҳадис илмини ўрганишга киришган. Муслим ибн Ҳажжож шу мақсадда кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Жумладан, Ҳижоз, Миср, Сурия, Ироқда бўлган. Уламоларнинг қайд этишларича, у 300 мингдан зиёд ҳадисларни кўздан кечириб, шундан атиги 12 минг-тасини ишончли (саҳиҳ) деб топган ва ўзининг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асарига киритган. Бу китоб аҳли сунна наздида «икки саҳиҳнинг бири» деб таъвил қилинган. Бу асар олти саҳиҳ китобнинг иккинчисидир. Имом Муслим бундан ташқари «ал-Муснад ал-кабир», «ал-Асмо ва-л-куно», «ал-Илал», «Китоб авлод ас-саҳоба» каби асарлар ёзган.

«Сиҳоҳи ситта» (олтита саҳиҳ) китобнинг қолган тўрттасини тузган Имом Абу Довуд (ваф. 275/888 й.), Имом Абу Исо Термизий (ваф. 279/892 й.), Имом Насоий (ваф. 303/ 916 й.), Имом Ибн Можа (ваф. 273/887 й.) каби олимлар «Сунан» услубида асар ёзиб ҳадис илмида ўчмас из қолдирдилар. «Сунан» услубидаги асарлар фикҳий тартибда бўлиб, асосан фикҳга оид ҳадисларни ўзида жамлаган.

Абу Довуд номи билан машҳур муҳаддис Сулаймон ибн Ашъас ибн Исҳоқ ибн Башир ибн Шаддод ибн Амр Аздий Сижистоний (817–888/889) ёшлигидан ҳадис илмини иштиёқ билан ўрганган. Ўсмирлик чоғларидаёқ ҳадис тўплаш ниятида саёҳатга чиқиб, Хуросон, Ироқ, Сурия, Миср, Ҳижоз каби юртларда бўлган. У Имом Бухорий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Қутайба ибн Саид, Абу Исо Термизий каби бир қанча кўзга кўринган муҳаддислар билан учрашган. Абул Фараж ибн Жавзийнинг гувоҳлик беришича, у ҳадисларни нақл қилиш ва уларнинг сабабларини кўрсатиш бўйича муҳаддис уламоларнинг энг улуғларидан бири саналади. Абу Довуд ўзининг айтишича, 500 минг ҳадис ёзиб олган. Шулардан 4800 тасини маълум бир шартлар асосида ажратиб, «Сунан» («Суннатлар») номи ила машҳур ҳадислар тўпламини тузган. Бу

тўплам саҳиҳлиги жиҳатидан Имом Бухорий ва Муслим асарларидан кейинги ўринда туради. Абу Довуд умрининг сўнгги йилларини Бағдодда ўтказган ва Басрада вафот этган. Унинг «Носих ал-Қуръон ва мансухуҳ» («Қуръоннинг насх қилувчи ва қилинган оятлари») ва «Далоил ал-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари») асари ҳам бор. Ибн Надим унинг «Китоб ихтилоф ал-масоҳиф» («Илк мусҳафлар (Қуръон қўлёзмалари)нинг бир-биридан фарқи ҳақида китоб») номли асарини эслатиб ўтади. Олимнинг асарлари «аҳли сунна вал-жамоа»нинг муҳим манбаларидан ҳисобланганлиги учун азалдан Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқалган.

Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Суламий Буғий **Термизий** (824/825–892) «Сунан» тўпламларидан яна бирининг тузувчиси. Бу муҳаддис олим Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида туғилди. Ёшлик чоғларидан илмга катта қизиқиш ва иштиёқ кўрсатди. Самарқанд, Бухоро, Марв ва бошқа шаҳарлардаги машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини ўргана бошлади. Термизий ҳадис ўрганиш ва уларни йиғиш учун 20 йил ўзга юртларда бўлди. Нишопурда Имом Бухорий билан учрашиб, кўп ҳадислар хусусида фикр алмашди. Бу учрашув ва буюк аллома билан беш йил биргаликда яшаши Термизий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлди, «Сунани Термизий» асарининг яратилишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Бу асар саҳиҳ ҳадисларни ўзида мужассам қилгани учун «ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») деб ҳам юритилади.

Имом Термизий ҳадиснинг саҳиҳлигини аниқлашда яна бир босқичга кўтарилди. Агар Имом Бухорий ҳар бир ҳадиснинг ишончлилигини белгилашда барчадан устун бўлса, Термизий ҳадиснинг даражасини аниқлашда «саҳиҳ»дан кейин «ҳасан» босқичини ҳам киритди. «Ҳасан» заиф бўлмаса-да, саҳиҳдан даражаси пастроқ ҳадисларга нисбатан берилган баҳо. У

ҳадиснинг қонуншуносликка қандай тааллуқли эканини ҳам кўрсатди. Олим Имом Муслим ва Имом Абу Довудлар билан ҳам суҳбатлашган. Термизий «Сунан»дан ташқари «Шамоиلى Набавия» («Пайғамбар алайҳиссаломнинг шакл ва сифатлари»), «Китоб аз-зуҳд» («Зохидлик китоби»), «Асмо ас-саҳоба» («Саҳобаларнинг исмлари»), «ал-Асмо ва-л-куно» («Исmlар ва кунялар»), «Китобу-л-илал» («Иллатлар китоби») ва бошқа асарлар ёзган. Термизийнинг «Шамоиلى Набавия» («Шамоиلى Муҳаммадия», Тошкент, 1991), «Сунани Термизий» (Тошкент, 1999) китоблари ўзбек тилида чоп этилган. Муҳаддис фикҳга оид китоб ҳам ёзган, лекин у бизгача етиб келмаган ҳисобланади. 1990 йилда Имом Термизий таваллудининг 1200 йиллиги Ўзбекистонда кенг нишонланди.

Имом Насоий номи билан танилган Абу Абдулрахмон Аҳмад ибн Али ибн Шуайб ибн Али ибн Синон ибн Баҳр Хуросоний (827–915) «ас-Сунан ал-кубро» тўпламини тузди. У Насо (Нисо) шаҳрида таваллуд топган. Она юртида Куръони каримни ёд олиб, бошланғич таҳсилни олгач, кенгроқ илму маърифат ҳосил қилиш ниятида хорижий мамлакатларга сафарга чиқади. 15 ёшли муҳаддис Ҳижоз, Ироқ, Шом, Миср ва бошқа мамлакатларга бориб, диний фанларни пухта ўзлаштиради. У Мисрнинг «Зуқоқ ал-қанодил» маҳалласида узоқ вақт яшаб, сўнгра Дамашққа боради. У ерда умавийларга ён босмагани сабабли тазйиқ остида оғир ҳолатга тушади. Бир ривоятга кўра, Маккага етиб бориб, ўша ерда, иккинчи ривоятга кўра, Байту-л-Макдис (Куддус)да вафот этади. Олим ўзининг шоҳ асари «ас-Сунан ал-кубро»дан ташқари «ас-Сунан ас-суғро» ёки «ал-Мужтабо», «ал-Хасоис», «Фазоил ас-саҳоба», «ал-Маносик» ва бошқа китобларни ёзиб қолдирган.

Ибн Можа номи билан машҳур Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа Қазвиний (ваф. 273/886 й.) ҳам «Сунан» асарини ёзган муҳаддислардан бири ҳисобланади. Бу олимнинг юрти, яъни Қазвин

Исфаҳондаги кичик шаҳарлардан бири. Бу ерни «Боб ал-жаннат» («Жаннат эшиги») деб ҳам атардилар. У ердан турли соҳаларда кўплаб олимлар етишиб чиққанлар. Ибн Можа ўз замондошлари Имом Бухорий, Муслим, Термизий, Насоий, Абу Довуд ривоят қилган устозлардан, жумладан, Абу Умар Наср ибн Али Жаҳдамий Аздийдан ҳадислар ривоят қилган. Ибн Можадан кўплаб Хуросон ва Мовароуннаҳр муҳаддислари ҳадис илмини ўрганганлар.

Тўрт фикҳий мазҳаблардан бири бўлган моликий мазҳаби асосчиси **Имом Молик ибн Анас (713–795)** Мадинада яшаб ижод этган олимлардан биридир.

У ўз мазҳабини қадимий мадина ҳуқуқий мактабига таяниб асос солган. Унинг машҳур «алМуватто» асари моликий мазҳабининг асоси ҳисобланади. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу асарга кейинги давр олимлари томонидан шарҳлар ёзилган. Шунингдек, «Ар-Радду ало алқадария» ва «АлМаъунат алКубро» ҳам унинг асарларидандир.

Имом Молик Мадинанинг машҳур олимларидан фикҳни ўрганиб, улар қўллайдиган аҳли ҳадис услубини қабул қилди ва ўз шогирдларини ҳам ушбу услубда тарбиялади.

У умуман оят, Пайғамбар ҳадислари, саҳобалар қавли ва ижмоъга асосланиб ҳукм чиқарарди. Мадина аҳли кўпчилигининг келишуви (Мадина шаҳри олимларининг ижмои) унинг назарида ҳукм чиқариш учун бир ҳадисга тенг эди. Негаки, у ушбу шаҳар аҳлини Пайғамбар ва унинг саҳобалари йўлйўриқларини мукамал билиб олган ва унга асосланиб амал қилиб келганлар деб эътибор берарди. У ўзининг «алМуватто» китобида мадиналиклар ижмои сонини қирқдан ортиқ масалага етказган.

«Исломда ҳуқук» китобида таъкидланишича, Имом Молик Мадина мактабини изоҳлашда ўзига хос амалиёт ва мантиқдан фойдаланиш билан мўътабар ривоятларни бирбирига қўшиб ишлатишдек муайян услубга эга

эди. Унинг илмий ҳуқуқий тафаккури кўпинча тўғри ва уйғунлашган бўлиб кўзга ташланади.

Ўрта асрларда моликий мазҳабининг фаолият маркази Шимолиғарбий Африкага кўчиши билан ўша ерда ривожланди.

Моликий мазҳаби ҳанафий мазҳаби каби урфодатни тан олади. Моликий факихларидан бўлмиш Алвонширезийнинг (ваф.1508 й.) айтишича, имкони борида урфодатларни илоҳий қонунлар билан уйғунлаштириш керак. Моликийлар «масолиҳи мурсала» деб аталмиш манфаат принципини қўшимча манба сифатида усулүлфикҳга киритганлар.

Доктор Муҳаммад Юсуф Мусо «Ислом фикҳи тарихи» китобида шундай ёзади: «Франция қонунчилиги ўзининг биринчи босқичларида ислом фикҳидан, айниқса, Молик ибн Анас мазҳабидан кўп нарсаларни олган эди. Ушбу мазҳаб Мағриб мамлакатлари ва Андалус (Испания)да тарқалган эди».

Ҳозирги кунда моликий мазҳаби Жанубий Миср, Фаластин, Судан, Эритрея, Сомали, Ливия, Тунис, Марокаш, Марказий ва Ғарбий Африка, Гамбия, Нигерия, Арабистон ярим оролининг шарқий қирғоқлари (Кувайт, Баҳрайн, Уммон)да тарқалган бўлиб, Марокаш ва алЖазоир судларида моликий мазҳаби асосида иш олиб борилса, Тунис судларида моликий ва ҳанафий мазҳаблари тенг ҳуқуқли ҳисобланади.

Имом ад-Доримий – Бани Дорим қабиласига берилган нисбат бўлиб, Дорим ибн Молик ибн Ҳанзала Пайғамбар (с.а.в.)нинг котиблари эдилар. Имом ад-Доримий 181/798 йилда Абдуллоҳ ибн Ҳумайд Самарқандга волий бўлиб келган куни Самарқанднинг қадимий мавзеларидан бири Доримда таваллуд топган. У ёшлик чоғлариданоқ ақлаковати, ўткир зехни, айниқса, қувваи ҳофизаси (эслаб қолиш қобилияти)нинг ўта кучлилиги билан барчани ҳайратга солган.

Дастлаб Имом ад-Доримий ўз юрти Самарқандда илм олиб, сўнгра ўша даврда илм-фан ва маданият тараққий қилган марказлардан бўлмиш Фустот, Дамашк, Бағдод, Макка, Мадина шунингдек, Хуросоннинг турли шаҳарларидаги таниқли олимлардан диний ва дунёвий фанлар, айниқса, ҳадис илми бўйича ўз билимларини мустаҳкамлайди. Бир неча йил давом этган илмий сафарлари давомида Имом ад-Доримий Язид ибн Ҳорун ал-Воситий, Убайдуллоҳ ибн Мусо, Абул-Муғийра ал-Фирёбий, Абдусамад ибн Абдулворис, Яҳё ибн Ҳассон, ал-Асвад ибн Омир, Бишр ибн Умар аз-Заҳроний ва бошқа кўпдан-кўп ўз даврининг етук муҳаддисларидан ҳадис илмини ўрганади.

Илм йўлида узоқ йиллар олиб борган тинимсиз саъй-ҳаракатлари ва изланишлари натижасида Доримий ҳадис, тафсири ва фикҳ илмларининг алломаси даражасига кўтарилиди ва йирик ҳадисшунос олим сифатида катта шуҳрат қозонди. Абу Ҳафс ан-Насафийда кўрсатилишича, Имом ад-Доримий 75 йил яшаган. У 255/869 йили вафот этган ва Чокардиза қабристонига дафн қилинган.

2000 йилда Самарқанд вилояти, Тойлоқ тумани, Испандий қишлоғида Имом ад-Доримий мақбараси ва Жомеъ масжидининг тантанали очилиш маросими нишонланди. Бу ўн икки аср муқаддам илм-фан йўлида беқиёс катта хизмат қилган буюк олимга бўлган чуқур ҳурмат-эътиборнинг бир рамзидир. Ҳозирда алломанинг ушбу салобатли мақбаралари энг азиз қадамжойлардан бири сифатида ардоқланиб келинмоқда.

Имом ад-Доримий ҳадис илмининг турли йўналишлари бўйича изланишлар олиб борди, ҳатто пешқадамларидан бирига айланди. Унинг ҳадис ва унинг тур (ёки иллат)лари, ровийлари ҳақидаги илми ҳамда тажрибасига кўплаб уламолар тан беришган. Имом ад-Доримий яшаган даврда ислом дунёсида турли фиркаларнинг мафкуравий курашлари авж олиши нати-

жасида тарқалган тўқима-сохта ҳадислардан саҳиҳларини ажратиб бериш унинг асосий мақсади эди. У ўзининг асарига жамият ҳаётида рўй берадиган турли муаммолар ечимининг асоси сифатида қараб, мавзулар доирасини кенг, аниқ ва батафсил тарзда ёритади.

Имом ад-Доримийнинг «Муснад», яъни «Сунан ад-Доримий» номи билан машҳур бўлган асари фикҳий бобларга бўлиб ёзилган. Асарни мўътабар олти китоблардан бири, деб атаганлар. Уламолар «Саҳиҳ китоб» эгалари, деб бешта имомга иттифоқ қилдилар. Булар Бухорий, Муслим, Термизий, Абу Довуд, Насойилардир, лекин олтинчисига ихтилофлар бор. Баъзилари «Сунани Ибн Можа» ва яна баъзилар «Муваддот Молик» дейишса, бошқалари «Сунан ад-Доримий» дейишади. «Сунан ад-Доримий»нинг олтинчи китобликка ҳақли эканига далил шуки, у иснодда заиф кишиларнинг озлиги, жумҳур уламолардан ажрамаганлиги, инкор этилган гапларнинг топилмаслиги жиҳатидан ажралиб туради.

Имом ад-Доримий шунингдек, ўзига тенгдош бўлган Аҳмад ибн Ҳанбал, Яҳё ибн Муъин, Али ибн Мадиний, Ибн Хаййот каби олимлардан ҳам кўп нарсаларни ўрганди.

Имом Доримийдан машҳур муҳаддислар Муслим, Абу Довуд, Термизий, Муҳаммад ибн Башшорлар ҳадис ривоят қилишган. Абдуллоҳ ибн Аҳмад, Исо ибн Умар Самарқандийлар Имом Доримийдан ҳадис илмидан сабоқ олишган.

Асл ҳадис китобларида ҳадиснинг матнидан олдин Расулуллоҳ (с.а.в.)дан тортиб, муҳаддисгача бўлган ровийлар бирма-бир зикр қилинган. Уларнинг асосий ишлари ҳам ўша ровийларни аниқлаш, уларни ишончли кишилар эканлигини топишдан иборат бўлган. Ровийлари тўлиқ ва аниқ зикр қилинмаган ҳадисни ҳеч ким қабул қилмаган. Шу билан бирга ровийларни қабул қилиш учун маълум шартлар қўйилган. Бунда, бир ҳадиснинг қабул

бўлиши учун ровий ва ҳадисга қўйилган шартлар мисли кўрилмаган дикқат-эътибор ва чуқур ўрганиш билан амалга оширилган. Ровийларга қўйилган асосий шартлардан бири уларнинг адолатли (мусулмон, балоғатга етган, ақлли, фосиқлик аломатлардан ҳоли ва б.) ва зобтли (ишончли, хотираси кучли, масъулиятли) бўлишларидир.

Имом Доримий ривоят қилган ҳадисларнинг ровийларига нисбатан жарҳ ва таъдил уламолари ўз фикрларини билдириб ўтганлар. Улар – ҳадисларнинг нуқсон ва таққос жиҳатлари, ровийларнинг қиёфаси, бирор сифати, айби ёки фазилати, ишончли ёки ишончсиз эканлиги ҳақида фикрларини билдирувчи олимлар гуруҳидир. Уламолар жарҳ ва таъдилнинг 6 мартабаси деб қуйидагиларни белгиллаганлар:

1) Энг олий даражаси - **أفعل** – афъалу формасида (орт-тирма даражадаги сифат) келтирилиб, **أثبت** - асбату – “энг собити”, “Фалончи бениҳоя собитдир”, “Фалончи одамларнинг энг собитидир” каби сўзлар билан ифодаланади.

Имом Доримий “Сунан”идаги ровийларнинг барчасига жарҳ ва таъдил уламолари ўз фикрларини билдирганлар. Жумладан, ушбу даражага кўра Имом Доримийнинг устозларидан бўлмиш Абдуллоҳ ибн Юсуфни «Шомлик ровийларнинг энг собити», Вухайб ибн Холидни эса “Басралик ровийларнинг энг собити”, машҳур ровийлардан Молик ибн Анасни “Барча соҳалар бўйича энг собити”, Хушайм ибн Баширни “ас-Саврий ривоят қилган ҳадисларнинг энг билимдони (ҳофизи)”, Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Букайрни эса “ал-Лайс ривоят қилган ҳадисларнинг энг собити” ва бошқа шу каби иборалар билан таърифлаганлар.

2) Кейинги даражадаги ровийларнинг мартабалари бир ёки икки тавсифий сўзлар билан таъкидланади. Масалан, **ثقة ثبت** “Фалончи ишончли собитдир”. Ушбу даражадаги ровийларга Имом Доримийнинг устозларидан Язид ибн Ҳорунни “ишончли собит”, Аффон ибн

Муслимни “ишончли собит моҳир (ўз ишининг устаси)” каби сўзлар билан ифодалаб киритганлар.

3) Ишончилиги далолат қилувчи сифатлар таъкидсиз зикр қилинади. Масалан, ثقة – «Фалончи сиқадири» ёки حجة – «Фалончи ҳужжатдир». Жарҳ ва таъдил уламо-ларнинг аксарияти «Сунан»даги барча ровийларга нисбатан “сиқа” иборасини қўллаганлар.

4) Зобтини билдирмасдан адолатли эканлигига далолат қилувчи ибора ишлатилади. Масалан, صدوق – «Фалончи ўта ростгўйдир», لا بأس به – «Фалончининг ёмонлиги йўқдир». Ровийлардан Абу-л-Муғйира, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад, Муҳаммад ибн Юсуф ва бошқалар шундай сифатлар билан таърифланганлар.

5) Ишончли (сиқа) ёки мажруҳлигини кўрсатмайдиган иборалар билан ифодаланади. Масалан, شيخ – «Фалончи шайхдир», من أئمة المسلمين – «Мусулмонлар имомларидан бири», أمير المحدثين – «Муҳаддисларнинг амири» ва бошқа шу каби сўзлар. Абу-л-Валид «Шайхул-ислом», Исҳоқ ибн Иброҳим “Мусулмонлар имомларидан бири”, Ибн Улайя “Муҳаддисларнинг саййиди”, “Муҳаддисларнинг амири” каби сифатлар билан тавсифланган.

6) Жарҳга яқинроқ ибора билан ифодаланади. Масалан, “Фалончининг ҳадиси ярайди” ёки “Унинг ҳадиси ёзилади” каби. Имом Доримийнинг ровийлари ичида ушбу иборалар билан сифатланганлари учрамайди. Лекин жарҳнинг мартабаларига тааллуқли бўлган бошқа сифатлар – “Фалончи ҳадис ривоят қилишда лайиндир (юмшок, бўш)”, “Фалончи ҳужжат бўлмайди” каби лафзлар билан сифатланиб келган ровийлар мавжуд. Улар жумласига Ҳасан ибн Рабиъ, Саъид ибн Омир, Муҳаммад ибн Касир ва бошқаларни киритганлар. Аммо улар томонидан “Сунан”да ривоят қилинган ҳадисларнинг барчаси бошқа саҳиҳ тўпламларда ҳам ривоят қилинган бўлиб, ҳадислар саҳиҳ деб эътироф этилган.

Мазкур олти даражадаги ровийларнинг аввалги учтаси мартабасига қарамай ҳужжат сифатида қабул қилинади. Тўртинчи ва бешинчи даражадагилар эса қабул қилинмайди. Лекин ҳадислари ёзилиб, бошқа ишончли ровийларнинг ҳадислари билан солиштирилиб, мувофиқ келгани ҳужжат бўлади. Зобтли бўлмаган машҳур ровийларнинг олтинчи даражадаги ҳадислари ҳужжат бўлмай, бошқалар билан солиштирилмай, эътибор учун ёзилади.

Баъзи ҳолларда ишончлилик даражаси паст бўлган ровийлар ҳам учрайди. Жумладан, шомлик тобеъийлардан Бақия ибн Валид (ваф.197/ 813 й.) ҳамда Исмоил ибн Айёш (ваф.181/798й.) ҳақида Имом Доримий устозларидан қуйидагиларни келтиради: “Бақиядан фақатгина таниқли (ишончли, машҳур) ровийлардан ривоят қилсагина ёзинг! Агар нотаниш ровийлардан бўлса, ёзманг. Исмоил ибн Айёшдан эса, таниқлилардан ривоят қилган бўлса ҳам, бошқалардан бўлса ҳам ёзманг!”. Шунингдек, жарҳ ва таъдил уламоларнинг аксарияти ҳам қуйидаги фикрни маъқуллаб, унга “Ишончлилардан ривоят қилган бўлсагина, ишончли”, “Агар у “ҳаддасана”, “ахбарана” яъни “бизга хабар беришича” деб келтирса, ишончли” деб таъриф берганлар.

Бақия ибн Валиддан имомлар ҳадис тўпламларида – Бухорий – 1та, Муслим – 1та, Термизий – 8 та, Насоий – 56 та, Абу Довуд – 59 та, Ибн Можа – 42 та, Аҳмад ибн Ханбал – 95 та, Молик – 0, Доримий – 15 та ҳадис ривоят қилганлар. Исмоил ибн Айёш ибн Салим ҳақида эса уламолар “Ўз шаҳри (шомлик) ровийларидан ривоят қилсагина ишончли” деб таъриф берадилар. Ундан Имом Бухорий, Муслим, Молик, Доримийлар умуман ҳадис ривоят қилмаганлар, Термизий – 29 та, Насоий – 1та, Абу Довуд – 44 та, Ибн Можа – 52 та, Аҳмад – 173 та ҳадис ривоят қилишган.

Умуман, Имом Доримий ҳадисларни саралашда, асарини таълиф этишда иснодларга катта аҳамият берган.

Имкон қадар жарҳ ва таъдил уламолари томонидан энг ишончли деб топилган ровийлардан ҳадис қабул қилган. Шунинг учун Имом ад-Доримийнинг машҳур шогирдлари – Имом Муслим ва Имом Термизийлар ҳам ундан айнан иснодлар бўйича чуқур илм олганлар.

Ҳадислар шу кунга қадар етиб келиши бўйича мутавотир ва оҳод ҳадисларга бўлинади. “Мутавотир” сўзи “кетма-кет келиш” деган маънони билдиради. Бу турдаги ҳадисларда санад занжирининг ҳар бир табақасида кўп сонли (10 та) ровийлар бўлиб, улар бундай хабарни тўқиб чиқаришлари ақлга тўғри келмайди. “Оҳод” сўзи эса “Аҳад” сўзининг кўплиги бўлиб, “ёлғиз, ягона” деган маънони билдиради. Бундай ҳадис бир киши томонидан ривоят қилинади. “Сунан”да 238 та мутавотир ҳадис келган бўлиб, улардан намоз китобида келган 7 ҳадис ҳам қудсий ҳам мутавотир ҳадислардир. Қолган мутавотир ҳадислар асарнинг деярли барча китобларида учрайди. Жумладан, қурбонликлар, таомлар, никоҳ ва бошқалар.

Шунингдек асарнинг Муқаддима қисми, таҳорат, намоз, рўза, ҳаж, қурбонликлар, тушлар, никоҳ, Қуръон фазилятлари ва бошқа бобларида жами 181 маротаба Қуръони карим оятлари келтирилган.

Ҳадисларнинг исноди қайси шахсга нисбатан берилиши жиҳатидан тўрт қисмга бўлинади:

1) Қудсий ҳадисларни уламолар маъноси Аллоҳ таолодан, лафзи эса Расулуллоҳ (с.а.в.)дан, деб ҳисоблайдилар. Ушбу ҳадислар «Расулуллоҳ (с.а.в.) Аллоҳдан нақл қилиб айтадиларки...” деб бошланади. Имом Доримийнинг «Сунан»ида жами 23 та қудсий ҳадис келтирилган бўлиб, асарнинг муқаддима, намоз, рўза, тушлар, савдо-сотиқ, нозик масалалар китобларида келган. Умуман бундай ҳадисларнинг сони кўп бўлмай, Абу Рауф ал-Мунаввийнинг машҳур “Ал-иттиҳавот ас-сунния би-л-аҳадис ал-қудсия” китобида 272 та қудсий ҳадислар жамланган. “Сунан”нинг Рўза китоби “Рўзанинг фазилятлари боби”да қуйидаги қудсий ҳадис келтирилган:

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله- صعبس:- يقول الله تعالى: «كُلُّ عَمَلٍ ابنِ آدَمَ لَهُ، فَالْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِ مِائَةِ ضِعْفٍ، إِلَّا الصِّيَامَ، هُوَ لِي، وَأَنَا أَجْزِي بِهِ،....»

Таржимаси: “Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: “Расулulloҳ (с.а.в.): “Аллоҳ таоло бундай дейди: “Одам боласининг барча ишлари ўзи учундир, унинг ҳар бир яхши амали учун ўнтадан етти юзтагача ажр-савоб бери-лур, тутадиган рўзаси эса мен учундир, бинобарин, унинг мукофотини ўзим бераман...”, – деганлар.”

2) Марфуъ ҳадислар – “марфуъ” сўзи луғатда “кўтарилган, юкори кўйилган” маъноларини англатиб, истилоҳда Пайғамбар (с.а.в.)га нисбат берилган гап, сўз, амал, тақрир ва сифатга мансуб этилган ҳадисга айтилади. Имом ад-Доримийнинг «Сунан»ида жами 1983 та марфуъ ҳадис келган. Асарнинг Қуръон фазилатлари ҳақидаги бобининг ўзида жами бўлиб тақрорланишлари билан 195 та ҳадис келтирилиб, улардан 73 таси марфуъ ҳадислардир. 3338-рақам остида келтирилган ҳадис “Қутуб тисъа” (Тўққиз китоб)нинг бошқа китобларида, жумладан, “Саҳиҳ ал-Бухорий” (Қуръон фазилатлари китоби, 4639, 4640-ҳадислар), “Сунан ат-Термизий” (Қуръон фазилатлари китоби, 2832, 2833-ҳадислар), “Сунан Абу Довуд” (Намоз китоби, 1240-ҳадис), “Сунан Ибн Можа” (Муқаддима қисми 207, 208-ҳадислар), “Муснад Аҳмад” (Жаннатий деб башорат қилинган ўнта саҳобий исноди боби, 386, 389, 469-ҳадислар)да ҳам келтирилади.

Усмон разияллоҳу анҳудан Абу Абдураҳмон ас-Сулабий, ундан Саъад ибн Убайда, ундан Алқама ибн Марсад эшитиб, Шуъбадан бизга ал-Ҳажжож ибн Минҳол ривоят қилишича, Пайғамбар (с.а.в.): “Сизларнинг орангиздаги яхшиларингиз – Қуръонни ўрганувчиларингиз ёки уни (бошқаларга) ўргатувчиларингиздир”, – дедилар.

Марфуъ муттасил ҳадислар гуруҳига киради.

3) Мавқуф ҳадислар – “мавқуф” сўзи луғатда “тўхталган” деган маънони билдириб, ровий ҳадис ривоят

қилаётганда саҳобийга етганда тўхтаб қолган. Истилоҳда мавқуф саҳобийга нисбат берилган, саҳобийларнинг сўзлари ёки ҳаракатларига мансуб этилган ҳадислардир, дейилади. Бундай ҳадислардан аслида ҳужжат олинмайди, аммо саҳобийлар суннатга амал қилганликлари боис, марфуъ ҳадис ҳукми бўлмаганда ҳужжат олишда фойдаланилади.

Доримийнинг “Сунан” асрида турли мавзулардаги 571 та мавқуф ҳадис ривоят қилинган. Қуръон фазилатлари китобида 3308-рақам остида келтирилган ҳадис фақатгина «Сунан ат-Термизий» (Қуръон фазилатлари китоби, 16-боб, 2910-ҳадис)да келтирилган бўлиб, қолган саҳиҳларда келтирилмаган. Ушбу ҳадис мавқуф ҳадислар тоифасига киритилиб, унинг матни ва ровийлар силсиласи қуйидагичадир: Абу ал-Аҳвосдан Ато ибн ас-Соиб, ундан Суфённинг Абу Омирга ривоят қилишича Абдуллоҳ: «Бу Қуръонни ўрганинлар, уни тиловат қилиб ажрини оласизлар. Унинг ҳар бир ҳарфи учун ўнта ҳасанот бордир. Аммо мен алиф, лом, мим ҳақида айтмаяпман. Чунки алиф, лом, мимнинг ҳар бири учун ўнтадан ҳасанот бордир», – дедилар.

Ушбу ҳадис узлуксиз равишда Пайғамбар (с.а.в.)га бориб етказилмайди, балки фақатгина саҳобийга бориб тўхтайди. Шунинг учун у мавқуф – муттасил ҳадислар тоифасига киритилган.

4) Мақтуъ ҳадислар – “мақтуъ” сўзи луғатда “узилган” деган маънони билдириб, истилоҳда эса тобеъий ёки табаъа тобеъийларнинг сўз, иш-ҳаракатларига нисбат берилган хабарларга айтилади. Кўпинча “мақтуъ” билан “мунқатиъ” ҳадисларни аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. “Мақтуъ” матннинг сифатларидан, исноди тобеъийгача муттасил бўлади. “Мунқатиъ” ҳадиснинг эса исноди муттасил бўлмай, унинг матнга алоқаси бўлмайди.

Юқорида келтирилган барча ҳадислар ровийларининг сони биттадан бўлганлиги учун, улар ғариб ҳадислардир.

Асар муаллифининг устозлари – шайху-л-мусаннифлар, ровийлар занжирининг кейинги табақаси бўлиб, улардан Имом Доримий ҳадис ривоят қилган.

Ҳадис китобларининг ва ҳадисларнинг мартабалари тартиби ҳамма учун маълум ва машҳур. Шунинг учун ҳам кучли муҳаддислар ва кучли ҳадислар муқаддамга сурилади. Кучсизлари охирида қолади. Баъзи бир ҳадислар мансух бўлиб амалдан қолган бўлса, албатта, унинг носухи – амалдан қолдирган ҳадис – ундан кейин келган бўлади. Худди шу каби, баъзи бир ҳадисда бир масала мужмал – умумийроқ зикр қилиниб, бошқа бирида муфассал баён қилинган бўлади. Табиийки, бундай пайтда олдин мужмал, кейин муфассал баёни бор ҳадис келтирилади.

Маълумки, Қуръони карим оятларини тафсир қилишда саҳобийлар бирор муаммога дуч келсалар, дарҳол Пайғамбар (с.а.в.)га мурожаат қилар эдилар. Шунда Расулulloҳ (с.а.в.) томонидан ҳам оятларнинг махфий, нозик жойларини, ҳалол-ҳаром масалаларида, уларни шарҳлашда Қуръоннинг ўзи кифоя қилмаслигини тушунтирилган. Ҳадис китобларининг ҳаммасида ҳам Қуръон оятларининг тафсири учун алоҳида боб ажратилиб, унда ҳадислар орқали оятларга шарҳлар, изоҳлар берилади. Масалан, фарз намозларининг беш вақт эканлиги, рақъатларнинг сони, ўқилиш ҳолатлари, закотнинг миқдори, навлари ва унинг адо этилиши ҳақида ҳадисларда келтирилган.

Шундай қилиб, Имом Доримийнинг «Сунан»ида жами 23 қудсий, 1983 та марфуъ, 571 та мавқуф, 790 та мактуъ ҳадислар келтирилган. Бу ҳадислар ислом олами уламолари томонидан юқори баҳоланиб келинган.

Мустақиллик йилларида республикамызда маданий меросни, ўтмишдаги алломалар ижодини ўрганиш орқали миллий кадриятларни тиклашга катта эътибор берилмоқда. Илгари ўрганилмаган олимлар ҳаёти ва ижоди, асарлари тадқиқ этила бошлади. Бошқа соҳалар намо-

яндалари қатори муҳаддислар фаолияти ва уларнинг асарлари тадқиқ этилиб келинмоқда.

Юртимиз олимлари томонидан ҳадисшунослик соҳасида амалга оширилаётган ишлар беқиёсдир. Ўтмишда бизнинг юртимиздан минглаб муҳаддислар етишиб чиққанларки, уларнинг меросини ўрганиш бўйича ҳозирда қилинаётган тадқиқотлар диққатга сазовор. Ўзбекистонда муҳаддислар меросини ўрганиш марҳум олим Зиёвуддин ибн Эшон Бобоҳон томонидан ривожлантирилди. Мустақиллик даврида эса, Шамсуддин Бобоҳонов, шайх Абдулазиз Мансур каби олимлар томонидан амалга оширилган ишлар эътиборга молик. Хусусан, профессор Убайдулла Уватовнинг «Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожидида тутган ўрни (Ал-Бухорий, Муслим, Ат-Термизий)» мавзуидаги докторлик диссертацияси ва бу изланишлар натижасида чоп эттирган кўплаб китоб, рисола ва мақолалари ҳадис илми ва муҳаддисларнинг шарафли хизматларини ёритишга бағишланган.

Абдуғани Абдуллоҳ, Хожа Музаффар Набихон ўғли, Мирзо Кенжабек каби таржимонлар томонидан Имом Бухорий ва Термизийларнинг шоҳ асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Олимлар томонидан нашр эттирилган Имом Бухорийнинг «ал-Жоме ас-саҳиҳ», «Ал-Адаб ал-муфрад» китоблари халқимизга ҳадис илми бўйича зарурий маълумотларни берди.

Охирги амалга оширилган ишлар қаторида А.Мансуров томонидан Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ ал-Бухорий» номли ўзбек тилидаги нашрини таъкидлаш лозим.

Кейинчалик бу соҳада изланиш олиб борган ёш тадқиқотчилардан Б.Эшонжоновнинг «IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал Бухорийнинг мавқеи ва унинг «ал-Жомий ас-саҳиҳ» асаридаги фикрий масалалар», Д.Раҳимжоновнинг «Абу Ҳафс

ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи маърифат уламо Самарқанд» асари – Самарқандда ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба», Д.Муратовнинг «Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг «Кашф ал-осор» асари – ҳадис илмига оид манба», М.Алимованинг «Имом ад-Доримийнинг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси» мавзуидаги номзодлик диссертациялари бевосита ҳадис илми тарихи, юртимиз алломаларининг бу фан соҳасига қўшган ҳиссаларини ёритишга бағишланган.

Шу билан бир каторда, Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг «Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари», А.Мўминовнинг «Ҳанафий уламоларнинг марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II–VII/VIII–XIII асрлар)» мавзуидаги докторлик, Н.Муҳамедовнинг «Шош воҳаси олимларининг ислом илмларида тутган ўрни (X–XII асрлар)», И.Усмоновнинг «ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Наводир ал-усул» асари – ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба», А.Ғ.Абдуллаевнинг «Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсирунослигида тутган ўрни», С.Оқиловнинг «Абу-л-Муъин ан-Насафий ва унинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси («Табсирату-л-адилла» асари асосида)», Ш.Зиёдовнинг «Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китаб ат-та’вилот” асари», З.Нажмиддиновнинг «Абу Зайд ад-Дабусий меросининг Мовароуннаҳрда фикҳ илми ривожига тутган ўрни», Р.Матибаеванинг «Абу-л-Муайяд ал-Маккий ал-Хоразмийнинг «Маноқиб Аби Ҳанифа» асари – ҳанафийлик бўйича нодир манба» каби номзодлик диссертацияларида ҳам ҳадис илми билан боғлиқ масалалар ёритилган.

Шамсуддин Бобохонов ҳам илк бора Ўзбекистонда муҳаддисларнинг меросидан «бир шингил»ини рус тилига таржима қилган ва «Великие муҳаддисы о мире и дружбе между народами» («Буюк муҳаддислар халқлар

орасидаги дўстлик ва тинчлик ҳақида») асарида келтириб ўтган. Бундан ташқари, «ал-Адаб ал-муфрад» асарини ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттирди ҳамда таржиманинг кириш қисмида асар бўйича батафсил маълумотлар бериб ўтди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, муҳаддислар мероси ханузгача олимларимиз томонидан ўрганилмоқда. Чунки уларда умуминсоний кадриятлар ва бой маънавий-маърифий мерос сақланиб қолган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Саҳиҳ. т. I-IV. Тошкент. Қомуслар Бош таҳририяти. 1997.
2. Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий. Сунани Термизий. т. I. Тошкент. Адолат. 1999.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. ал-Жоми ас-саҳиҳ (ишонарли тўплам): 4 жилдди. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999.
4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 197 б.
5. Шамоили Муҳаммадия. Тошкент, 1991.
6. Сунани Термизий .Тошкент, 1999.
7. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Саҳиҳ ал-Бухорий: 2 жилдди. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
8. Бабаханов Ш. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами. Ташкент. 2000.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Ҳадис атамасининг маъноси нима?
2. Илк ҳадис тўпламлари қачон ёзилган?
3. Ҳадис тўпламларининг турлари ҳақида нималар биласиз?
4. Олтига ишончли ҳадис тўпламларининг эгалари кимлар?

6-мавзу: Тафсирлар – исломшунослик манбалари сифатида.

1. Тафсирларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари.
2. Мовароуннаҳрда тафсир илми ривож.
3. Машҳур муфассирлар ва уларнинг тафсирлари таҳлили.
4. Замонавий тафсирлар ва таржималар.

Мавзунинг ўқув мақсади: тафсир, унинг турлари, муфассирлар, турли даврларда ёзилган тафсирларнинг ўзига хосликлари ҳақида маълумот бериш.

Таянч иборалар: тафсир, таъвил, таржима, муфассир, тафсир би-л-маъсур, тафсир би-р-рай, муҳкам, муташобех, асбаб ан-нузул.

1.Тафсирларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари.

Илк ислом даврида йигирма уч йил мобайнида нозил бўлган Қуръони карим жами 114 сурага бўлинган. Бу сураларнинг бўлинишини Муҳаммад пайғамбарнинг ўзлари белгилаб берган.

Оятларни шарҳлаш, уларни тафсир қилиш ислом динининг илк давридан бери энг долзарб масалалардан бири бўлиб келган. Шу сабабли дастлаб, Муҳаммад пайғамбарнинг ўзлари оятларни шарҳлаб берганлар. Кейинчалик эса, бу иш билан тафсир илмини яхши билган саҳоба, тобеъин, табаа тобеъин ва муфассирлар шуғулланганлар. Дастлаб, тафсир алоҳида илм сифатида шаклланмаган, балки ҳадис таркибида бўлган ва аста-секин ривожланган.

Тафсир илми диний илмлар ичида мўътабар саналиб келинган ҳамда муфассир, мутакаллим, фақиҳ, муҳаддис каби кўплаб олимлар томонидан пухта ўрганилган.

Тафсир تفسیر (кўплиги тафāсир – تفاسير) сўзи фасара فسر феълининг ўзагидан олинган бўлиб, луғатда «изоҳламоқ», «баён этмоқ», «ёритмоқ» маъноларини беради. Лекин истилоҳда «тафсир» Қуръондан кўзланган мақсадни инсон ўз ақли даражасида тушуниб, бошқаларга ҳам тушунтириб бериши, деб таърифланган.

Та'вил تؤول ҳам оятларни тушунишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у «шарҳлаш», «изоҳлаш» маъносида қўлланилади ва кўп жихатдан тафсирга яқин келади. Абу-л-Баракот Насафий ҳам гарчи, ўзининг тафсир китобида «бу сўзнинг таъвили бундок» каби ибораларни ишлатмаса-да, таъвилга маълум маънода эътибор бергани учун асарининг номини «Қуръон моҳияти ва таъвил ҳақиқатлари» деб номлаган.

Тафсирда икки йўналиш – нақл (التفسير بالمأثور – ат-тафсир би-л-ма'сур) ва ақл (التفسير بالرأي – ат-тафсир би-р-рай) асосида тафсир қилиш мавжуд. Оятни бошқа бир оят билан, сунна, саҳоба ёки тобеъинлар ривоятларига биноан шарҳлаш нақлий тафсирга киради. Бундай тафсир китобларидан Ибн Жарир Табарий (224/839 – 311/923)нинг «Жомеу-л-баён фи тафсири-л-Қуръон» («Қуръон тафсиридаги шарҳларни жамловчи»), Ибн Касир (700/1300 – 774/1372)нинг «Тафсиру-л-Қуръони-л-азим» («Буюк Қуръоннинг тафсири»), юртдошларимиздан Имом Мотуридийнинг «Таъвилоту-л-Қуръон» («Қуръон таъвиллари»), Абу-л-Лайс Самарқандий (ваф. 373/983-4 й.)нинг «Баҳру-л-улум» («Илмлар денгизи») каби асарларини санаб ўтиш мумкин.

Ақл билан тафсир қилиш ҳам катта аҳамият касб этади. У дастлаб, Ироқ тафсир мактабида ривож топди ва кейинчалик бу анъана бошқа ўлкаларга ҳам тарқалди. Аслида саҳобалар даврида Макка, Мадина ва Ироқ тафсир мактаблари шакллана бошлаган эди. Ушбу мактабларга Маккада – машҳур муфассир саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Аббос, Мадинада Убай ибн Кааб ва Ироқда Абдуллоҳ ибн Масъуд устозлик қилганлар.

Ибн Аббос тафсир бўйича куйидаги фикрни берган: «Тафсирлар тўрт турга бўлинади. Биринчиси, арабларга ўз тилларидан маълум бўладигани, иккинчиси, ҳамма биладигани, учинчиси, олимлар биладигани ва тўрттинчиси, фақат Аллоҳгина биладиганидир. Ким ушбу (охиргиси)ни биламан деб даъво қилса, у ёлғончидир».

Шунга биноан, кўплаб муфассирлар Қуръондаги мазкур тўрттинчи турдаги оятлар маъносига шарҳ бермаганлар. Гарчи тафсир китобларида ўша оятларга турли изоҳлар берилса-да, лекин аниқ фикр айтилишига журъат қилинмасликни кузатиш мумкин.

Шунингдек, оятнинг зоҳир маъноси аниқ-равшан бўлсада, унинг ботинига мурожаат қилишни ҳам кўплаб ислом олимлари қоралаганлар. Ибн Салоҳ ўзининг «Фатово» («Фатволар») китобида шундай дейди: «Мен муфассир Ҳасан Воҳидийдан қуйидаги ривоят борлигини биламан: «Абу Абдураҳмон Сулламий «Ҳақоииқу-т-тафсир» («Тафсир ҳақиқатлари») китобини ёзган. Агар у бу китобини тафсир деб эътикод қилган бўлса, (унда ботиний қарашлар кўп бўлгани учун) у диндан чиқибди», – деб айтади.

Насафий ҳам ўз китобида «Далиллар Қуръоннинг зоҳирий маъносидан олинадилар. Ботинийлар каби ун(зоҳири)дан ташқари бошқа маъноларни олиш қуфрдир», – дейди.

Тафсир илми саҳобалар, тобеъинлар, улардан кейинги давр, тафсирнинг мустақил илм сифатида ҳадисдан ажратилиши, тафсирларда носоғлом ривоятларнинг пайдо бўлиши, тафсирларга турли илмларнинг аралашishi ҳамда ақлий тафсирларнинг кўпайishi каби босқичларни босиб ўтди.

Манбаларда кўрсатилишича, асосан XII – XIII асрлардан бошлаб ақлий тафсирлар кўплаб ёзила бошланган. Бу бир томондан, ўша пайтда ақлий илмларнинг ривожланганини кўрсатса, иккинчи томондан, баҳсли масалаларда ақлий мисоллардан кўп фойдаланилганига ишора

килади. Демак, вақт ўтиши, турли сабабларнинг пайдо бўлиши билан Қуръонни нақлдан ташқари ақлга асосан тафсир қилиш ҳам давр талабига айланган. Улар услуб, хусусият ва уларда илгари сурилган илмларга қараб турли йўналишларга бўлинади. Баъзиларида наҳв, бошқаларида ақида ёки фалсафа, яна баъзиларида тарих ҳамда исроилиётга кўпроқ эътибор қаратилган бўлиб, уларнинг барчаси рухсат этилган ақлий тафсирлардан саналади. Булар Абу-л-Баракот Насафийнинг «Мадорику-т-танзил ва ҳақоику-т-таъвил», Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Розийнинг «Мафотиху-л-ғайб» («Ғайб калитлари»), Имом Байзавийнинг «Анвору-т-танзил ва асрору-т-таъвил» («Қуръон нурлари ва таъвил сирлари»), Абу-л-Ҳасан Хозиннинг «Лубобу-т-таъвил фи маъони-т-танзил» («Қуръон маъноларидаги таъвилнинг моҳияти»), Абу Абдуллоҳ Абу Ҳайон Андалусийнинг «Баҳру-л-муҳит» («Катта денгиз»), Имом Найсобурийнинг «Ғароибу-л-Қуръон ва рағоибу-л-Фурқон» («Қуръон ғаройиботлари ва Фурқон рағбатлари»), Жалолиддин Маҳаллий ва Жалолиддин Суютийнинг «Тафсиру-л-Жалолайн», Хатиб Шарбинийнинг «Сирожу-л-мунир», Абу Саъуд Имодийнинг «Иршоду-л-ақли-с-салим ила мадайя-л-Китоби-л-карим» («Соғлом ақлни мўътабар Китоб нурларига йўналтириш») асарларидир. Ақлий тафсирлар орасида аллома Замахшарийнинг «Кашшоф»и араб тили имкониятларини ўзида кенг мужассам этган энг эътиборли асарлардан бири ҳисобланади.

Маълумки, ислом манбашунослигида муфассирларнинг ҳаёти ва илмий меросига бағишланган махсус «Табақоту-л-муфассирин» туркумидаги асарлар ёзилган. Бундай асарларнинг дастлабкиларида муфассирлар бошқа соҳа олимларидан алоҳида ажратилмай, умумий тарзда ёзилаверган. Кейинчалик ҳижрий X асрларда муфассирларга бағишланган алоҳида «Табақот» китоблари яратилди. Жумладан, Жалол ад-дин ас-Суютийнинг «Табақоту-л-муфассирин» асарида 136 та муфассирнинг таржимаи ҳоли ва илмий меросига оид маълумотлар келтирилган.

«Табақот» муаллифлари муфассирлар ҳаёти ва илмий мероси ҳақида хабар бериш билан бирга, уларни турли жамоаларга бўлиб чиққанлар. Манно Қаттон муфассирларни тўққиз жамоага бўлиб ўрганган. Аҳмад ибн Муҳаммад Аднавий ҳам ўзининг «Табақот ал-муфассирин»ида саҳобалардан бошлаб ҳижрий X асргача яшаган муфассирларнинг орасини 100 йил деб белгилаб, бир неча жамоага бўлган. Суютий муфассирларни қуйидаги тўрт жамоага бўлган:

– Саҳоба, тобеъин ва табаъа тобеъинлардан иборат муфассирлар;

– Муҳаддислардан иборат муфассирлар;

– Аҳли сунна вал жамоа эътиқодидаги қолган муфассирлар жамоаси;

– Мўътазила, шиъа ва шу сингари аҳли суннадан бошқа эътиқодда бўлганлар тоифаси.

Юқоридаги биринчи ва иккинчи жамоадагилар «нақл қилувчилар», учинчи жамоадагилар «таъвил қилувчилар», тўртинчи жамоадагилар эса «бидъатчилар» деб аталади.

2.Мовароуннаҳрда тафсир илми ривож

Мовароуннаҳрда ислом динининг тарқалишига қадар ҳам илм-фан тараққий топган, олим ва саводхон кишилар кўп бўлган. Минтақага ислом дини кирганидан кейин эса, у йирик илмий марказга айланган. Бунга асосий сабаб сифатида маҳаллий аҳолининг қадимдан илму маърифатли, маданиятли бўлгани ва шу сабабдан янги дин аҳоли томонидан катта тўсиқларсиз қабул қилиниб, зиёли қатламларнинг мазкур динни илм даражасида юқори чўққиларга олиб чиққанларини кўрсатиш мумкин. Машҳур олим Ибн Халдун (732/1332 – 784/1382) ҳам ушбу фикрни таъкидлаб, бу ерда илмли кишиларнинг кўп бўлиши ислом маданияти ва билимларининг тез тараққий этишига хизмат қилганини айтади. Тез орада Мовароуннаҳрда илм масканлари шаклланган, алломалар, қомусий олимлар

етишиб чиқа бошлаган, исломга оид барча илмлар қатори тафсир илми ҳам ривож топган. Ҳатто, аҳолининг оятларни тезроқ тушунишлари учун баъзан таржималарга ҳам рухсат берилган. Шу тариқа Мовароуннаҳрда ислом динининг тарқалиши баробарида Қуръон ва тафсир илмлари ҳам ривожланган. Мовароуннаҳрдаги илк тафсирлар баён этилган асарлар сифатида Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримийнинг ҳадис тўпламларини айтиб ўтиш мумкин. Булар ўз ҳадис тўпламларида алоҳида бир боб (китоб)ни тафсирга бағишлаган мазкур муҳаддисларни Моваро-уннаҳрдан чиққан илк муфассир олимлар деб айтишга сабаб бўла олади.

Мовароуннаҳрлик муфассирларнинг асосан ҳанафий мазҳабида бўлганини алоҳида таъкидлаш зарур. Кўплаб мовароуннаҳрлик олимлар ўзларининг бой илмий асарлари билан мазкур мазҳабнинг янада такомиллашувига катта туртки берганлар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, туркий қабилалардан чиққан шоҳ ва саркардалар анъанавийлик тарафдори бўлган ҳанафий мазҳабини юқори тутиб, турли бидъат ва хурофот аҳлига қаттиқ зарба бериб келганлар. Тахт тепасига келган Салжукийлар 1040 йилда Хуросонни, кейинроқ Эронни эгаллаганлар. 1055 йилда эса, Бағдод ҳам уларга таслим бўлган. 1071 йилда византиялик император Роман Диогенни мағлуб этгач, туркийлар бутун Кичик Осиёни бошқарганлар. Улар Араб халифалиги ерларини эгаллаш баробарида ўзлари ҳам исломнинг ҳимоячиларига айлана борганлар. Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар каби туркий шоҳлар ҳам ўз ҳудудларида ҳанафий мазҳабини қўллаб-қувватлаганлар. Мана шу тарзда муфассирлар ҳам бево-сита бу мазҳабга мансуб бўлаверганлар.

Лекин юртимизда шофий мазҳабидаги олимлар ҳам бўлганки, улар илмнинг кўплаб соҳаларида асарлар яратиб, Мовароуннаҳр илмий муҳитининг ривожига ўз хиссаларини қўшганлар. Буларнинг машҳурлари қаторида

ал-Қаффол аш-Шоший (291/904 – 365/976), Абу-л-Ҳасан Қосим, Имом ат-Тафтазоний (722/1322 – 794/1392) сингари олимларни айтиб ўтиш мумкин. Бундан ташқари манбаларда уларни тафсир билан ҳам шуғулланганликлари қайд қилинган. Яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, булар ва мазкур мазҳабдаги бошқа олимларнинг асарлари юртимиз таълим муассасаларида бир неча асрлардан бери тафсир, тил қоидалари каби фанлардан дарслик сифатида ўқитиб келинган.

3.Машҳур муфассирлар ва уларнинг тафсирлари таҳлили.

Мовароуннаҳрда тафсир илмининг ривож топганини маҳаллий муфас-сирларнинг илмий мероси ҳам исботлайди. Булардан бири «Муҳаддислар султони» унвонига сазовор бўлган Абу ‘Абдулло Муҳаммад ибн Исмо‘ил ал-Бухорий (194/810 – 256/870)дир. У нафақат ҳадисда, балки тафсир соҳасида ҳам шухрат қозонган. Унинг машҳур «ал-Жāми‘ ас-саҳиҳ» («Саҳиҳ ҳадислар тўплами») асаридан олдинроқ ёзилган «ат-Тафсир ал-кабир» («Катта тафсир») китоби бўлган, лекин ушбу китоб бизгача етиб келмаган.

Буюк муҳаддислардан ҳисобланган Имом ал-Бухорий «ал-Жāми‘ ас-саҳиҳ»да Қуръон оятларининг тафсирига оид ҳадисларни ҳам жамлаган. Жумладан, алоҳида тафсирга бағишлаган «Қуръон тафсири китоби» бобида, ал-Фотиҳа сурасини тафсир қилиб, унда Абу Са‘ид ибн Му‘аллодан ривоят қилинган Қуръоннинг энг улуғ сураси Фотиҳа экани тўғрисидаги ҳадис келтирилади.

Шунингдек, мазкур бобда ал-Фотиҳа, ал-Бақара, Оли ‘Имрон, ан-Нисо’, ал-Ан‘ом каби 85 та сурадаги оятларнинг тафсирлари ўрин олган ва жами 358 та оятга шарҳ берилган. Имом ал-Бухорий ҳадислар орасидан ўз шартларига тўғри келганини саралаб олгани боис, ҳамма оятларнинг шарҳлари бўлмаслиги мумкин. Бу тафсирлар

нақлга асосланган тафсирлар бўлиб, асосан саҳобалардан Абу Ҳурайра, Анас ибн Молик, Ибн ‘Аббос, ‘Абдуллоҳ ибн ‘Умар, ‘Оиша, тобеъинлардан Мужоҳид, Қатода, Икрима, Масруқлар-нинг ривоятлари борлиги билан эътиборга лойиқ.

Мазкур асарнинг яна бир қисми «Қуръон фазилатлари китоби»га бағишланган бўлиб, унда Қуръон ўқиш, уни такрорлаш ва ўргатиш фазилати каби мавзулар ёритилган. Бу ҳам Имом ал-Бухорийни муфасссирлардан эканини кўрсатмоқда. Чунки нақлий тафсирлар ҳадиснинг бир тури бўлиб, ҳадис мазмунан Қуръонни шарҳлайди. Бу эса, ҳадис билимдонининг тафсирни билишидан далолат беради.

Самарқандлик машҳур муҳаддис Абу ‘Абдуллоҳ ибн ‘Абд ар-Раҳмон ас-Самарқандий ад-Доримий (181/798–255/869) тафсирда ўзига хос ўринга эга, ниҳоятда тиришқоқ, зеҳнли, тақводор олимлардан бўлган. Ундан Муслим ибн ал-Ҳажжож (206/819–261/874) ва Абу ‘Исо ат-Термизий (209/824 –279/892)лар ҳадис ривоят қилганлар. Унинг «Сунан» асарида «Китāб фазā’ил ал-Қур’āн» («Қуръон фазилатлари китоби») номли боб (китоб) бўлиб, у ҳам ўз навбатида 35 кичик фаслдан ташкил топган. Унда тафсир илмига алоқадор ривоятлар, баъзи сура ва оятларнинг фазилатлари ҳақидаги маълумотлар жамланган.

Абу Исо Муҳаммад ибн ‘Исо ат-Термизий ўзининг «ал-Жāми‘ ас- саҳиҳ» асарида «Китāб фазā’ил ал-Қур’āн», «Китāб ал-қира’āt» («Қуръон кироати») ва «Китāб тафсир ал-Қур’āн» («Қуръон тафсири китоби») номли боблар бўлиб, унда тафсирга оид ривоятлар, «Китāб тафсир ал-Қур’āн» бобида эса анъанавий тартибда Қуръоннинг ал-Фотиҳасидан ан-Носгача бўлган сураларнинг фазилатлари ҳақидаги ҳадислар жамланган. Абу ‘Исо тафсир қилиш жиддий иш эканини таъкидлагани боис ушбу бобда ўз ижтиҳоди билан тафсир қилишнинг мумкин эмасли-

ги ҳақидаги ҳадисларни биринчи навбатда келтиради. У 279/892 йилда Термиздан узоқ бўлмаган Буг қишлоғида вафот этган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий номи билан машҳур бўлган Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ‘Али ал-Ҳасан ибн Башир (205/820 – 320/932) ҳам тафсир ёза бошлагани, лекин у охирига етмай қолгани тўғрисидаги маълумот мавжуд. Номи номаълум бу асарда Қуръонда учраган 80 та сўзга шарҳ ёзилган. Шу боис ҳам бу шахсни муфасссир олимлар қаторида келтиришни жоиз топдик. Бундан ташқари, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «ал-Амсāl мин ал-Китāб ва-с-сунна» («Қуръон ва суннадан мисоллар»), «Таҳсил назā’ир ал-Қур’āн» («Қуръон ибратларини эгаллаш») каби асарлари ҳам бор.

Ат-Термизий тафсиридаги услуб уч йўналишда намоён бўлади: биринчиси, барча тафсирларда бўлгани каби оятларни зоҳирий тушуниш, иккинчиси, тасаввуфий ва учинчиси араб ҳарфларидан ишора олиш, яъни Аллоҳнинг исми ва сифатлари илмининг асли ҳарфлардир, деб қараш. Бундан келиб чиқиб, ат-Термизийнинг мазкур тафсирини Мовароуннаҳрдаги дастлабки тасаввуфий тафсирлардан, деб айтиш ҳам мумкин.

Абу Ҳафс ‘Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ал-Ҳамазоний ас-Самарқандий (223/838 – 311/923-4) мовароуннаҳрлик муҳаддис олим. Унинг «ат-Тафсир» ва «ас-Сихаҳ» каби асарлари бор. Унинг отаси ҳам олимлардан бўлган. Шу сабаб илм сафарларига ўғлини ўзи билан олиб чиқиб, билимга қизиқтирар эди. ‘Исо ибн Ҳаммод, Башр ибн Му‘оз ал-Ақдий, Муҳаммад ибн Му‘овия Ҳол ад-Доримийлардан таълим олган. Ундан эса, Муҳаммад ибн Собир, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ‘Имрон аш-Шоший, А‘юн ибн Жа‘фар ас-Самарқандийлар сабоқ олганлар. Абу Са‘ид ал-Идрисий уни «фозил ва ҳадисда ишончли эди», деб айтган.

Абу Мансур Мотуридийнинг яна бир машҳур асари «Китоб ат-та’вилот». Унинг кўп нусхалари мавжуд бўлиб,

ҳозирги кунда дунёнинг турли фондларида сақланмоқда. Бу борадаги тадқиқотлардан аҳамиятлиси Мотуридийнинг «Китоб ат-та’вилот» асари ҳақидаги Гётцнинг мақоласидир. Унда муаллиф Мотуридийнинг «Китоб ат-та’вилот» асарининг жаҳон қўлёзма фондларида сақланаётган нусхалари борасида муҳим маълумот беради. Лекин Гётц Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондидаги нусхалари ҳақида маълумот бермайди.

«Китоб ат-та’вилот» асари ЎзР ФА ШИда № 5126 ва №5127 рақамлари остида сақланади. ЎзР ФА ШИ фондида № 5126 рақами остидаги нусхаси асарнинг иккинчи жилди. Иккинчи жилднинг умумий ҳажми 258 varaқ, шарқ қоғозига қора сиёҳ билан кўчирилган. Қўлёзма чарм муқовали бўлиб, муқова кейинроқ ишланган ва саҳҳофи Хўжа Азизбек саҳҳоф. Насх хатида ёзилган. Vарақлар ўлчами 26x16 см. бўлиб, ҳар бир саҳифа 18 сатрдан иборат. Қўлёзма асарнинг бир қисми – LXII-CXIV суралар та’вилини ўзичига олади. Қўлёзманинг 171a саҳифасида бу асар Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасида сақланганлиги тўғрисида белги бор. Унда жумладан шундай дейилади; “Ушбу китоб Бухоро шаҳрининг Куйи Дихқон манзилидаги кутубхонага Аллоҳ бандаси Муҳаммад Ҳофиз Бухорий томонидан вақф қилинган”. Хожа Порсо муҳри кўпроқ китобнинг дастлабки (16, 26, 36, 46) ва сўнгги (292a, 293a, 293b) vарақларида учрайди. Қўлёзманинг охирида бир нечта саҳифа тушиб қолган: Кур’оннинг CX - сура та’вилидан кейин CXIV - сура та’вили келади. Суралар номи кўп ҳолларда суранинг дастлабки сўздан олинган (Алақ 96; қадар 97 ва ҳ. к.з. vарақлар). Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики кўплаб калом мавзусига оид бўлган суралар батафсил та’вил қилиниб катта ҳажмни эгаллайди. Мисол тариқасида “ал-қори‘а” (№ 5126, 101 сура, 278б-279a), “Байанна”(№ 5126, 98 сура, 271б-274б), “Ва-л-‘аср” (№ 5126, 103 сура, 281a-282a).

Эътиборли жиҳати – ЎзР ФА ШИдаги бу қўлёзма «Китоб ат-та’вилот»нинг ҳозирги кунга қадар дунёдаги энг қадимий нусхаси бўлиб турибди. Мазкур нусханинг тавсифи СВРга киритилмаган эди ва у илк бор диссертант томонидан илмий муомалага киритилди. Бу қўлёзма 529/1134–35 йилда кўчирилган. Бухоро жомеъ масжидида қабул килиниб ва таҳрир этилган (Қубила ва суҳҳиха фи масжиди жа’ми ал-Бухара). Бу нусха ҳам Хожа Муҳаммад Порсонинг кутубхонасига тегишли. Асарнинг 1а ва 1б саҳифаларидан бошлаб Порсонинг муҳрини учратиш мумкин. Нусха ҳошияларида кўплаб тузатишлар, шарҳлар учрайди. Улардан аксари матндан тушиб қолган ёки хат-тот киритган сўзлар ва қайта тузатилган жумлалардан иборат. Қўлёзманинг охириги икки варағидан кейинги даврларда кўчирилган шеърлар киритилган.

ЎзР ФА ШИдаги «Китоб ат-та’вилот» асарининг яна бир нусхаси 5127 инв. рақами остида сақланади. Бу нусха асарнинг охириги жилдидир. Насх ёзувида кўчирилган бу нусха 294 варақдан иборат. Китоб ўлчами 19,5 x 15,5 см., матн ҳар саҳифада 19 қатордан жойлаштирилган. Қўлёзма қора сиёҳ билан шарқ қоғозига ёзилган. Бу жилд жигарранг чарм муқовали, ғилоф ишланган; бундай муқовалаш усули Усманийлар даврига хос. Муқованинг юзида бир бўлак қадимий қоғозга «Китоб ат-та’вилот» сўзлари ёзилган бўлиб, ёзув йиллар давомида эскириб, кўз илғамайдиган даражага келиб қолган. Қўлёзманинг бошланғич варағидаги (1а) юқори сатрда “Тафсир-и шайх Абу Мансур ал-Мотуридий” деб ёзилган. Шу саҳифанинг куйироғида шундай ёзувлар бор: “Бу охириги дафтар буюк имом, зоҳид, ҳидоят йўли имоми, аҳли сунна ва жамоа раиси шайх Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Мотуридийдан нақл қилинган”. Варақнинг чап тарафига “Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Ҳофиз ал-Бухорий мулки” деб ёзиб қўйилган. Қўлёзмада Қур’он сураларининг номи йирик ҳарфлар билан бе-

рилади. Қўлёзманинг аввалги беш варағига пойгирлар қўйилмаганлиги сабабли шу варақларга қизил сиёҳ билан рақамлар қўйилган. Бу асар “бисми аллоҳ” билан бошланади ва Қур’оннинг III – IV суралари та’вилини ўз ичига олади. Қур’оннинг III (ал-Имрон) сурасининг бош қисми сақланмаган (№ 5127, 16-1046 варақлар), IV (ал-Нисо) сураси ҳаммаси (№ 5127, 105а-258а варақлар). Бу нусха хошияларида ҳам кўплаб тузатишлар, шарҳлар учрайди. Улардан аксари матндан тушиб қолган ёки хаттот киритган сўзлар ва қайта тузатилган жумлалардан иборат.

Мотуридия таълимоти асосчиси Абу Мансур ал-Мотуридий калом илмининг буюк намояндаси бўлса-да, тафсир соҳасидаги «Та’вилāt ал-Қур’ән» («Қуръон таъвиллари») китоби ҳанафий олимлари орасида юксак кадрга эга. Китобнинг номидан ҳам маълумки, унда кўпроқ таъвилга эътибор қаратилган ва асарда «таъвили бундай» каби иборалар жуда кўп ишлатилган. Бу китоб икки жиҳатдан аҳамиятли ҳисобланади: биринчидан, у Мовароуннаҳр олимлари томонидан тафсир қилишга бўлган дастлабки ҳаракатлардан ва иккинчидан, ҳанафий мазҳаби уламоларининг биринчи тафсирларидан биридир. Ушбу асар асосида т.ф.н. Ш.Зиёдов 2003 йилда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Ал-Мотуридий тафсирда суннийлар ақидасини нақлий ва ақлий далиллар билан қувватлаган ҳамда оятлардан далил сифатида фойдаланган. Унинг фикрларини очиб беришда бу китоб катта аҳамиятга эга. Ушбу тафсирни нақлий деб ҳисобланса-да, унда ақлий мисоллар ҳам кўп учрайди. Жумладан, оқимларнинг ақлий даъволарига ақлий далиллар келтиради ва бу жиҳати билан қолган тафсирлардан ажралиб туради. Мазкур тафсирда мотуридийлик таълимотига оид асосий масалалар, хусусан, ақидавий жиҳатлар Қуръон, унинг шарҳи ва ижтиҳодларга асосланади. Шундан келиб чиқиб, уни ақидавий тизимлари мустаҳкам ишлаб чиқилган ва ўша давр диний оқимлари тўғрисида маълумот берувчи муҳим асар дейиш мумкин.

Ушбу тафсирга асосланиб, ундан ал-Мотуридийнинг фикри ва шахсияти тўғрисидаги қимматли маълумотларни олиш мумкин. Тафсирнинг қўлёзма нусхалари ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 5126, 5127 рақамлари остида сақланмоқда.

Шунингдек, ал-Мотуридийнинг «Китāб ар-рад ‘алā ал-Ка‘би ал-му‘тазили» («Ал-Ка‘бий ал-Мўътазилийга раддия бериш китоби»), «Китāб авхām ал-му‘тазила» («Мўътазилиийлар гумонлари китоби»), «Китāб ар-рад ‘алā ал-му‘тазила» («Мўътазилаларга раддия китоби»), «Китāб ар-рад ‘алā ал-қарāmита» («Қарматийларга раддия китоби»), «Китāб ар-рад ‘алā ар-рāфиза» («Рофизийларга раддия китоби») каби китоблар ёзган. У 333/944 йилда вафот этган ва Самарқанднинг Чокардиза қабристонида дафн этилган.

Мовароуннаҳрлик етук фақиҳ, муҳаддис, муфассир, тилшунос олим Имом Абу Бакр ал-Қаффол Муҳаммад ибн Али ибн Исмо‘ил аш-Шоший (291/904 – 365/976). Манбаларда аш-Шошийнинг ҳанафий мазҳабида бўлгани таъкидланмаса-да, мовароуннаҳрлик муфассир бўлгани учун биз уни бу ерда зикр этдик. Унинг «ат-Тафсир ал-кабир» («Катта тафсир»), «Далā‘ил ан-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «Адаб ал-қāзи» («Қози одоби») каби асарлари бўлган. У «Хазрати Имом» номи билан улуғланган.

Олимлар уни ҳадис талабида кўп юртларни кезган муҳаддис, ўз даврининг усул илми билимдони, дея таърифлашган. Аш-Шоший амалиётда шофийлик мазҳабида, ақидада ашъарийликда бўлган. Ҳатто унинг Абу-л-Ҳасан ал-Аш‘арийдан ақида илмини ўргангани ривоят қилинади.

Мовароуннаҳрлик яна бир буюк аллома Абу ‘Али Ибн Сино (370/980–428/1037) тиб, фалсафа, мантик, математика, метафизика каби илмларда улкан ижод

қилишига қарамай, қисман бўлса ҳам унинг тафсирга оид қўлёзмалари мавжудлиги маълум бўлган. Ҳозирда охириги учта суранинг шарҳига оид алломанинг қўлёзмалари Тошкент фондида ва ўн битта суранинг тафсири ёзилган қўлёзмалар Лондон фондида сақланмоқда.

Самарқандлик муфассир Имом ал-Ҳудо' Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим (ваф. 373/983-4 й.) нинг «Тафсир ас-Самарқандий» номи билан машҳур бўлган «Баҳр ал-‘улум» («Илмлар денгизи») номли асари ҳанафий мазҳабидаги нақлга асосланган тафсирлар орасида юқори баҳоланади. Олим яшаган давр саҳиҳ билан саҳиҳ бўлмаган ривоятлар бир-бири билан аралашган, ақидавий ва фикхий баҳслар кучайиб, турли фирқалар кўпайган, нақлий тафсирлар ўрнини ақлийлари эгаллаган пайтга тўғри келган эди. Шунга қарамай, у ўз асарида оятларни оятлар, ҳадислар, саҳобалар ва тобеъинлар сўзлари билан шарҳлайди, мўътабар манбаларга эътимод қилади ҳамда турли фирқаларга раддиялар беради. Бунга, албатта, алломанинг илмий салоҳияти, унинг Қуръон ва бошқа нақлий илмларни мукаммал билгани омил бўлган. У тафсирда турли қироатлар, сабаби нузуллар, носих ва мансук, наҳв илмларига ҳам эътибор қаратган.

Абу-л-Лайснинг мазкур тафсири ривоятлар ровийларининг кўплаб келтирилиши, мотуридийлик қарашлари билан баъзи жузъий масалаларда фарқ қилиши, сураларнинг фазилатлари ҳақидаги мавзуъ ҳадислар ва исроилиётдан фойдаланиш каби жиҳатлари билан «Тафсир ан-Насафий»дан фарқ қилади.

Алломанинг «ан-Навāзил» («Нозил бўлганлар»), «Хизāнат ал-фикҳ» («Фикҳ хазинаси»), «Танбиҳ ал-ғāфилин» («Ғофилларга танбех»), «Бустāн ал-‘āрифин» («Орифлар бўстони») каби асарлари ҳам машҳурдир. Тарих фанлари номзоди А.Абдуллаев олимнинг 41 та китобини санаб ўтади ва унинг жами асарларини мазмунмоҳиятига кўра, қуйидаги 4 та асосий йўналишга бўлади:

1. Илмий, ўзи олган билимни нақл этиши. 2. Имон, тоат, ахлоқ-одобга чақиритиш. 3. Фирқа ва оқимлар ҳақида. 4. Мужтаҳидларнинг фикҳий ҳукмларини жамлаши ва ўз фикҳий қарашларини ифода этиши.

Тафсир илмига оид «ал-Кашшāф ‘ан ҳақā’иқ ғавāмиз ат-танзил ва ‘уйун ал-ақāвил фи вужух ат-та’вил» («Қуръондаги берк ҳақиқатлар очкичи ва таъвил йўллари ҳақидаги ривоятлар кўрсаткичи») номли машҳур асар муаллифи ҳижрий 467 йил ражаб ойининг 27/1075 йил 18 март куни Хоразмнинг Замахшар қишлоғида таваллуд топган Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн ‘Умар ибн Муҳаммад ибн ‘Умар ал-Хоразмийдир. Маълумотларга қараганда, Имом аз-Замахшарий дастлаб мўътазилий эътиқодида бўлган. У тафсир, ҳадис, наҳв, луғат, адабиёт, география каби илмларда катта шухрат қозонган. Ушбу соҳаларга оид унинг 70 та асари борлиги ва 40 дан ортиқ асарининг жаҳон қўлёзма фондларида сақланаётгани янги тадқиқотларда таъкидланган. Юртимизда аллома ҳаёти ва ижоди ёритилган кўплаб тадқиқотлар мавжуд бўлиб, унинг «Муқаддамат ал-адаб» асарининг нашр этилиши бу йўлдаги тадқиқотларнинг амалий натижаларидан бири ҳисобланади.

Алломанинг мазкур тафсиридаги мўътазилийлик эътиқодига оид қарашларни эътиборга олмаганда, у жуда қимматли асар саналади. Унда Қуръоннинг балоғат, фасоҳат томонларини жуда нозик услубда наҳв, сарф, луғат, шеър илмларига таяниб, сўзларнинг бир нечта маъноларини келтириб ўтган. Аллома шу тариқа оят мазмунини зўр маҳорат билан очиқ берган. Асар ўзидан кейинги кўплаб тафсир китобларига манба вазифасини ўтаган.

Аз-Замахшарий оятларни аввал грамматик жиҳатдан таҳлил этиб, сўнг етти турдаги қироатлардан фойдаланган ҳолда заиф қироатларни аниқлаган, ўқилишига кўра сўз маъносининг ўзгаришини кўрсатган. Тафсирда олимнинг ҳам ўз ижтиҳодини ишлатишини кўриш мум-

кин. У кўпроқ Ибн ‘Аббос, Ибн Мас‘уд, Анас ибн Молик саҳобалар сўзлари ва уларнинг қироатларидан, Мужоҳид, Абу-л-‘Олийалар каби тобеъинлар ривоятларидан истифода этган. Оятларни шарҳлаш асносида мавҳумликни кетказиш учун кўплаб саволлар бериб, кейин уларга ўзи жавоб берган. Шу тариқа унда савол-жавоб услуби бошқа тафсирларга нисбатан кўп қўлланилган.

Демак, «ал-Кашшāф» Қуръон тафсирлари ичида араб тили имкониятларидан келиб чиқиб энг пухта шарҳланган, балоғат ва фасоҳат қоидалари маромига етказиб берилган, мукаммал асар ҳисобланади. «Тафсир ан-Насафий»да ҳам айтиб ўтилган жиҳатлар ўз аксини топган, лекин улар қисқа услубда берилгани билан ажралиб туради. Шунингдек, «ал-Кашшāф»да очиқ услубдаги савол-жавоблар қўлланилган, лекин «Тафсир ан-Насафий»да савол-жавоб яширин берилади.

‘Ало’у-д-дин ас-Самарқандий (ваф. 539/1145) ҳам «Шарҳ та’вилāt ал-Қур’āн» («Қуръон таъвиллари шарҳи») китобини ёзган, Абу Ризо’ Муҳаммад ибн ‘Али ан-Насафий (ваф. 517/1123-24 й.) ва Абу-л-Фāдо’ил Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳанафий Бурҳон ан-Насафий (ваф. 687/1288-89 й.)лар эса тафсир билан шуғулланган олимлардан ҳисобланади. Бундан ташқари, Ўрта Осиёда «Тафсир Нў’мāн» («Нўъмон тафсири»), «Тафсир тибйāн» («Баён этувчи тафсир»), «ал-’Иткāн» («Моҳирлик»), Мавлоно Я‘қуб Чархийнинг (тах. 1363-1447) «Тафсир Мавлāнā Чархи» каби асарлари ҳам машҳур бўлган. Мазкур тафсир китобларининг аксарияти ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида ва Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг кутубхонасида сақланмоқда.

– Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ма‘қил ан-Насафий муфассир ва муҳаддис олимлардан. «Ал-Муснад ал-кабир» («Катта Муснад») ва «ат-Тафсир» каби асарлар муаллифи. Насафда қозилик лавозимида ишлаган. Олимлар ихтилоф қилган масалаларни еча оладиган даражада-

ги кучли фақиҳ бўлган. У илм талабида Хуросон, Ирок, Шом ва Мисрга борган ва у ерда ‘Абдуллоҳ ибн ‘Усмон ад-Дабусий, Қутайба ибн Са‘ид ал-Бағлоний, Ҳишом ибн ‘Аммор ад-Димашкий, Ҳармала ибн Яҳё ал-Мисрий ва Я‘қуб ибн Ҳумайд ибн Косиб каби буюк устозларга шогирд тушган. Имом ал-Бухорийнинг «ал-Жāми‘»сининг катта бир қисмини ривоят қилган. У 294/906-7 йилда вафот этган. Ундан ўзининг ўғли Са‘ид, Муҳаммад ибн Закарийё, ‘Абд ал-Му‘мин ибн Халаф ан-Насафийлар ривоят қилишган. Ўғилларидан бири Абу ‘Усмон Са‘ид ибн Иброҳим ан-Насафий (ваф. 341/952-3 й.) ҳам ўз даврининг фозил, ишончли муҳаддиси, адиб ва шоири бўлган.

– Абу Я‘ло ‘Абд ал-Му‘мин ибн Халаф ибн Туфайл ан-Насафий 257/871 йилда таваллуд топган. У ўз отаси, Абу Ҳотам ар-Розий, Абу Яҳё ибн Абу Мусирра ал-Маккий, ‘Али ибн ‘Абдал-‘Азиз ал-Бағавий каби уламолардан сабоқ олган. Китобни севувчи, солиҳ, ибодатгўй бўлган. Ундан ‘Абд ал-Малик ибн ал-Марвон ал-Майдоний, Аҳмад ибн ‘Аммор ибн Асаба, Я‘қуб ибн Исҳоқ ан-Насафийлар, Абу ‘Али Мансур ибн ‘Абдуллоҳ ал-Ҳарвий, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Калобазий каби кўплаб олимлар динга тааллуқли илмларни ўрганганлар.

Ривоят қилинишича, мўътазилаларнинг етакчиларидан ҳисобланган Абу-л-Қосим ал-Ка‘бий Насафга келганида бошқалардан фарқли ўлароқ, ‘Абд ал-Му‘мин ибн Халаф унинг олдига бормайди. Ал-Ка‘бийнинг ўзи унинг олдига бориб, ҳузурига киради, лекин Ибн Халаф ўрнидан турмайди. Шунда ал-Ка‘бий тик турган ҳолида дуо қилиб, олдидан чиқиб кетади.

Абу Жа‘фар ал-Мустағфирий шундай ривоят қилади: «Мен Мавсил шаҳрида шайх Абу Я‘лонинг жанозаларида қатнашдим. Шунда ҳарбий қўшиннинг ноғораси каби овоз ҳамма ерни эгаллаб олди. Биз аскарлар келмоқда, деган хаёлда, тезроқ жанозани ўқиб олсак эди, деб хавотирга тушдик. Ҳамма тўплангач, жаноза ўқишга киришдик,

шунда ҳеч қандай шовқин бўлмаганидек, овоз тинчиб қолди. Кечкурун тушимда бир киши Абу Я‘лонинг қабри тепасида туриб, шундай дер эди: «Эй инсонлар, тўғри йўлни хоҳлаган Абу Я‘лонинг йўлини тутсин». Олим 340/951 йилда вафот этган.

– Абу-л-‘Аббос Жа‘фар ибн Муҳаммад ибн ал-Му‘таз ал-Мустағфирий ан-Насафий 351/962 йили Насаф шаҳрида туғилган. У фикҳ, ҳадис, тарих ва тил илмларида кучли билим соҳиби бўлган, турли мавзуларда ўндан ортик китоб, жумладан, «Та‘рих Насаф ва Каш» («Насаф ва Кеш тарихи») номли икки жилдли муфасссал асар ёзган. Афсуски, бу китоб бизгача етиб келмаган. Ас-Сам‘онийнинг ёзишича, бу асарда X – XII асрларда Насаф ва Кешда яшаган 43 та машҳур олим, шоир ва дин арбоблари ҳақида қимматли маълумотлар бўлган. Бу асар ал-Варсиний томонидан ёзилган «Китāб муфаҳарāt аҳл Насаф ва Каш» асаридан кейин, салкам бир аср ўтгач, таълиф этилган. Бу икки асар мавжуд бўлганида бизга ўша даврга оид Қашқа воҳаси бўйича қимматли маълумотларни бериши мумкин эди.

Ас-Сам‘оний олимнинг 18 та устози ва 8 та шогирдини санаб ўтган. Устозлари орасида Абу ‘Али Зоҳир ас-Сарахсий, Иброҳим ибн Лукмон, Абу Са‘ид ‘Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ас-Сарахсий, Жа‘фар ибн Муҳаммад ал-Бухорий, Абу Саҳл ал-Астрабодий кабилари бор. Унинг «Китāб фазā’ил ал-Қур’ан» («Қуръон фазилатлари китоби») асари бу соҳада ёзилган китоблардан бири сифатида ғоятда кадрланади. Ал-Мустағфирийнинг «ал-Манамāt» («Уйқулар тўғрисида»), «ал-Хитāб ан-набавийа» («Пайғамбар хитоби»), «Далā’ил ан-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «аш-Шамā’ил» («Сийратлар») ва бизгача етиб келмаган «Та‘рих-и Самарқанд» («Самарқанд тарихи») китоби бор. Абу-л-‘Аббос Жа‘фар ан-Насафий 432/1041 йили вафот этган. Қабри Насафда жойлашган.

– Абу-л-Ҳасан ‘Али ибн Муҳаммад ал-Баздавий муҳаддис, ҳанафий мазҳабининг йирик қонуншуноси, мотуридия мактабининг таниқли вакили бўлган. У 1009 йилда Насаф яқинидаги Базда (Пазда) қўрғонида туғилган. Фикҳ бўйича олтита асар ёзган ва қўплаб шогирдлар етиштирган. Ал-Баздавийнинг устози машҳур аллома ‘Абд ал-‘Азиз ал-Ҳалвоний (ваф. 455/1063 й.) бўлиб, фикҳга оид ислом оламида катта шуҳрат қозонган «ал-Мабсут» («Кенг қамровли») асарини ёзган.

Олимнинг «Канз ал-вусул илā ма’рифат ал-’усул» («Усул илмига етишиш ганжинаси») асари «‘Усул ал-Баздави» номи билан машҳур бўлган. Мазкур асар ислом қонунчилиги асослари ҳақида ёзилган бўлиб, унга қўплаб шарҳлар битилган. Шу сабаб у «Фақиҳу Моваро’уннаҳр» (Мовароуннаҳр фақиҳи) ва «Устаз ал-а’имма» номларига сазовор бўлган. Олимнинг укаси Абу-л-Юср Муҳаммад ал-Баздавий ҳам таниқли фақиҳ бўлиб, «Қози ас-садр» (Қозиларнинг пешвоси) номи билан танилган. Абу-л-Ҳасан ал-Баздавийнинг тафсирга бағишланган «Кашф ал-асрār» номли 120 қисмлик асари бор бўлиб, унинг ҳар бир қисми улкан китобдан иборат. Абу-л-Ҳасан ал-Баздавий 1089 йилда вафот этган. У Самарқанднинг Чокардиза қабристонига дафн этилган.

– Мотуридийлик калом мактабининг атоқли намояндаларидан бири, буюк олимлар оиласига мансуб йирик фақиҳ Абу-л-Му‘ин Маймун ибн Муҳаммад ибн Му‘тамид ибн Макҳул ибн ал-Фадл ан-Насафий 418/1027 йилда Насаф шаҳрида туғилган. Унинг катта бобоси Макҳул ан-Насафий (ваф. 318/930 й.) ал-Мотуридийнинг шогирдларидан бири бўлган. Манбаларда Абу-л-Му‘ин узоқ муддат Бухоро ва Самарқандда яшаб, ижод этгани айтилади. Олимлардан Фатҳуллоҳ Хулайф уни: «Мотуридия калом мактабини ҳимоя қилувчи буюк шахс», – дея таърифлайди. Унинг «Табсират ал-адилла фи ‘усул ад-дин ‘алā тариқат Аби Мансур ал-Мāтуриди» («Дин асосларини Абу Мансур ал-Мотуридий услуби асосида шарҳлаш»)

номли асари машхур бўлган. Шу сабаб ҳам у «Соҳиб ат-Табсира» («Табсира муаллифи») деб аталган. Унинг «аш-Шу‘а» («Ёғду») номли китоби бўлиб, бу қўлёзма нусха бизгача етиб келган. Асарда дин арконлари билан бирга, ўша даврда мавжуд турли оқим ва тоифалар ҳақида ёзилган. Жумладан, улар 6 гуруҳга: қадария, жаҳмия, рофизия, ҳарурия, жабария ва муржиа; улар ҳам ўз навбатида 12 тоифага бўлиниб, уларнинг сони жами 72 тага етказилади. Макхул ан-Насафий ушбу гуруҳларнинг ботил иддиоларига оят ва ҳадислар асосида раддиялар беради.

Олимнинг «ат-Тамҳид лиқав‘ид ат-тавҳид» («Тавҳид илмига дебоча»), «Ийзāх ал-макнун» («Яширин нарсаларнинг изоҳи») каби 15 га яқин асарлари бўлиб, уларнинг аксарият қисми калом илмига бағишланган. У 1114 йилда 87 ёшида вафот этган. Қабри Қарши туманидаги Қовчин қишлоғидадир. Тарих фанлари номзоди С.Оқилов 2005 йилда «Абу-л-Му‘ин ан-Насафий ва унинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси («Табсира ал-адилла» асари асосида)» номли номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

– Ўз даврининг қомусий олими, шоир, муаррих, фақиҳ Нажм ад-дин Абу Ҳафс ‘Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмо‘ил ан-Насафий 461/1069 йилда Насаф шаҳрида туғилган. У ёшлигидан Абу-л-Юср Муҳаммад ал-Баздавий, ал-Ҳасан ибн ‘Абд ал-Малик ан-Насафий, Исмо‘ил ибн Муҳаммад ан-Нухий ан-Насафий каби 40 га яқин йирик олимлар, умумий ҳисобда 550 га яқин устоздан сабоқ олган. Умрининг асосий қисмини Самарқандда ўтказган Абу Ҳафс 1113 – 1114-йилларда бир маротаба ҳаж зиёратига борган. Ҳаётининг сўнгги йилларида Самарқандда яшагани боис, баъзан исмига «ал-Мотуридий» нисбаси қўшиб айтилади. У мотуридия калом мактабининг машхур вакили ва Бурҳон ад-дин ал-Марғинонийнинг устози бўлган.

Абу Ҳафс ан-Насафий «ат-Тайсир фи-т-тафсир» («Тафсирда енгиллик») номли асар ёзган. Нажм ад-дин

илмнинг турли соҳаларида 100 дан ортиқ асарлар ёзган бўлиб, улардан ўнга яқини бизгача етиб келган. Улар орасида «ал-Манзумāt ан-Насафия фи-л-хилāфийāt» («Қиёсий ҳуқуқшуносликка оид ан-Насафийнинг назми»), «ал-‘Ақā’ид ан-Насафия»ларни айтиб ўтиш керак. Бу охирги асар мотуридийлик таълимотига оид мўътабар китоб ҳисобланиб, унда ақидавий қарашлар қисқа ва лўнда шаклда ўз ифодасини топган. Шу сабаб у диний таълим муассасаларида мазкур таълимот бўйича дарслик сифатида салкам 9 асрдан бери ўқитиб келинмоқда. Олим суннийликка эътимод қилгани боис бу китобда уларни «аҳли ҳақ» деб атайди. Билиш воситаларини учга, яъни сезги аъзолари, ишончли хабар ва ақлга бўлинишини ҳамда инсон ушбу воситалар билан оламни, унинг яратувчисини англашини айтади. Асарга олимлар бир қанча шарҳ битганлар. Жумладан, Амир Тему́р даврида яшаган машҳур аллома Са‘д ад-дин ат-Тафтазоний 1367 йилда унга батафсил шарҳ ёзган.

Ан-Насафийнинг «Шарҳ ал-ғариб» асари араб тили лексикаси ва «Шарҳ та’вилāt ал-Қур’āн»и эса тафсирга бағишланган. Айниқса, унинг «ал-Қанд фи зикри ‘уламā’и Самарқанд» («Самарқанд уламолари зикрида қанддек китоб») Мовароуннаҳр тарихига оид мўътабар китоблардан бири саналади. Ушбу асарнинг бир қисми 1906 йилда рус тилида, бошқа қисми 1955 йилда Техронда форс тилида чоп этилган. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида 3965, 3970, 5655, 6869, 6870 рақамлари остида сақланмоқда. Т.ф.н., доцент Д.Раҳимжонов мазкур асар асосида VII-XII асрларда Самарқанддаги ҳадис илми тараққиётини тадқиқ қилган.

Тарихчи олим, академик Бўрибой Аҳмедов Абу Ҳафснинг «ал-Йавāқут фи-л-мавāқит» («Вақтлар хусусида ёқутлар») китоби борлигини таъкидлайди. «Зиллāt ал-қāри’» («Қори хатолари»), «Рисāлайи Нажмия» («Нажм ад-дин рисоалари») каби асарлари ҳам мавжуд.

Нажм ад-дин Абу Ҳафс 537/1142-3 йилда вафот этган ва Самарқанднинг Чокардиза қабристонига дафн этилган.

– Муҳаммад ан-Насафий. У ҳақда тўлиқ маълумот берилмаган. У такводор, мансабга интилмаган шахс бўлган. Ал-Кардарий, ат-Тирозий, ал-Ҳусайн ал-Бағавийлардан «Масъбиҳ ас-сунна» («Суннат чироқлари») китобини ривоят қилган. Шу билан бирга, унинг «ат-Тафсир», «Муқаддимат ан-назар ва-л-’усулийин» («Қиёс ва усул олимлари муқаддимаси») асарлари бор.

Умуман олганда, ҳанафий мазҳаби намояндалари ҳисобланган аждодларимизнинг ақидавий қарашлари, ижтиҳод ва фатволари Қуръонга асослангани учун ҳам юртимизда яшаб ўтган алломаларнинг кўпчилиги тафсир билан шуғулланганлар деган хулосани бериш мумкин.

Туркияда яшаб ижод этган машҳур олим Абу-с-Са’уд Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Мустафо ал-’Амодий (ваф. 982/1574-5 й.) асли шофий мазҳабида бўлишига қарамай, ҳанафий мазҳабини қўллаб-қувватлаган. У узоқ йиллар мобайнида қозилик ва муфтийлик лавозимларида ишлаган ва «Иршād ал-’ақл ас-салим илā мазāйа ал-Китāб ал-карим» («Соғлом ақлни мўътабар Китоб нурларига йўналтириш») номли китоб ёзган. Асар нафақат шофий, балки ҳанафий олимлари орасида ҳам катта қизиқиш уйғотган.

Тафсир китобларидан «Та’вилāt ал-Қур’āн»нинг «Тафсир ал-Мотуридий», «Ал-Кашшāф»нинг «Тафсир аз-Замахшарий», «Баҳр ал-’улум»нинг «Тафсир ас-Самарқандий» ва «Мадāрик ат-танзил ва ҳақā’иқ ат-та’вил»нинг «Тафсир ан-Насафий» каби тилга осон бўлган иккинчи номларининг борлиги ушбу асарларнинг кўп ишлатилгани ва уларга бўлган катта эътиборни кўрсатади.

4.Замонавий тафсирлар ва таржималар.

Юртимизда ҳозирга қадар тафсир ёзиш анъана-си давом этиб келмоқда. Бу анъана XX асрдан бошлаб

Қуръоннинг ўзбек тилидаги таржима ва тафсирларида ўз аксини топмоқда. Темурийларгача араб, кейин форс, сўнгра туркий ва унинг бир қисми бўлган ўзбек тилининг расмий доираларда кенг тарқалиши шунга мувофиқ тилларда асарлар битилишини тақозо этди. Истиқлол йилларида Ш.Бобохоновнинг Амма пораси таржимаси, Муҳаммаджон Ҳиндистоний, Олтинхонтўра, Алоуддин Мансур, М.Усмонов, Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ва Абдулазиз Мансурнинг нашрлари чоп этилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Усмон мусхафи. Тошкент ислом университети Манбалар хазинаси. қўлёзма №10.
2. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансуров. ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2010.
3. Қуръони карим (ўзбекча изоҳли таржима). Таржима муаллифи Алоуддин Мансур.-Т.:1992.
4. Остроумов Н. Исламоведение.-Т.:1912.
5. Караматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти.-Т.:1993.
6. Обидов Р. Қуръон ва тафсир.-Т.:2005

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Тафсир ва таъсил сўзларининг маъноси нима?
2. Мовароуннаҳрдаги тафсир илми тарихи ҳақида гапириб беринг.
3. Юртимиздан етишиб чиққан муфассирлардан кимларни биласиз?
4. Абу Мансур Мотуридийнинг тафсир илмига қўшган ҳиссаси.
5. “Таъвилоти аҳли-с-сунна” асарини манбашунослик таҳлил қилинг.
6. Маҳмуд Замахшарий “Кашшоф” асарининг ўзига хослиги.

7-мавзу: Мовароуннаҳрда калом илмининг шаклланиш тарихи

1. Калом илмининг шаклланиш тарихи.
2. Мовароуннаҳрда калом илми.
3. Мовароуннаҳрлик машҳур мутакаллимлар.
4. Абу Мансур Мотуридий ва унинг “Китобут тавҳид” асарининг манбашунослик таҳлили
5. Абу Муъин Насафий ва унинг “Табсирату-л-адилла” асари.
6. Абу Ҳафс Насафий “Ақоид Насафий” асарининг манбашунослик таҳлили.

Мавзунинг ўқув мақсади: калом илмининг шаклланиши, шу соҳанинг етук олимлари, калом илми бўйича ёзилган асарлар билан танишиш.

Таянч иборалар: калом, ақоид, усул ад-дин, мутакаллим, Мотуридий, Ашъарий, охират, имон, шиа, хорижийлик, муътазилий.

1. Калом илмининг шаклланиш тарихи.

Калом илмига муътазилийя мазҳаби олимлари томонидан асос солинган. Ушбу мазҳаб гуноҳи кабира қилган кишининг ҳукми ҳақидаги ихтилоф туфайли юзага келган.

Уларни “Ваъийдийя” деб ҳам атайдилар. Муътазилийлар ўзларини “Мазҳабу аҳлит тавҳид”, уларга қарши чиққанларни “мазҳабу аймма”, яъни авом, оддий халқнинг мазҳаби деган номлар билан атайдилар.

Бошқа ақидавий мазҳабларга қараганда кўпроқ ақлга таянган муътазилийя таълимотининг илк вакиллари ибо-

дат, зуҳд ва тақво масалаларига катта эътибор қаратганлар. Муътазилийлар қадарни инкор қилганликлари сабаб қадарийлар деб аталувчи Маъбад ибн Жуханий, Жаъд ибн Дирҳам ҳамда Жайлоний Димашқийларнинг фикрлари таъсири остида қолганлар.

Абу Хузайл Аллоф (ваф.230/844), Наззом (ваф. 221/833), Жоҳиз (ваф.255/869), Бишр ибн Муътамар (ваф. 210/825), Каъбий, Хайётӣй, Қози Абдулжаббор ва Замахшарӣй каби етук олимлар томонидан қўллаб-қувватланган муътазилий мазҳаби, халифалар Маъмун, Восӣқ ва Муътасим даврида, шунингдек бир муддат аббосийлар даврида давлатнинг расмӣй мазҳаби бўлган. Халифа Мутаваккил давридан бошлаб эса ислом фикрий тарихидан батамом ўчиб кетди, асарларига эътибор қаратилмади, хатто йўқ қилиб юборилди.

Муътазилий таълимотига кўра, Аллоҳнинг зотидан бошқа қадим ва азалий бўлган илм, қудрат, басар каби сифатлари йўқ. Аллоҳ ҳар нарсани билгувчи, ҳар нарсага кодир ва ҳар нарсани кўргувчи зотдир. Муътазилийларда инсонда ирода эркинлиги мавжуд деган ақида бор. Барча қилган ва қилмаган ишларини ўзидаги хоҳиш ва иродага кўра амалга оширади ва шунга кўра охиратда сўроқсавол қилинади. Агар инсон амалларини Аллоҳнинг иродаси, қудрати ва тақдири билан қилганида эди, уларнинг савол-жавоб қилинишлари Аллоҳнинг одил эмас, золим бўлишини талаб этади. Холбуки Аллоҳ таоло золим бўлишдан муназзах покдир, одилдир. У ўзи яратган, истаган ва қилган иши учун бандасини жазоламайди.

Муътазилий таълимотига кўра, Қуръон махлуқдир. Муътазилийлар асос солган калом илмига, даставвал Аҳли сунна ва салаф оимлари қарши чиққанлар ва бу иш билан шуғулланган кимсаларни қаттиқ ва оғир сўз билан айблаганлар.

Ислом дунёсига кенг тарқалган калом мактаби ашъария ҳисобланади. Ушбу мазҳабнинг асосчиси Абул Ҳасан

ибн Исмоил Ашъарий (ваф.330/941 й.) бўлиб, аҳли сунна вал-жамоа ақидаси бўйича “Ибона ан усулид-дий-ана”, “Китоб ал-лумаъ”, “Истиҳсонул-хавз фи-илмил-калом”, “Мақолатул- исломийин ва ихтилофул мусоллин” асарларини ёзган.

Ашъарий 260/873 йилда туғилган. Умрининг кирк йиллик қисмини муътазилий мазҳабида ўтказди. 300/912 йилда бу мазҳабдан ажралиб чиқади. Асарларининг асосий қисмини муътазилий бўлган пайтида ёзади.

I. Қози Абу Бакр Муҳаммад ибн Тоййиб Боқиллоний (ваф. 403/1013 й.). У ашъарий таълимотини ақлий ва илмий далиллар билан асослашга ҳаракат қилган. Асарлари: “Тамҳид вар-радду аъла аҳлил-аҳва вал- бидъа”, “Китобул-инсоф”.

II. Имомул-ҳарамайн Абул Маолий Жувайний (ваф. 478/1085 й.). Асарлари: “Иршод ила қавотиъил-адилла фи усулил- иътиқод”, “Шамил фи усулид -дин” .

III. Абдулқодир Бағдодий (ваф. 429/1037 й.). Асарлари: “Усулуд- дин”, “Фарқ байнал- фирақ”.

1. Абу Исҳоқ Исфарионий (ваф. 418/1027й.).

2. Симноний (ваф.444/1052й.), Ибн Фуруқ (ваф. 400/1015й.).

Юқорида исмлари келтирилган муаллифларнинг асарлари ашъарий каломининг илк даврига оид асосий манбалар.

Ашъарий каломига таъвил илк маротаба Жувайний томонидан киритилган.

Восил ибн Ато ва Амр ибн Убайд каби илк муътазилий олимларига ҳам, Ашъарий ва Боқиллоний каби ашъария мазҳабига мансуб илк олимларга ҳам фалсафанинг таъсири у қадар кучли эмас. Чунки, каломнинг бош ғояси фалсафадан иборат эмас. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, фалсафий каломда бош ғоя фалсафа. Унда асосан ақлга таяниб, таъвил қилинади. Калом фалсафасида эса бу ҳолат чекланган ва чегараланган.

Розий, Тусий, Амидий, Тафтазоний ва Журжоний каби олимлар кўпроқ фалсафага таяниб фикр юритганлар.

2. Абу Мансур Мотуридий ва унинг “Китобут-тавҳид” асарининг манбашунослик таҳлили.

Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Ҳанафий Мотуридий Самарқандий аллома Абу Бакр Жузжоний ва Абу Наср Иёдийлар қўлида таҳсил кўрган.

Абу Бакр Жузжоний Самарқандда ҳанафий мактабининг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Абу Мансур Мотуридийнинг ҳаёти Самарқандда илоҳиёт илми ривожининг иккинчи даврига тўғри келади. Мазкур даврда шаҳарда бир неча эътиборли мутакаллимлар гуруҳлари фаолият кўрсата бошлаган эди. Улардан донишмандлар гуруҳига мансуб Абу-л-Қосим Ҳаким Самарқандий ижоди жуда яхши ўрганилган. Иккинчи гуруҳга Абу Бакр Жузжоний мактаби намояндалари – Абу Абдуллоҳ ибн Аби Бакр Жузжоний, Абу Мансур Мотуридий, Абу-л-Ҳасан Рустуғфаний, Абу Салама Самарқандийларни киритиш мумкин. Учинчи гуруҳни эса Абу Наср Иёдий ва унинг фарзандлари Абу Аҳмад Иёдий, Абу Бакр Иёдийлар ташкил этадилар. Улар орасидаги ўзаро баҳслар турли кўринишларда намоён бўлди ва калом илми ривожига таъсир қилди.

Абу Мансур Мотуридийнинг ўз замонаси ижтимоий воқеаларига ва ҳукмрон доираларга нисбатан шахсий мавқеини акс эттирувчи қатор манбалар давримизга қадар етиб келган. Улар сирасига Али ибн Яхё Зандавистийнинг (ваф. 1010 й.) «Китоб раудат ал-уламо», Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Ануш Ҳасирий Бухорийнинг (ваф. 1107 й.) «ал-Ховий фи-л фатова», Абу Ҳафс Насафий (ваф. 1142 й.) нинг «Китоб ал-қанд фи зикри уламо Самарқанд», Маъмун Кашшийнинг (ваф. 1155 й.) «Мажму ал-хаводис ва-н-навозил», Саффор Бухорийнинг (ваф. 1168-69 й.) «Рисола фикҳ масоил суила анҳо шайх Саффор фа-ажоба анҳо»,

Абу Тоҳирхожанинг (XIX аср) «Самария» каби асарларини киритиш мумкин.

Манбаларда кўрсатилишича, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Китоб ат-тавҳид» (Аллоҳнинг якка-ягоналиги китоби), «Китоб ал-мақомат» (Моқомат китоби), «Маҳаз аш-шара'и» (Шариатлар манбаи ва софлиги), «Китоб ал-жадал» (Мунозара ҳақида китоб), «Китоб ат-та'вилот» (Қур'он шарҳи), «Китоб баён ваҳм ал-му'тазила» (Му'тазилийлар фикрини баён этувчи китоб), «Радд ал-усул ал-хамса» (Беш асосга раддия), «Китоб радд авал'ил ал-адила ли-л-Ка'бий» (Ка'бийнинг асосий далилларига раддия китоби), «Радд китоб ал-Ка'бий фи ва'ид ал-фуссоқ» (Ка'бийнинг фосихларнинг таҳдиди китобига жавоб) каби асарлари мавжуд. Лекин санаб ўтилган бу асарлар ҳақида тўлиқ бир тасаввур йўқлиги тадқиқотчиларга қийинчилик туғдиради. Чунки илк ўрта аср мутакаллимларининг кўпгина асарлари каби ал-Мотуридий асарларининг ҳам кўп қисми етиб келмаган. Фақатгина «Китоб ат-тавҳид» ва «Китоб ат-та'вилот» асарлари сақланиб қолган.

Мутакаллимнинг энг муҳим асарларидан бири «Китоб ат-тавҳид»нинг асл нусхаси ҳозирда Англияда қўлёзма фондида сақланади. Қўлёзма 206 варақдан иборат бўлиб, сатрлар сони – 21 қатордан, кўчирувчи ал-Амин ал-Ҳанафий ал-Шофи'ий деб кўрсатилган. Кўчириш йили – 15 ша'бон 1150/31 декабрь 1735 йил.

«Китоб ат-тавҳид» илк бор 1970 йилда Байрутда Фатхуллоҳ Хулайф томонидан нашр этилган.

Ягона ҳисобланган бу нусха устида талай тадқиқотлар олиб борилган. Ушбу асар калом тарихини ёритишда муҳим манба ҳисобланганлиги сабабли тадқиқотчилар унга алоҳида эътибор билан қарайдилар. «Тавҳид» асари асосида бир қанча илмий тадқиқотлар ёзилган. Дастлабки тадқиқотлар тариқасида Ричард Фрэнк (1974 йил), Монтгомери Вотт (1973-74) ишларини кўрсатиш мум-

кин. М. Вотт мутакаллим атрофидаги олимларни тавсиф қилишга муяссар бўлди. Кўп ўтмай Гуй Монно (1977) «Тавҳид» асарида дуализм масаласини ўрганди. Даниел Жимаре (1980) каломда инсон ҳуррияти масаласини мукаммал равишда анализ қилди. Иброҳим Лутпи эса (1980) мутакаллимнинг ушбу асари ёрдамида Аллоҳнинг мавжудлиги исботини ёритишга ҳаракат қилди. Мерис Пессальо эса бу асарни инглиз тилига таржима қилди ва унга бағишланган қатор мақолалар чоп этиб, эътиқод, эрк масалаларига чуқурроқ ёндашган. У. Рудольфнинг айтишича, Шарқда ҳам бу соҳада анчагина тадқиқотлар олиб борилган ва Камол Ишқ (1980 йил) ва Сайид Язижи ўғли каби турк олимлари шулар жумласига киради. Бу ўринда Кивакчи, Белгасим Ғолининг мақолаларини эслатиб ўтиш жоиз бўлади. Лекин Рудольфнинг монографиясида тилга олинмаган тадқиқотлар ичида қизиқарли бўлган Сайид Ўзервалининг мақоласи бўлиб, унда олим «Тавҳид» китоби Мотуридийники эканлигига шубҳа билдиради ҳамда ўзининг янгича талқин ва қарашларини беради.

«Китоб ат-тавҳид» манбаларда илк калом таълимотини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади деб баҳоланади. Лекин унинг илк ўрта асрларда битилган шу соҳадаги бошқа асарлардан қатор фарқли жиҳатлари бор. «Китоб ат-тавҳид» ислом маданиятидаги илоҳиёт таълимотининг қадимийларидан ҳисобланади. Манбалардан маълумки, худди шу мавзуда муътазилийлар ҳам бир неча бор уринишлар қилганлар. Лекин Мотуридий асари биринчи қадам бўлди, шу боис ҳам у ислом тарихида алоҳида ўрин тутди. Агар асар ёзилишидаги географик шарт-шароитларни ҳам инобатга олсак, Мотуридий ҳеч қачон муътазила бўлмаган ва у ҳеч қачон Ироқда вужудга келган калом таълимотини ўзлаштирмаган. Бу минтақада ханафийлар мазҳабида калом илмига оид, асосан, «Фиқҳ ал-абсат» ёки «Китоб ас-савад ал-аъзам» каби асарларгина маълум бўлган, холос. Агарда «Китоб ат-тавҳид»ни бу-

лар билан солиштирадиган бўлсак, муаллифнинг фикрлари ўз замонасидан қанчалик илгарилаб кетганини кўриш мумкин. Унинг бу ютуғи мавзунини бутунлай қамраб олиш билан бирга расмий режа ҳамда услубий далилларда намоён бўлади.

Иккинчидан, «Китоб ат-тавҳид» муаллиф ижодидаги тасодифан вақт тақозоси билан қалқиб чиққан асар эмас. Барча мутакаллимлар бир овоздан асарни пухта деб баҳолайдилар. Асарни ҳатто Мотуридий таълимотининг асосий йиғиндиси деб аташ мумкин. Айтиб ўтиш жоизки, муаллиф кўплаб асарларга мурожаат этган ва улардаги фикрларни системали равишда ўрганган.

Учинчидан, асарнинг намунавий асар бўлиб қолишида Мотуридий давомчиларининг хизматлари бекиёс. Унга ёзилган шарҳлардан ҳам «Китоб ат-тавҳид» шак-шубҳасиз, муҳим манба бўлганлигини кўриш мумкин. Шунинг баробарида узоқ йиллар давомида мотуридийлар учун асосий қўлланма бўлиб келган, яъни Паздавий таъбири билан айтганда, “у («Китоб ат-тавҳид») билан қониқиш ҳосил қилиш мумкин”, яъни бу ўринда калом борасидаги ўзга асарлар иккинчи даражали ҳисобланади. Кейинчалик ҳам мотуридийлар илоҳиёт борасида бирон-бир асар ёзиш ниятлари бўлса, бевосита «Китоб ат-тавҳид»га мурожаат этганлар.

Ал-Мотуридийнинг кейинги асарларида умуман бошқа бир ҳолатнинг гувоҳи бўлиш мумкин. Унинг яна бир асари «Китоб ал-мақомат» деб номланиб, бизнинг давримизгача етиб келмаган. Балки унинг ёрдамида ўша илк ўрта асрларда Мовароуннаҳр диёридаги диний ҳолат ҳамда, энг муҳими, ал-Мотуридий таълимотига оид янги қўшимча маълумотлар олиш мумкин бўлар эди. Унинг бу асарини муҳим дейишга икки сабаб бор: биринчидан, мотуридийларнинг аксарияти унга катта эътибор беришадди, иккинчидан, уни муаллифнинг шоҳ асари саналган «Тавҳид»дан кейинги ўринга қўйишади.

Тадқиқотчилар айна кунда ал-Мотуридийнинг фақат икки асари «Китоб ат-тавҳид» ёки «Китоб ат-та'вилот»га таянибгина мотуридия таълимотини ўрганмоқдалар. Кўриб ўтилганидек, «Китоб ат-тавҳид» мутакаллимнинг калом борасидаги асосий асарларидан бири ҳисобланиб, ҳозирги кунга қадар ал-Мотуридийнинг илоҳиётга оид фикрлари йиғиндиси бўлиб келмоқда. Машҳурлиги жиҳатдан «Тавҳид»дан қолишмайдиган «Китоб ат-та'вилот» ҳам мотуридия калом мактабини ўрганишда муҳим манбалар сирасига киради.

3. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид ан-Насафий” асари манбашунослик таҳлили.

Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Муҳаммад ибн Али ибн Лукмон Ҳанафий Насафий Самарқандий (462-537/1070-1143) дир. У халқ орасида Абу Ҳафс Нажмиддин Сирожуддин Шайху-л-ислом ва Муфтий ас-сақалайн кунялари билан танилган. Асли насафлик бўлиб, умрининг асосий қисмини Самарқандда ўтказгани учун унга “ан-Насафий сумма ас-Самарқандий” нисбалари берилган.

Насафийнинг ҳаёти ва ижодига доир илк маълумотлар Абу Саъид Абду-л-Карим ибн Муҳаммад Самъоний Марвазий (ваф. 1167 й.)нинг “Китобу-л-ансоб”, Жалолиддин Суютийнинг “Табақоту-л-муфассирин”, Ибн Нажжорнинг “Тариху-л-Бағдод”, Хожа Халифанинг “Кашфу-з-зунун”, Абду-л-Қодир Қурашийнинг “Жавоҳиру-л-музия” ва Қосим Қутлубғонинг “Тоҷу-т-тарожим фи табақоти-л-ҳанафия” асарларида учрайди.

Абу Саъид Самъоний Абу Ҳафс Насафийнинг фозил уламолардан бўлганлигини таъкидлаш билан бирга, унинг ҳадис илми соҳасидаги баъзи фикрларини танқид қилади. У Абу Ҳафсни тириклигида учратмаган бўлсада, унинг барча асарларига ёзма равишда ижоза олганлигини фахр билан тилга олади. Самъоний ўзининг Абу Ҳафс ҳақидаги

фикрини унга шундай баҳо бериш билан якунлайди: “У ҳадис илмини жуда кадрлар ва шу соҳада ёзилган асарларни кўлдан қўймас эди, аммо уларни “тушиниш” бахтига муяссар бўлмаган эди”.

Самъонийнинг “Китобу-л-ансоб”, Хожа Халифанинг “Кашфу-з-зунун”, Жалолиддин Суютийнинг “Табақоту-л-муфассирин”, Абду-л-Қодир Қурашийнинг “Жавоҳиру-л-музия”, Ибн Нажжор Бағдодийнинг “Тариху-л-Бағдод” асарларига таянган ҳолда Насафийни 462/1070 йилда туғилган деб ҳисоблаш мумкин.

Умар Насафий Самарқанд, Бухоро ва Бағдод каби шаҳарларда бўлиб, кўплаб олимлардан таҳсил олган. Умар Насафий ўз устозлари тўғрисида алоҳида “Теъдоду-ш-шуюх ли Умар (Умарнинг устозларининг сони)” номли асар ёзган. Ушбу асарда 550 та устозларининг номини келтирган.

Олимнинг етукликка эришишида Самарқанддаги “Дору-л-жузжония” номли илм даргоҳи катта аҳамият касб этган, Самарқанд масжид ва мадрасаларида дарс берди.

Абу Ҳафс Насафийга Бухоро мактабининг ҳам таъсири кучли бўлди. Муаллиф Бухорога бориб, у ерда шайх, имом, раис Саъид ибн Муҳаммад Хоразмий каби мударрис шайхлардан фикҳ илмидан таҳсил олган.

Насафий ислом оламида машҳур бўлган кўплаб шогирдларни етиштириб чиқарган. Жумладан, Муҳаммад ибн Иброҳим Нурпуштий, фарзанди Абу Лайс Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Насафий (ваф. 506/1112 й.), Бурҳониддин Марғинович, Умар ибн Муҳаммад Ақилий, Абу Бакр ибн Аҳмад ибн Али ибн Абдулазиз Балхий Самарқандий (ваф. 553/1158 й.), Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Али ибн Ҳайдар Самарқандий кабиларни келтириш мумкин.

Насафийнинг асарлари: “Китобу-л-қанд фи маърифати улама ас-Самарқанд” (Самарқанд уламоларини би-

лишда канду шакар китоб), “Татвилу-л-асфар ли таҳсилу-л-ахбар” (Хабар (ҳадис) тўплаш учун кўп сафар қилиш), “ал-Ҳасаил фи-л-масаил” (Масъалаларнинг натижалари), “ал-Ҳасаил фи-л-фуруъ” (Фуруъдаги хусусиятлар), “Даъвату-л-мустағфирин” (Истиғфор айтувчиларнинг даъвати), “Тилбату-т-талаба” (Изловчининг мақсади), “Ажжолату-л-ҳасбий би сифати-л-мағрибий”, “Ақоид ан-Насафий” (Насафий ақидаси), “Фатвау-н-Нажмуддин” (Нажмуддин фатволари), “ал-Фатва ан-Насафий” (Насафий фатволари) – ушбу асарда Насафийнинг фатволари ўз аксини топган, “Фусулун-н-Насафий фи улуми-л-жадал”, “Мажмаъу-л-улум”, “Фи-л-фуруъи-л-ҳанафийа”, “ал-Муътакид”, “Манҳажу-д-диroyа фи-л-фуруъ ал-ҳанафия”, “ан-Нажаҳ фи шарҳи-л-ахбар” – ушбу асар Имом ал-Бухорийнинг “ал-Жоме ас-саҳиҳ” асарига ёзилган шарҳдир, “Йувокиту-л-мавоқит” (Вақтларни белгилаш).

Насафийнинг “Ақоид Насафий” асари мотуридия таълимотини ўрганишда энг муҳим манба ҳисобланади. Ушбу асарга олимлари катта қизиқиш билан қарашган ва унга шарҳ, ҳошия, таълиқот ва талхислар битишган. Аллома Тафтазоний ушбу асарга шундай баҳо беради: “Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид Насафий” асари каломни ўрганишда энг фойдали ва қулай манбадир”. Ҳозирга келиб ушбу асар ва унга ёзилган шарҳлар нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам тадқиқ қилинмоқда. Ушбу асарни нуфузи шундаки, мотуридия таълимоти қисқа сатрлар орқали баён қилиб берилган. Олимлар шунинг учун ҳам “Ақоид Насафий”га катта эътибор билан қарашиб, икки хил услубда шарҳлар ёзишган. Биринчи услуб наср услуби бўлиб, бунга қуйидаги китобларни келтириш мумкин:

1. Али ибн Абу-л-Ҳазм (вафоти 687/1288)нинг “Дуррату шарҳу-л-ақоид ан-Насафия” асари. У “Ибн ан-Нафис” кунyasi билан танилган;

2. Абу-с-Санъо Маҳмуд ибн Аҳмад Исфаҳоний (ваф. 749/1392)нинг “Шарҳ ақоид Насафий” асари,

3. Ибн Сирож куняси билан танилган Жамолиддин Махмуд ибн Аҳмад Қавнавий (ваф.770/1369)нинг “Ал-Қалоид шарху-л-ақоид” асари;

4. Муҳаммад Тохир Сунбул Маккийнинг “Шарх ақоид Насафий асари”;

5. Саъдуддин Тафтазоний (вафоти 791/1389)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари. Ушбу асарга 61 та ҳошия битилган. Улардан машхурлари: Аҳмад ибн Мусо Хиёлий Румий (вафоти 870/1466)нинг “Ҳошия” асари. Ушбу ҳошиянинг ўзига 16 та тақрир ёзилган. Ушбу тақрирлар ичида энг машҳури Абдулҳаким ибн Муҳаммад ас-Сиялкутий (вафоти 1067/1657)нинг “Зубдату-л-афкор” номли тақрири бўлиб, унга 4 та ҳошия ёзилган;

6. Шамсуддин Аҳмад Боязид Ҳумайдий Сарваҳоний (ваф. 854/1450), “Қорача” куняси билан танилган. У “Шарху-л-ақоид Насафия” асарини муаллифи;

7. Саъид ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Диёрий Макдасий (ваф. 867/1463)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

8. Аҳмад ибн Усмон Ҳаравий Хайрхабоний (вафоти 900/1495)нинг “Ҳаллу-л-маъоқид фи шарҳи-л-ақоид” асари. У Муллазода куняси билан танилган;

9. Жалолиддин Муҳаммад ибн Асъад Даввоний (ваф. 918/1513)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари. Ушбу асарга иккита ҳошия битилган. Биринчиси, Муҳаммад ибн Абдулҳалим ал-Қавнавий (ваф. 1285/1869)нинг “Ҳаллу-л-маъоқид фи шарҳи-л-ақоид” асари; Иккинчиси, Юсуф ибн Муҳаммаджон Қорабоғий Муҳаммад Шоҳий (вафоти 1035/1626)нинг “Ҳошия” асари;

10. Муҳаммад Муборак шоҳ ибн Муҳаммад Ҳаравий Румий (ваф. 928/1619)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари. Муборак шоҳ “Ҳаким шоҳ” куняси билан танилган;

11. Аҳмад ибн Муҳаммад Ғанимий (ваф. 1044/1635)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

12. Аҳмад Муҳаммад Маданий Ансорий (ваф. 1071/1661)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

13. Али Атвал ибн Муҳаммад Қастамваний Ҳилватий (ваф. 1097/1686)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари. Бу олим халқ орасида “Қорабоший” куняси билан танилган;

14. Яҳё ибн Ҳусайн ибн Қосим ибн Муҳаммад (ваф. 1099/1688)нинг “ат-Тухфату-с-сания Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

15. Абдуносир ибн Иброҳим Балғарий Қаврисовий Қазоний Ҳанафий (ваф. 1227/1812)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

16. Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Термизий ал-Калбавий-нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

17. Абдулқодир ибн Идрис Салҳинийнинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

18. Али ибн Солиҳ ибн Исмоил Айюбийнинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

19. Муҳаммад ибн Ҳаниф Дахматурийнинг “Тавзиҳу-л-ақоид” асари;

20. Муҳаммад ибн Юсуф Дехлавий Ҳусайнийнинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари;

21. Абу Муҳаммад Абдулқодирнинг “Жавомеу-л-қория фи шарҳи-л-ақоид Насафия” асари;

22. Муҳаммад Ҳалил Қавқажий (ваф. 1035/1626)нинг “Дурру-с-сафо ала ақоид Насафий” асари;

23. Муҳаммад Нуриддин (ваф. 1305/1888)нинг “Шарху-л-ақоид Насафия” асари. У “Нуру-л-араб” куняси билан танилган;

24. Сиддиқ Ҳасанхон Қазважий (ваф. 1307/1890)нинг “Бағяту-р-роид шарху-л-ақоид” асари;

25. Муҳаммад ибн Али Разо Муллатий Румий (ваф. 1316/1899)нинг “Кашфу-л-ақоид Насафия” асари;

26. Абду-л-Мутал Саъбадийнинг “Зубдату-л-ақоид Насафий” асари.

Иккинчи услуб – назм услуби бўлиб, Насафийнинг “Ақоид Насафий” асари шеърӣ услубда шарҳланган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Аҳмад ибн Муҳаммад Солиҳ (ваф. 863/1459)нинг “Назм” рисоласи;

2. Саъидий ибн Ножиъбек (ваф. 922/1516)нинг “Назм” асари. У “Саъид Чалбий” куняси билан танилган;

3. Мансур Табловий (ваф. 1041/1632)нинг “Сиянату-л-ақоид” назми;

4. Абу-л-Аббос Аҳмад Мукриъ Талмусоний (ваф. 1041/)нинг “Изоату-д-дажана фи ақоид аҳли сунна” назми. Ушбу назмга 16 та шарҳ битилган;

5. Муҳаммад ибн Эълону-с-Сиддиқ (ваф. 1057/1647)нинг “Вафо ли назми ақоид Насафий” асари;

6. Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Қосим Бавний (ваф. 1139/1727)нинг “Назм” асари;

7. Умар ибн Мустафо Карома (ваф. 1160/1747)нинг “Ал-Қалоид назму-л-ақоид” назми;

8. Муҳаммад ибн Аҳмад Жавҳарий (ваф. 1215/1801)нинг “Назм” асари;

9. Барзанжийнинг “Назм” асари. Бунга Барзанжийнинг набираси Аҳмад Фоиз Барзанжий “Анҳау-л-қалоид фи талхис анфасу-л-фавоид” номли шарҳ ёзган;

10. Барновийнинг “Назм” асари;

11. Муҳаммад ибн Абдулқодир Аҳдалиий (ваф. 1326/1908)нинг “Дурару-с-сания назму-л-ақоид Насафия” назми;

12. Муҳаммад ибн Тоҳа Боласонийнинг “Лутафу-л-хафий фи назми ақоид Насафий” назми. Бунга “Қавлу-л-вафо фи шарҳи-л-лутафу-л-хафий” номли шарҳ битилган;

13. Муҳаммад олим Манзалий (ваф. 1311/1894)нинг “Маворид ва-л-ҳанийа” назми;

14. Абу Бакр ибн Аҳмад Румий (ваф. 1203/1788)нинг “Назму-л-ақоид Насафий” асари.

Олимлар орасида энг тарқалган шарҳ ва хошиялар сирасига Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-ақоид Насафия”, Аҳмад ибн Мусо ал-Хиёлий (ваф. 860/1456)нинг “Ҳошияту-л-Хиёлий”, Муслихуддин Мустафо Қасталоний, Касталий (ваф. 901/1495)нинг “Ҳошияту-л-Касталий” ва

Рамазон ибн Абдулмуҳсин Баҳшатий (ваф.979/1571) нинг “Ҳошият-у-Баҳшатий” асарлари киради. “Ақоид Насафий”га ёзилган шарҳлар кўп бўлганлиги боис юқоридаги тўрт асар асосида манбашунослик таҳлилини олиб бориш мақсадга мувофиқ деб билинди.

Тошкент ислом университети қошидаги қўлёзмалар фондида Тафтазоний қаламига мансуб “Шарҳ ал-ақоид Насафий”нинг турли нусхалари 14, 98, 116, 158, 172 рақамлари остида сақланиб келинмоқда. Биз ўз тадқиқотимизни 98 рақам остида сақланиб келинаётган қўлёзма асосида олиб бордик. Ушбу қўлёзмада иккита китоб бўлиб, биринчиси “Шарҳ ал-ақоид Насафий”, иккинчи асар ҳам ақоид илмига доир. Қўлёзма настаълиқ ёзувида кўчирилган, бир жилдда, 142 ыаракдан иборат. Китобнинг ўлчами 25х14 см. Ҳар бир саҳифада 15 сатр матн бор. Қўлёзма қора сиёҳ билан кўкюн қоғозига ёзилган. Муқоваси безакли, чармдан тайёрланган. Ушбу асар Бухорода 1311 йили кўчирилган. Қўлёзмада асосий матн билан шарҳ ажралиб туриши учун устига кизил сиёҳ билан чизилган.

Тафтазоний ўз асарини ёзишда шарҳ билан матнни аралаш ҳолда келтириб, матндан олдин (م) ҳарфи, шарҳдан олдин эса (ش) ҳарфи қўйган. Шу билан бирга XIV – XV асрлардан кейин шорихлар орасида анъанага айланиб қолган матн устига чизиқ тортишдан ҳам фойдаланган.

Асар боб, фаслларга ажратилмай бевосита шарҳлашга киришилган. Тушунарсиз бўлган баъзи ибора ва терминларнинг луғавий ва истилоҳий маънолари келтирилган. Тафтазоний матнни ихчам шаклда шарҳлашга асосий эътиборни қаратган. Зеро, Тафтазоний яшаган даврда асарлар жуда ҳам кўп ва катта ҳажмда бўлганлиги боис талабалар орасида турли хилдаги норозиликлар келиб чиққан. Шунинг учун ҳам Тафтазонийнинг аксарият асарлари мўжаз, тушунарли бўлган ва ўқувчиларга қулайлик туғдирган. Аксарият ўринда феъллар “айтилди”, “айтилади” ва “ривоят қилинади” каби мажҳул нисбатда

қўлланилган. Баъзан шарҳланаётган матн юзасидан учунчи шахс номидан савол қўйилиб, жавоб берилган. Шу боис ҳам олимнинг асари такрор-такрор нашр қилиниб, кунт билан ўрганилмоқда.

Ушбу асарда дастлаб “калом” атамасининг келиб чиқиши, шаклланиш босқичлари, юнон файласуфларининг китобларини араб тилига таржима қилиниш сабаблари, ислом фалсафаси билан калом илмининг қоришиб кетиш жиҳатлари, турли ҳолатларнинг келиб чиқиш омиллари, Абу-л-Ҳасан Ашъарийнинг муътазила фирқасидан ажралиб, аҳли сунна ва-л-жамоа таълимотига асос солганлиги ҳақида тўхталиб ўтган. Лекин мотуридия таълимотининг шаклланиши ва аҳли сунна ва-л-жамоа таркибига кириши ҳақида сўз юритмаган. Касталий, Хиёлий ва Рамазон Афанди хошияларида масаланинг бу жиҳатига ҳам эътибор қаратилган.

Аҳмад ибн Мусо Хиёлийнинг “Ҳошияту Хиёлий” асари Эронда “Ихтар” босмахонасида мажмуа таркибида нашр қилинган.

Хиёлийнинг асари Тафтазоний шарҳига битилган хошия ҳисобланади. Бу ҳақда Хиёлий шундай дейди: “Ушбу қўлингиздаги асар ёрдамида “Шарҳ ал-ақоид Насафия”нинг сирли жиҳатларини тушунасиз”. Хиёлийнинг ушбу асари 1328 йили алоҳида ҳолда, 1326 йили Абдулҳаким Сиялкутий хошияси билан бирга Дехлида нашр қилинган.

Юқоридаги омиллар асарнинг ютуғини кўрсатиб берса, иккинчи жиҳатдан асарда ҳужжат ва далиллар йўқлиги асарнинг камчилигини намоён қилади. Шу билан бир қаторда ушбу хошия бошқа хошиялардан грамматикага йўналтирилгани билан ажралиб туради.

Муслихуддин Мустафо Қасталоний Касталий (ваф. 901/1495й.) нинг “Ҳошияту-л-Касталий” асари асосан сўзларни изоҳлашга қаратилган. Рамазон ибн Абдулмуҳсин Баҳшатий (ваф.979/1571й.)нинг “Ҳошияту-

л-Бахшатий” асарида Касталий ва Хиёлий ҳошиялари мувофиқлаштирилгани кузатилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. М.Қодиров. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). Ўқув қўлланма. Т.:ТДШИ, 2010.

2. Зоҳидий А. «Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти».–Т.:ЎзФА, 1993.

3. Измирли Исмоил Ҳаққи, Янги калом илми,1,105, 170 (Ист. 1339/1920)

4. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Band I-II. Weimar-Berlin, 1898-1902. GAS, T. I, 604-606; Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991. – Б. 161; Islam ansiklopedisi. – Istanbul. 1957. 7 – cilt.

5. Бартольд В.В. Сочинения // Работы по источниковедению. – М.: Изд. Вост. Лит, 1973. – Т. 8.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Мўътазилийя оқимининг асосчиси ким?
2. Ашъарийя мутакаллимларидан кимларни биласиз?
3. Имом Аъзамнинг қандай асарларини биласиз?
4. Ислом олами тарихида ақида борасида пайдо бўлган илк баҳс-мунозара қайси масала юзасидан вужудга келди?
5. “Ваъийдийя”, “мазҳабу аҳлит тавҳид” ва “мазҳабу аимма” тушунчаларини шарҳланг.
6. Инсондаги ирода эркинлиги ҳақида мўътазилийя оқимининг таълимоти ҳақида нима дейилади?
7. Ашъарийя мазҳабининг асосчиларидан кимларни биласиз?
8. Мотуридийя таълимоти манбаларидан қайсиларни биласиз?
9. “Ал-фикҳул акбар” асарида қандай масалалар ёритилган?
10. Абу Мансур ал-Мотуридий ҳақида маълумот беринг.
11. Абу Мансур ал-Мотуридий адолат тушунчаси ҳақида нима дейди?

8-мавзу: Фикҳий асарлар ва уларнинг ислом манбашунослигида тутган ўрни

1. Фикҳ илми тарихи.
2. Мовароуннаҳрда фикҳ илми.
3. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар ва уларнинг илмий мероси.
4. Самарқанд фикҳ мактаби намояндалари ва уларнинг фикҳий мероси.
5. Бухоро фақиҳлари илмий мероси.
6. Бурҳониддин Марғиноний ва унинг Ҳидоя асари.
7. Ҳидоя асарининг шарҳлари, қўлёзма нусхалари ва нашрлари.

Мавзунинг ўқув мақсади: фикҳ, фикҳ илми, унинг тармоқлари, Мовароуннаҳрда фикҳ, маҳаллий фақиҳлар, уларнинг илмий мероси, Бурҳониддин Марғиноний, «Ҳидоя фи-л-фуруъ» асари, асарнинг қўлёзмалари, унга ёзилган шарҳ ва ҳошиялар билан таништириш.

Таянч иборалар: фикҳ, фуруъ, фақиҳ, Бурҳониддин Марғиноний, «Ҳидоя», шарҳ, ҳошия.

1. Фикҳ илми тарихи.

«Фикҳ» араб тилида “фаҳм қилмоқ”, “англамоқ”, “тушунмоқ” маъноларини англатади.

«Фикҳ»ни биринчи бўлиб Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит «Фикҳ ҳар бир мукаллаф кишининг ўз фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидан иборат»деб таърифлаган.

Абу Ҳанифанинг таърифи улуми шаръия аниқ шаклланиб, бирбиридан ажралмаган замонда берилгани сабабли

эътиқод ва ахлоқ илмларини ҳам қамраб олади. Лекин кейинроқ ахлоқ ва эътиқодга тегишли меъёрларнинг ҳар бири илм сифатида фикҳдан ажрала бошлаб, илмуттавҳид ёки калом илми ва илмулахлоқ номлари билан алоҳида фанларга айланди ва фикҳ эса аҳкоми фаръия ва унинг ўрганиш услубини ўз ичига қамраб олди. «Фикҳ илми – ҳар бир мукаллаф кишининг амалий жиҳатдан фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидан иборатдир».

«Фақиҳ», яъни фикҳ олими бўлиш учун фақатгина шариат ҳукмларини содда ва юзаки билиб олиб, уни ёд олиш етарли эмас, балки уларнинг барча сабаб ва ҳикматларини билиш ва шариат асосчисининг мақсадларини англаш зарур ҳисобланади.

Имом Баздавийнинг айтишича, фикҳнинг уч жиҳати бор:

Биринчидан, шариат ҳукмларини ўрганиш;

Иккинчидан, қўлга киритилган билимни ўзлаштириш, яъни шариатнинг барча усул ва қоидаларини жузъиёти билан чуқур англаб, ҳар бирининг сабаблари ва қайси мақсад учун ишлаб чиқилганлигини тушуниш;

Учинчидан, ўзлаштирилган ушбу илмни амалга татбиқ этишдир.

Демак, фикҳ илмининг мавзуси ижтиҳод орқали ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан белгилаб олинган ҳуқуқ тармоқлари, яъни фаръий ҳукмларни (жузъий ва амалий масалаларни) ўрганишдан иборат.

Ундан шариатнинг асосий қоидаларига таяниб чиқарилган ҳукмларга амал қилиш назарда тутилган.

Фақиҳларнинг фикрларига кўра, ислом ҳуқуқи ўз тараққиёт жараёнида Пайғамбар, саҳобалар, тобеинлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва мукаллидлар даврларини босиб ўтган.

Абдулҳай Лакнавий ҳанафий мазҳаби фақиҳларини табақалаштиришда мухаррижлар даврдан сўнг асҳобу-т-

таржих, яъни буюк фақиҳлар томонидан ёзиб қолдирилган ҳукмлардан айримларини заруратга биноан бирбиридан устун қўйиш ваколатига эга бўлган олимлар даврини ҳам кўрсатиб ўтади.

Пайғамбар даври шариатнинг асосий манбалари бўлган Қуръон ва сунна даври бўлган. Унда Қуръон оятлари нозил бўлиб, уни изоҳлаб, тўлдириб ва янги меъёрларни жорий қиладиган Пайғамбар (с.а.в.) кўрсатмалари берилди. Умуман шариатнинг асл ҳукмлари шу даврда жорий этилди. Насх, яъни ҳукмларнинг бекор қилиниши масаласи ҳам уламоларнинг таъкидлашларича шу даврга хос.

Саҳобалар даврида асосан уларнинг ижмолари қўп бўлди, улар шариат аҳкомларини ўргатиш мақсадида бошқа ўлкаларга тарқалиб кетишди, Қуръон китоб ҳолатига келтирилди.

Тобеинлар даврида замон ва давр тақозоси билан ислом ҳуқуқи ривожланиб, тафсир, ҳадис ва ислом илмларидан ажралиб чиқа бошлади.

Ҳижрий II асрнинг дастлабки ўн йилликларида илк ҳуқуқий мактаблар юзага кела бошлади. Ушбу мактаблар вакиллари бўлган фақиҳлар ўз соҳалари бўйича иқтидорли кишилар бўлиб, ислом таълимотига асосланган тафсир, ҳадис ва фикҳ каби илмларга қизиқардилар, улар бўйича кенг маълумот ва юксак малакага эга эдилар.

Илк ҳуқуқий мактаблар қуйидагилардан иборат эди:

1. Мадина ҳуқуқий мактаби,
2. Макка ҳуқуқий мактаби,
3. Басра ҳуқуқий мактаби,
4. Куфа ҳуқуқий мактаби,
5. Шом ҳуқуқий мактаби.

Басра ва Куфа ҳуқуқий мактаблари Ироқ мактабини ташкил этади.

Миср ўзига хос ҳуқуқий мактабга эга бўлмай, бошқа ҳуқуқий мактаблар, айниқса, Мадина мактаби таъсири остида эди.

Илк ҳукуқий мактабларнинг машҳур вакиллари қуйидагилардан иборат эди:

1. Мадина мактаби намояндаларидан Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу Толиб, Абдулло ибн Умар, Зайд ибн Собит, Саид ибн Мусаййиб, Зухрий, Яҳё ибн Саид ва бошқалар.

2. Макка мактабидан Абдулло ибн Аббос, Суфён ибн Уяйна, Муслим ибн Холид.

3. Ироқ мактабидан Алқама ибн Қайс, Қози Шурайх, Иброҳим Наҳаъий, Ҳаммод ибн Сулаймон, Ибн Аби Лайло.

4. Шом мактабининг вакили ўз мазҳабининг асосчиси Абдурахмон Авзоъий эди.

Фикҳ тарихи мутахассисларининг таъкидлашларича, Ироқ ислом ҳуқуқининг муҳим марказларидан бири эди. Ҳижрий II аср давомида ҳам Ироқ бу соҳада ўз устунлигини сақлаб қолди.

Илк ҳуқуқий мактабларнинг энг муҳим жиҳатлари шундан иборат эдики, биринчидан, улар Қуръонга асосланарди ва Суннага катта эътибор қаратарди. Ўша даврларда қиёс шариатнинг асосий манбаи сифатида ўз ривожланиш босқичларини босиб ўтмагани учун, улар ушбу услубдан кенг қўламда фойдаланмасдилар.

Ҳижрий III асрларда (722 – 922-йиллар) мазкур мактаблар юзага келган соҳаларда буюк ҳуқуқшунос олимлар, атоқли мужтаҳидлар камолга етган. Улар турли ҳуқуқий мактабларнинг ривожига ўз муносиб улушларини қўшганликлари сабабли, ислом ҳуқуқи тарихида бу давр олтин давр ҳисобланади. Ушбу даврда буюк фақиҳларнинг бир буюк силсиласи ўз тарихий бурчларини бажариб ўтдилар. Буюк мужтаҳидлар томонидан асос солиниб, ривожлантирилган суннийлик мазҳабларининг ҳар бири ўз асосчисининг номи билан аталадиган бўлди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Куфа ва Басра (Ироқ) илк ҳуқуқий мактаби негизда Абу Ҳанифа томонидан **ҳанафий мазҳабига** асос солинди;

2. Имом Молик Мадина мактаби асосида **моликий мазҳабининг** тамал тошини қўйди;

3. Имом Шофиъий ўз мактаби (**шофиъий мазҳаб**) ни Мадина мактабининг бир намојандаси сифатида бошлаган бўлса ҳам, ҳанафий мазҳабидан кўп фойдаланиш билан аҳли ҳадис ва аҳли раъй таълимотини бирлаштириб, Мисрга боргандан сўнг ўзининг иккинчи мазҳабига асос солди.

4. Аҳмад ибн Ҳанбал томонидан **ҳанбалий мазҳаб**ига Макка қадимий ҳукукий мактаби негизида асос солинди.

Суннийлик мазҳабларининг ҳар бири ҳукукий муаммоларни ўзига хос йўл билан ҳал қилади. Турли маконда юзага келган ушбу мазҳабларнинг ҳар бири ўзига хос ижтимоийиқтисодий шароит таъсири остида ривожланиб, асосий манбалардан фойдаланиш ва маҳаллий урфодатларни назарда тутиш услуби билан бирбиридан фарқланади.

2. Мовароуннаҳрда фикҳ илми.

Абу Ҳанифа асос солган мазҳаб VIII аср ўрталарида, унинг ҳаётлик чоғиданоқ тарқала бошлаб, шу асрнинг охирларида Мовароуннаҳрга етиб келган эди.

Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг шогирдларидан Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабир Бухорий (ваф. 832 й.) биринчи бўлиб, IX аср бошларида ушбу мазҳаб таълимотининг илк вакили бўлиб ўз ватанига қайтиб келди. Бухоро шаҳрини ҳанафийликнинг муҳим марказларидан бирига айлантирди. Унинг тарбияси остида бир гуруҳ фақиҳлар, жумладан, ўз даврида ҳанафий мазҳабининг шайхи ва салоҳиятли вакили бўлган унинг ўғли Абу Ҳафс Сағир Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс юксак даражали фақиҳ мартабасига етганди.

Абу Ҳафс Кабирнинг замондоши, ҳадис илмининг буюк имоми Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (в. 256/870) «алЖомий ассаҳиҳ» китоби ва «Фикҳу-л-Бухорий» деб

аталган ўзига хос фикҳий йўналиши билан ушбу фан ривожига катта ҳисса қўшган эди.

Бухоролик фақиҳлар ўша даврдан бошлаб ҳам усулул-фикҳ ва ҳам фуруъу-л-фикҳ бўйича муҳим ва эътиборга лойиқ асарлар яратганлар. Ибн Халдун «алМуқаддима»да таъкидлашича, Абу Зайд Дабусий ушбу мавзуда (усул мавзусида) ёзган китоб энг муҳим асарлардан бири ҳисобланади. Шунингдек, кейинроқ Садрушшариа Иккинчи Убайдулло ибн Масъуд ёзган «Танқиҳул-усул» номли китоб ва унинг устидан ёзган «ат-Тавзиҳ» номли шарҳи катта эътибор ва илмий аҳамият касб этиб келган.

IX асрдан бошлаб ҳанафий, шофиъий ва ҳанбалий мазҳаблари Марказий Осиёда ўз нуфузини ўткази бошладди. Хуросонда ҳанбалий мазҳабининг йирик намояндаси Шайхулислом Абдулло Ансорий (XI аср) эди.

Шофиъий мазҳабининг атокли вакили, Ўрта Осиё бўйича шофиъийлар имоми тошкентлик Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший (905986) эди. У ўз даврининг машҳур кишиси, фақиҳ, муҳаддис, муфассир, усулий, адиб ва шоир бўлиб, кўп асарлар ёзган. «Усулул-фикҳ» ва «Шарҳуррисола» номли асарлари катта шухрат қозонган. Ибн Халликоннинг таъкидлашича, ўша даврда Мовароуннаҳр ҳудудида унга тенг келадиган олим ва фақиҳ бўлмаган. Зириклийнинг ёзишича, у фикҳ, ҳадис, луғат ва адабиёт бўйича ўз даврининг атокли олими ҳисобланган.

Котиб Чалабийнинг ёзишича, унинг ўғли Шайх Қосим ибн Муҳаммад Қаффол Шоший шофиъий мазҳабида энг муҳим, мукамал ва эътиборли «ат-Такриб фи-л-фуруъ» номли асар ёзди.

Шунингдек, ушбу даврда мўътазилийлар кенг қамровли ақидавий курашни йўлга солиб, ўз ғояларини тарқатишга уриндилар. Уларнинг ақидавий усулларига таянган шиалар, айниқса, исмоилийлар ва уларнинг турли гуруҳлари (ботинийлар, қарматийлар) билан суннийлар

орасида кескин кураш авж олган бир пайтда, Абу Мансур Мотуридий ҳанафий мазҳабининг яловбардори сифатида қад кўтариб, ўзининг кўп сонли асарлари, жадал ва мунозаралари билан, эътизол, ботиния ва қарматия қарашлари нотўғри эканлигини исботлаб берди, аҳли сунна вал жамоа, айниқса, ҳанафий мазҳабининг мустаҳкамланишига катта ёрдам кўрсатди. Халқ уни қозонган бундай ғалабаси билан табриклаб, Қорахонийлар томонидан, калом илмида у яратган йўналиш аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодий асоси деб эълон қилинди.

IX – X асрларнинг мураккаб ижтимоийсиёсий шароитида Самарқандда калом илмидан ташқари усуллуфих соҳасида ҳам илмий аҳамиятга эга бўлган кўп асарлар яратилди. Абу Мансур Мотуридийнинг «Маъхазуш-шаръ» ёки «Маохизуш-шаръ» ва «Китобул-жадал» номли асарлари усул бўйича ёзилган энг пухта ва қимматли асарлардан саналади.

Алоуддин Самарқандий ёзган «Тухфатул-фуқаҳо», Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуднинг ушбу асарга ёзган шарҳи, шунингдек, Баздавийлар, Абуллайс Самарқандийнинг (в. 552/1158) асарлари ва бошқалар фуруъллуфих бўйича эришилган муваффақиятлардан ҳисобланади.

Насафийлар калом илми бўйича Мотуридий мактаби давомчиси сифатида ушбу мактаб таълимотини тиклаб, ривожлантириб келдилар ва фуруъллуфих бўйича улар ва Фарғона фақиҳлари жуда кўп қимматли асарлар ёзиб қолдирдилар.

Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг равнақи. Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожига ироқлик фақиҳлар, айниқса, Абу Бакр Жассос (ваф. 981 й.), шунингдек, Хуросоннинг муҳим илмий марказларидан бўлмиш Жўзжон, Балх ва Тахор олимлари – Қози Шаддод ибн Ҳукайм Балхий, Абу Ҳомид Балхий, Абулмуаййид Балхий, Абу Сулаймон Жўзжоний, унинг шогирди Абу Бакр Аҳмад Жўзжоний, Муҳаммад ибн Салама Абу Абдулло Балхий ва бошқалар таъсир этганлар.

Давлат ҳокимияти Қорахонийлар (999 – 1212)га ўтгандан кейин Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривожини ва такомилни учун таъсирчан омиллар юзага кела бошлади. Марказий шаҳарларда автоном бошқарувнинг кучайишини уламо гуруҳлари таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди. Бу билан фикҳ меъёрларини ҳаётга татбиқ этишга реал шароит яратилди. Бухоро ва Самарқанд ҳақиқий илм марказларига айлантирилди. Бу шаҳарларда Насаф, Марв, Фарғона фақиҳлари ҳам фаолият кўрсатдилар.

Ўрта Осиёда фикҳнинг ривожини учун иккинчи омил Қорахоний ҳукмдорларининг фикҳ – ислом ҳуқуқини ва қонунларига қизиқишини ва ҳуқуқий нормаларнинг амалий ҳаётга татбиқ этилишини эди.

Манбаларда таъкидланишича, Қорахонийлар давлати ҳукмдорлари, айниқса Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон фақиҳлар фатвосини олмагунча ҳеч бир жиноятчини жазоламас, молу мулкни мусодара қилмас эди.

Олимларнинг хулосаларга кўра, мазкур даврда 300 га яқин фақиҳ мавжуд бўлиб, 150 дан кўпроқ фикҳий асарлар, 20 та фатволар мажмуалари ёзилиб, улардан 98 ғоизини ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган экан.

Қорахонийлар давридан тортиб Темурийлар давригача суд вазифалари машҳур фақиҳларга топширилган бўлиб, ундан ташқари Бурҳониддин Марғиноний авлодлари шайхулисломлик вазифасини ҳам ҳатто меросий шаклда бажариб келганлар. Улар баъзан сиёсий ихтилофларни ҳал қилиш бўйича ҳам фаолият олиб бориб, Мирзо Улуғбек ва Мирзо Бобур ҳомийлари сифатида садақат билан хизмат қилганлар.

Айтиб ўтилган омиллар, айниқса, давлат арбоблари томонидан илм аҳлига кўрсатиладиган юксак эҳтиром, тарғибот ва ташвиқот, Ўрта Осиёда фақиҳлар сонининг кўпайишини ва ҳанафий мазҳабининг ривожланиб ёйилишига сабаб бўларди. Мўғуллар давридан кейин Амир Темур (1370-1405) даврида исломга давлат дини мақомининг

қайтарилиши янги уламолар табақаларининг шаклланишига олиб келди.

Абулфазл Қазвиний «Китобун-нақз»да эслатиб ўтишича, XII асрларда Хуросон шаҳарларидан тортиб, Ўзганд, Самарқанд, Мовароуннахр ва Туркистоннинг барча ҳудудларида аксарият аҳоли ҳанафий мазҳабида бўлган.

XII – XIII асрларда Ўрта Осиёда фақиҳлар сони кўплигини аллома Қазвиний «Жалолуддин Мангуберди сийрати» номли Муҳаммад ибн Аҳмад Насавий асаридан олиб берган маълумотдан билиб олиш мумкин. Унга кўра бухоролик «Оли Моза» нинг буюк имоми ва раисларидан бири бўлмиш Садри жаҳон Бурҳониддин Муҳаммад ва унинг авлодлари ҳимояси остида 6000 фақиҳ ҳаёт кечириб, уларнинг барчаси ҳанафий мазҳабига мансуб бўлганлар.

Ушбу оила мўғул ҳужумидан кейин ҳам ҳанафий фақиҳларини ўз ҳимоялари остига олиб келганлар. Мисол учун 674/1276 йили 4000 фақиҳ улар кўрсатган ёрдамлардан фойдаланар эканлар. Манбаларда кўрсатилишича, Садруссудур Бурҳониддин Абдулазиз ибн Умар Самарқанд шаҳрида 30 минг қизил олтин (динор) тўлаб, бир ҳанафий фақиҳнинг ҳаётини сақлаб қолган.

Юқорида берилган қисқа маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳанафий мазҳаби Ўрта Осиё ва Мовароуннахр ҳудудида кенг кўламда тарқалган бўлиб, уларнинг жуда кўп йирик ва салоҳиятли вакиллари ва имомлари, ҳам эътикод соҳасида, ҳам ҳуқуқ соҳаларида ушбу муҳитда камолот даражасига етиб борганлар. Улар ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий ва ақидавий асосларини ташкил этувчи Абу Ҳанифа асарлари ва унинг иқтидорли шогирдлари Шайбоний, Абу Юсуф қаламига мансуб «Зоҳирур-ривоя» китоблари, «Китобул-хирож» ва бошқа фикҳий асарларга асосланган ҳолда ниҳоятда муҳим ҳуқуқий асарлар яратиб, мазҳабнинг ривожини ва гуллаб яшнашига ҳисса қўшиб келганлар. Масалан, Ўрта Осиёнинг буюк

фақиҳларидан саккизтаси «алМабсут» номи билан фикҳ илми соҳасида илмий асарлар ёзган. Улардан Фаҳрул-ислом ал-Баздавий «Мабсут»и 11 жилдлик, Шайхулислом Муҳаммад ибн Ҳусайн алБухорий алҲанафий «Мабсут»и 15 жилдлик, Шамсулаимма асСарахсий «Мабсут»и 15 жилдлик бўлган.

3. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар ва уларнинг илмий мероси.

Мовароуннаҳр илк давр фақиҳларининг иснодлари бу ўлкада ҳанафийлик анъаналарининг вужудга келиши ва ривожланишига Бағдод ва Хуросоннинг таъсири кучли бўлганлигини кўрсатади. Самарқанд ва Бухоро фақиҳлари бўйича етарли маълумотлар мавжуд. Лекин Насаф, Кеш, Термиз, Хоразм бўйича маълумотлар тўлиқ эмас.

Самарқанд фикҳ мактаби намояндалари ва уларнинг фикҳий мероси.

Абу Ҳанифанинг бевосита ўқувчилари Самарқандда фаолият олиб боришди. Абу Муқотил Ҳафс ибн Саҳл Фазорий Самарқандий, Наср ибн Аби Абд Малик Атакий, Шарик ибн Аби Муқотил, Маъруф ибн Ҳассон, Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалий ва Юнус ибн Субайх Самарқандий уларнинг энг эътиборлиларидир.

1. Абу Муқотил Ҳафс ибн Саҳл Самарқандий Абу Ҳанифанинг устозлари Айюб Сухтиёний, Ҳишом ибн Ҳиббон ва бошқалардан ҳам таълим олган. У Балх ҳанафийлари билан яқин алоқада бўлган. Абу Муқотил «Китоб ал-‘олим ва-л-мута‘аллим» муаллифи сифатида машҳур.

2. Наср ибн Абд Малик Атакий фикҳ ва ҳадис илмлари соҳасида шуҳрат қозонди.

3. Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалий Самарқанднинг илк ҳанафий қозиларидан эди.

«Китоб ал-қанд» ва «Фазоил Балх» асарларида келтирилишича, Самарқандда жуда кўп уламо гуруҳлари фаолият олиб бордилар. Самарқандлик фақиҳлар ҳақидаги батартиб маълумотлар тўртинчи бўлимдан бошланади. Бу авлод намояндалари – машхур илоҳиётчилар Абу Мансур Мотуридий (ваф. 333/944-5 й.) ва Абу Наср Аҳмад ибн Аббос Иёдий (IV/X аср) ҳанафийлик анъаналарини Абу Сулаймон Жузжонийнинг шогирди Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ Жузжонийдан қабул қилиб олдилар. Абу Наср Иёдий ўзидан кейин 40 та шогирдни қолдирди. Унинг ўғли ва шогирди Абу Аҳмад Иёдий кейинги авлод бўйича Самарқанднинг пешқадам фақиҳи бўлиб қолди. Машхур самарқандлик фақиҳ Исҳоқ ибн Исмоил Ҳаким Самарқандий (ваф. 342/953 й.) балхлик зоҳид фақиҳ Абу Бакр Варроқнинг (ваф. 294/905-06 й.) издошларидан эди. Балхнинг пешқадам фақиҳлари – Абу Бакр Искоф (ваф. 336/947-48 й.), Абу-л-Қосим Саффор (ваф. 336/948 й.) ва Абу Бакр Аъмашларнинг (ваф. 328/939-40 й.) шогирди Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳиндувонийнинг Самарқанд фақиҳларига кўрсатган таъсирини алоҳида таъкидлаш лозим. Ҳиндувонийнинг шогирдлари Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад Самарқандий (ваф. 373/983-84 й.) ва Муҳаммад ибн Мансур Навқадийлар (IV/X аср) Мовароуннаҳр фикҳининг қоидаларини ишлаб чиқишда муҳим рол ўйнадилар. Самарқандда яшаш учун Балхдан Муҳаммад ибн Фадл Балхий (ваф. 319/931 й.) ва Аҳмад ибн Саҳл Балхий (ваф. 340/951-52 й.) кўчиб келдилар. Аҳмад ибн Саҳл Балхийнинг авлодлари Самарқандда яшаб, фикҳ илми бўйича катта илмий мерос қолдирганлар.

Бухоро фақиҳлари илмий мероси

Бухоро аҳлидан 33 киши Абу Ҳанифанинг асҳоблари сафларида аталадилар. Улар орасида Шарик ибн Абд Аллоҳ Нахайй, Муҳаммад ибн Қосим Асадий, Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг устози Муҳаммад ибн Фадл

ибн Атийя, Исо ибн Мусо Ғунжор Бухорийнинг устози Муҳаммад ибн Саллом Пайкандий, Исҳоқ ибн Мужоҳид Ҳанзалий, Абу Абдуллоҳ Исҳоқ ибн Бишр Бухорий, Абу Ҳанифа номи билан машҳур бўлган Усмон ибн Ҳумайд каби йирик фақиҳлар бор. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг шогирди Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Бухорий (ваф. 217/832 й.) Бухоро ҳанафийлик мактабининг асосчиси. У Абу Ҳафс Кабир номи билан танилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Фадл Бухорийнинг (ваф. 381/991 й.) шогирди Абу Жаъфар Уструшаний (ваф. 404/1013-14 й.) Бағдод ҳанафийлар мактабининг намояндаси Абу Бакр Аҳмад ибн Али Бакр Аҳмад ибн Али Розий Жассоснинг (ваф. 370/981 й.) қўлида таълим олган. Икки йирик балхлик фақиҳнинг ноиблари ҳам Бухоро билан боғлиқ. Ҳоким Шаҳид номи билан машҳур Муҳаммад ибн Муҳаммад Марвазий Балхий (ваф. 334/945 й.) Сомонийларнинг давлат хизматида бўлган, Абу Жаъфар Ҳиндувоний эса бухоролик фақиҳлар билан мунозара қилиш учун келган.

Шунингдек, Абу Ҳанифа шогирд ва асҳоблари сафида 8 хоразмлик, 3 термизлик, 1 тадан кешлик ва сағониёнлик фақиҳлар эслатилади.

Бухоро ҳанафийлари Бағдод тарафидан кўпроқ таъсир сезган бўлсалар, Самарқанд ҳанафийлари Балх таъсири остида бўлдилар.

Иккинчи табақадаги ҳанафийларнинг намояндлари – Абу Ҳафс Бухорий ва Абу Сулаймон Жузжонийлар Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг 6 китоби – «Китоб ал-мабсут», «ал-Жоми‘ ас-сағир», «ал-Жоми‘ ал-кабир», «Китоб ас-сийар ал-кабир», «Китоб ас-сийар ас-сағир» ва «аз-Зиёдат» асарларини Ироқдан Хуросон ва Мовароуннаҳрга олиб келдилар. Мазҳабнинг «асоси» бўлмиш «Китоб ал-мабсут» икки нусхада мавжуд эди: Абу Ҳафс нусхаси бухоролик фақиҳлар томонидан ривоят қилинган, Абу Сулаймон нусхаси эса балхлик ва самарқандлик фақиҳлар томонидан ривоят қилинган.

Шайбонийнинг бу олти китобларида мазҳабнинг асосий вакиллари Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбоний асосий ҳуқуқий таълимотлари баён қилинган. Абу Ҳафс Бухорий ва Абу Сулаймон Жузжонийлар «Китоб ан-наводир»ни ёзиб олдилар. Бу асарда улар мазҳаб асосчиларининг Шайбоний 6 китобига кирмай қолган фатволарини тўпладилар.

Мовароуннаҳрда кейинчалик фикҳнинг ривожланишида Ҳоким Шаҳиднинг асарлари маълум аҳамиятга эга бўлди. У Шайбонийнинг катта ҳажмдаги «Китоб ал-мабсут» асарини «Китоб ал-кофи» ва «Китоб ал-мунтақи» номли бўлимларга бўлди.

III-IV/IX-X асрлар чегараларида балхлик фақиҳлар томонидан фуру‘ ал-фикҳ масалалари бўйича мазҳабнинг асосий намояндалари билдирган фикрлар орасидаги зиддиятлар кўриб чиқилди. Натижада Абу-л-Қосим Саффор Балхийнинг «Китоб мухталиф ар-ривоя» асари вужудга келди.

Кафавийнинг асосий эътибори фақиҳларнинг фуру ал-фикҳ масалалари бўйича чиқарган фатволарига қаратилган. У 19 бухоролик ва 16 самарқандлик илк давр қонуншуносларнинг 135 та фатволарини келтиради. Бу фатволарнинг кўпчилиги кейинги давр мовароуннаҳрлик муаллифларнинг асарларидан чиқариб олинган. Кафавий IV/X асрда яшаган Зандавистийнинг «Равдат ал-‘уламо’» асаридан фойдаланган.

4. Бурҳониддин Марғиноний ва унинг “Ҳидоя” асари

Ўрта Осиёлик фақиҳларнинг ҳар бири ўз илмий услуби ва яшаган даври шароитига қараб ислом ҳуқуқи, айниқса, ҳанафий мазҳаби ривожига ҳисса қўшган асарлар қолдирганлар. Улар орасида Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ихчамлиги, мукаммаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари

билан қиёсий услубда ўрганиб, ҳар томонлама ёритганлиги учун назарий ва амалий аҳамият касб этади.

«Ҳидоя» китоби саккиз асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича муҳим қўлланма сифатида мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва ўқув юртларида ўқитилмоқда. Асарга машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва хошиялар ёзилган. Шунингдек, «Ҳидоя» форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилинган.

Фикҳ илмининг аҳамиятини чуқур тушунган Бурҳониддин Марғинович ўз фарзандларини ҳам ушбу соҳада тарбиялаб камолга етказди. Унинг ўғли Имомуддин ибн Бурҳониддин Марғинович етук фақиҳ ва шоир бўлган. Шогирди Умар Низомуддин ибн Бурҳониддин Фарғоний «ал-Фавоид» ва «Жавоҳирул-фикҳ» номли асарларни яратган. Муҳаммад Абулфатҳ Жалолуддин Фарғоний, Марғиновичнинг невараси Абулфатҳ Зайнуддин Абдураҳим ибн Имомуддин Фарғонийлар унинг фаолиятини давом эттирганлар. Марғинович куйидаги асарларни яратган:

1. «Нашрул-мазҳаб».
2. «Китобу таносикил-хос» (Маносикул-ҳаж).
3. «Китоб фил-фарониз» (Мерос бўйича китоб).
4. «Ат-Тажнийсу вал-мазийд» (Иккита фатволар мажмуаси).
5. «Мухторотун-навозил» (Мажмуъуннавозил).
6. «Мазийдун фи фуруъил-ҳанафия».
7. Имом аш-Шайбонийнинг муҳим асари бўлмиш «ал-Жомий ал-кабийр»нинг шарҳи.
8. «Бидоятул-мубтадий».
9. «Кифоятул-мунтаҳий».
10. «ал-Ҳидоя фил фуруъ».

Муаллиф «Бидоятул-мубтадий»ни Абулҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурийнинг «ал-Мухтасар» ва Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг «Жомий ас-сағир» асарларига асосланиб, қисқартирилган фикҳ китоби си-

фатида ёзган. Ундаги масалаларни тартибга солишда аш-Шайбоний услубидан фойдаланган.

Муаллиф «Бидоятул-мубтадий» муқаддимасида уни шарҳлаш ниятида эканлигини айтади. Буни амалга ошириш мақсадида, асарнинг ниҳоятда қисқалигини назарда тутган ҳолда, унинг устидан 8 жилдлик катта шарҳ ёзиб, уни «Кифоятулмунтаҳий» (Яқунловчиларни қониктирувчи китоб) деб атади.

«**Ҳидоя**» муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жўғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. «Ҳидоя»нинг биринчи қисмида 50 дан ортиқ саҳоба ва тобеинлар исмлари, 12та тоифа ва уруғлар номлари, 55та географик ва тарихий жойлар номини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. Марғинович ўз асарида 90 дан ортиқ буюк фақиҳлар, имомлар, мужтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ҳамда уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади.

Бурҳониддин Марғинович «Ҳидоя» асарини ўзига хос услубда яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоятда қисқа ва мухтасар, фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилади, иборалар қисқа ва кенгқамровли, жумлаларнинг таркиби қоидали.

У дастлаб Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбонийнинг фикрини, сўнгра далилини келтиради, ундан кейин Абу Ҳанифанинг назарини зикр этиб, унинг далилини ҳар иккаласи учун жавоб бўладиган тарзда изоҳлаб ўтади. «Ҳидоя» асарининг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда «илмулхилоф» орқали белгилаб берилган қоидалар кенг кўламда назарда тутилади. Чунки Марғинович ушбу фан соҳасида ҳам катта олим ва мутахассис ҳисобланган.

«**Илмулхилоф**» фанига биринчи бўлиб аллома Абу Зайд Дабусий асос солган. Бурҳониддин Марғинович

«**Ҳидоя**»да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат асосий мазҳабларгагина эмас, балки зоҳирӣ ва авзо-тӣ мазҳабларига доир фикрмулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текшириб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуктаи назарини билдиради. Ушбу нуктаи назардан «**Ҳидоя**» «илмулхилоф»ни кенг кўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда уни охи-ри даврда янги бир фан сифатида юзага келган «**қиёсий ҳуқуқ**»нинг ўзига хос бир шакли деб қараш мумкин.

Марғиноний фикҳий нуктаи назардан, ҳуқуқий маса-лаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машруъ (қонунӣ) ёки номашруъ (ғайриқонунӣ) эканлигини нақлий далил-лардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуктаи назардан «**Ҳидоя**»ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган «ҳуқуқ фалсафаси» фанининг манбаларидан бири деб қабул қилиш мумкин.

5. «Ҳидоя» асарининг шарҳлари, қўлёзма нусхалари ва нашрлари.

Бурҳониддин Марғиноний ёзган тўрт жилдлик «**Ҳидоя**» китоби суннийликдаги ҳанафӣ мазҳаби бўйича муҳим ва мукамал ҳуқуқий кодекс сифатида 55 дан ортиқ китоб, юздан ортиқ боб ва фаслдан таркиб топган.

Бурҳониддин Марғиноний мерос ҳуқуқини ўз кито-бига киритмаган, чунки Абу Ҳанифа мерос муаммолари-ни алоҳида фан сифатида фикҳий боблардан ажратиб, уни «**Фароиз**» деб атаган.

«**Ҳидоя**»нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул сақлаш муаммолари, ҳудуд жазолари, халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жил-ди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи), суд, суд жара-ёни, тўртинчи жилди эса, экинчилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўплаб мавзуларга бағишланган.

«Ҳидоя» Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун 1190/1776 йил Ғулом Яҳёхон томонидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржима 1221/1807 йил Калкутта шаҳрида чоп этилган. «Ҳидоя» биринчи марта Чарльс Хамелтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдлик таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С.Г.Гарийнинг назорати остида янги бир жилдлик ҳолда чоп этилган. Охириги марта инглизча таржимаси 1982 йил Лоҳурда босмадан чиққан.

Н.И.Гродеков «Ҳидоя»ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгирган ва у 1893 йил Тошкентда нашрдан чиққан.

Олмониялик олим Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, «Ҳидоя»нинг машҳур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1818 йил Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакну, Кавнпур, Дехлида чоп этилган. XIX асрда Қоҳирада, шу асрнинг охирида (1888 йил) Қозон шаҳрида босилган. Унинг танкидий матни 1908, 1980 йиллари Қоҳира шаҳрида нашр этилган.

«Ҳидоя» араб тилидан ўзбек тилига таниқли олим Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан таржима қилиниб, унинг биринчи жилди 2000 йил «Адолат» нашриётида босмадан чиқарилди.

Шайх Абдулқодир ибн Муҳаммад Кураший Мисрий (ваф. 775/1375 й.) «Ҳидоя» китобида келтирилган ҳадисларни таҳриж қилиб «ал-Иноя би-маърифати аҳодисил-Ҳидоя» деб атаган. Шунингдек, Шайх Алоуддин «ал-Кифоя фи маърифати аҳодисил-Ҳидоя» номли китобида, Шайх Жамолиддин Абдулло ибн Юсуф Зайлаъий «Насбур-роя ли аҳодисил-Ҳидоя» номли китобида мазкур ҳадисларнинг саҳиҳлигини кўрсатиб берганлар. Охириги асарни Ибн Ҳажар Асқалоний қискартириб, «ад-Дироя фи мунтахаби аҳодисил-Ҳидоя» деб атаган.

Иккинчи Садруш-шариа лақаби билан машҳур бўлган Убайдулло ибн Масъуд бобоси Тоҷушшариа ёзган «Викоятур-ривоя»ни араб тилида шарҳлаб, уни «Шарҳулвиқоя» деб атади. «Викоятур-ривоя» китобини ўзлаштириб олишга қурби етмаётганлар учун «ан-Нуқоя» (қисқача баён) ёки «Мухтасарул-Викоя» шарҳи ёзилди. Шунингдек, Садрушшариа Иккинчи фикҳ усуллари бўйича «ат-Танқих» (Сўзни покизалаш, бир хос мавзуга тааллуқли ҳукми умумийлаштириш) номли асар ёзди, сўнгра уни шарҳлаб «ат-Тавзиҳ» деб атади.

«Ҳидоя» ва унинг қисқартмаси «ал-Викоя»даги жуда кўп масалалар ичида энг асосий ва энг ҳаётийларини танлаб олиб, мўъжаз шаклда ўз китобига киритган, уларни жуда содда ва тушунарли ифодалашга муваффақ бўлган.

«Мухтасарул-Викоя» кичик ҳажмли бўлишига қарамай, у ислом ҳуқуқининг асосий масалаларини ўзлаштиришга тўлиқ имкон беради. Шу сабабли машҳур ҳуқуқшунос олимлар томонидан араб, турк ва форс тилларида унга бағишлаб кўп шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган.

«Мухтасар» асарига Аҳмад ибн Муҳаммад Шаманий, Ибн Айний Ҳанафий, Абдулвоҳид ибн Муҳаммад, Алоуддин Али ибн Муҳаммад, Ибн Қутлубуғо Ҳанафий, Маҳмуд ибн Илёс Румий, Шамсуддин Муҳаммад Қуҳистоний, Али Қорий, Абулмакорим ибн Абдулло ибн Муҳаммад, Нуриддин Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий каби факиҳлар шарҳ ёзганлар.

XV асрда Шамсуддин Аҳмад ибн Ҳамза турк тилида «Ҳидоя» га ҳошия ёзган ва Аҳмад ибн Муҳаммад Кирмоний турк тилига шеърӣ таржима қилган.

«Мухтасарул-Викоя» форс тилига самарқандлик олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Абу Бакр Самарқандий Гўрмирий томонидан таржима қилинган.

«Шарҳи Гўрмирий» номи билан шуҳрат топган бу китоб 1864 йил Ҳиндистондаги Лакнаҳуда ва кейинроқ

Нулкишур босмахоналарида, шунингдек 1900 йили Тошкентда нашр этилган.

«Мухтасарул-Викоя»нинг арабча матни форсча таржимаси билан 1901 йилда Тошкент шахридаги О.А.Порцов босмахонасида чоп этилган. Бу китоб домла Шамсий Охунд ибн Ниёз Муҳаммад томонидан Эшон Тиллохўжа илтимосига биноан, таржима қилинган.

Китобнинг энг муҳим шарҳларида бири бўлмиш Али ал-Қорининг арабча шарҳи 1901 йил Олимжон ибн Муҳаммаджон алБорудий томонидан Қозон университети матбаасида нашр қилинган.

«Мухтасарул-викоя» ўзбек тилида тошкентлик фикхшунос олим Максудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан «Мажмаул-Мақсуд» номи билан таржима қилинган.

«Мухтасарул-викоя»нинг арабча матни 1991 йили «Мовароуннаҳр» нашриёти томонидан Тошкент шахрида нашр этилган. «Мажмаул-Мақсуд»нинг биринчи жилди 1996 йил Маҳмуд Ҳасаний томонидан чоп этилган.

Фойдаланадиган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя фи-л-фуруъ. Тошкент ислом университети Манбалар хазинаси, қўлёзма №154.

2. Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. т.1.-Т.: “Адолат”, 2000.

3. Жузжоний А. Марғиноний ва унинг издошлари. ТИУ нашриёти, 2000.

4. Исоҳов С. Бурҳонуддин Марғиноний ва фикх илми. – Т.: “Адолат”, 2000.

5. Маҳмуд Ҳасаний. Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. –Т.: 2000.

6. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-Мақсуд ёки “Мухтасар ул-Виқоя”нинг ўзбекча шарҳи. – Т. 1. –Т.: 1996.

7. Мухтасар. –Т.: Чўлпон, 1995.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Фикҳ илми ҳақида нималар биласиз?
2. Фақиҳлар кимлар, фақиҳ юртдошларимиздан кимларни биласиз?
3. Мовароуннаҳрдаги фикҳ илмининг хусусиятлари?
4. Бурҳониддин Марғиноний ҳаёти ва фикҳий мероси ҳақида гапириб беринг?
5. “Ҳидоя” қандай асар?
6. “Виқояту- р- ривоя» асари ҳақида нималарни биласиз?
7. “Мажмаъ ул-Мақсуд ёки “Мухтасар ул-Виқоя”нинг ўзбекча шарҳи” ҳақида гапириб беринг.

9-мавзу: Тасаввуф манбаларининг исломшуносликдаги ўрни

1. Тасаввуф таълимотининг шаклланиши
2. Тасаввуф истилоҳининг манбашунослик таърифи.
3. Тасаввуф тариқатлари: нақшбандия, яссавия, кубровия.
4. Тасаввуф тариқатлари манбалари.
5. Тасаввуфга оид адабиётлар таҳлили.

Мавзунинг ўқув мақсади: тасаввуф, тариқатлар, Мовароуннаҳрлик йирик мутасаввифлар, тариқат эгалари, тасаввуф манбалари ҳақида маълумот бериш.

Таянч иборалар: тасаввуф, суфий, мутасаввиф, тариқат, муршид, мурид, Яссавийя, Кубровийя, Нақшбандийя, валийлик, оламнинг яратилиши, тавба, зуҳд, риёзат-мужоҳада.

1. Тасаввуф таълимотининг шаклланиши.

Тасаввуф – исломдаги мистикаскетик оқим ҳисобланиб, мистицизм, мистика атамалари қадимий юнон тилидаги *mystikos* – «яширин», «сирли» сўзидан олинган, илоҳиёт билан бевосита мулоқот қилиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот. Бу таълимот инсоннинг Худо билан ақл ва ҳиссиётдан юқори бўлган сирли алоқаси бўлиб, унинг натижасида инсонда Худони билиш ҳосил бўлади. Қадимий шарқ ва юнон динларида ҳам инсонни ғайритабиий кучлар билан боғлайдиган урф-одатлар (мистериялар) – мистицизм элементлари бор эди. Яккахудолик динларининг барчасида мистицизмга хос унсурлар мавжуд. Ҳаётнинг барча соҳалари диний эътиқод билан боғлиқ бўлган ўрта асрларда унинг роли катта бўлди.

Ўрта асрларда христианликда мистицизмнинг икки – ортодоксалчерков мистицизми ва еретик мистицизм шакллари мавжуд эди. Биринчисига кўра, инсон бутунлай Худонинг ҳукмига бўйсунган бўлиб, унинг хоҳишига қараб унга етишиши мумкин бўлса, иккинчисининг таълимотига кўра, инсон ўз ҳаракатлари билан ҳам Худога етишиши мумкин, дейилади.

Тасаввуфнинг келиб чиқишига оид жуда кўп қарашлар мавжуд. Бу борада тасаввуфнинг тарихини ўрганган гуруҳлар турли фаразларни билдирадилар.

Қуръони карим, ҳадиси шарифда ҳам «тасаввуф» сўзи бирор марта зикр қилинмагани уни исломий илм эмаслигига далил бўла олмайди.

Тасаввуф таълимоти билан шуғулланган уламолар тасаввуфни сунний ва фалсафийга бўлганлар.

Фалсафий тасаввуфни барча йўналиш аҳллари қоралайдилар ва инкор қиладилар, Қуръон ва суннатга асосланган сунний тасаввуфни қувватлайдилар.

Фалсафий тасаввуф кейинчалик пайдо бўлиб, турли фалсафалар таъсири остида исломга ёт бўлган фикр ва эътиқодларни олға сурган. Бундай тасаввуфнинг кўзга кўринган намояндалари Мухйиддин ибн Арабий, Мансур Халлож ва бошқалар бўлиб, улар ваҳдатул-вужуд, ҳулул вал-иттиҳод каби фалсафаларни ўртага ташлаб, катта ихтилофларга сабаб бўлганлар.

Тасаввуф, суфий ёки мутасаввиф сўзларининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Суфийлик муаллифлари кўпинча унинг келиб чиқишини «свф» («соф бўлмок») ўзагидан ёки «аҳл ас-суффа» (Пайғамбарнинг Мадинадаги уйи яқинидаги суффага йиғилувчи зоҳид кишилар)га тегишли деб таъкидлайдилар. Ғарбий Европа тадқиқотчилари то XX асрга қадар унинг келиб чиқишини юнонча – «хикмат» (sophia) сўзидан келиб чиққан деган фикрга мойил бўлишган. Умар Фарид Кам (1861-1944) «Ваҳдати вужуд» асарида, Шамсиддин Со-

мий (1850-1905) эса «Қомуси туркий» асарининг «тасаввуф» ва «суфий» моддаларида ушбу фикрни ёқлайдилар. Шайх Саффет Йеткин ҳам шу нуқтаи назарни ҳимоя қилади. Исмоил Хаққий Измирлик эса бу фикрни рад этиб, зоҳидлик йўлига сулук солган кишиларнинг «суфия» исми билан машхур бўлиши юнонча асарларнинг таржима қилиниши ва фалсафанинг мусулмонлар орасида тарқалишидан аввал содир бўлган, деган далилларни илгари суради ва «суфий» сўзининг юнон тилидан олинганлигига қарши чиқади. Эндиликда бу сўзнинг «суф» (жун чопон) сўзидан келиб чиққанлиги ҳақидаги ўрта аср мусулмон олимлари таъкидлаган фикр умумқабул қилинган фикр ҳисобланади. Чунки суфийларнинг асосий белгилари уларнинг дағал жундан кийим кийишлари эди. Шимолий Арабистон ва Сурияда христианликнинг турли секталарига мансуб жаҳонгашта монах ва анахоретлар «суфий» деб аталар эди, деган маълумотлар ҳам бор.

2. Тасаввуф истилоҳининг манбашунослик таърифи.

Ислом манбашунослиги асарларида тасаввуф атамасига турли таъриф берилган.

Маъруф Карҳий (ваф. 200/815 й.) «Тасаввуф – ҳақиқатларни қабул этмоқ, инсонларнинг кўлларидаги нарсаларга кўнгил боғламасликдир», Сирри Сақатий (ваф. 251/865 й.) «Тасаввуф гўзал ахлоқдир», «Тасаввуф уч маънони ўз ичига олган атамадир: а) маърифатнинг нури вараънинг нуруни сўндирмайди; б) ботин илмига оид бирор сўзни китоб ва суннатга қарши ишлатмайди; в) кароматларни, сирларни, Аллоҳ билан ўзининг орасидаги хос сирларни элга билдирмайди»,

Жунайд Бағдодий (ваф. 298/910 й.) «Тасаввуф – Ҳақнинг сендаги «сен»ни ўлдириши ва сени Ўзининг наздида тирилтиришидир».

Абу Амр Исмоил ибн Нужайд (ваф. 366/976 й.) «Тасаввуф – амр ва наҳй остида сабр қилмоқдир».

Абу Сайд ибн Абил Хайр (ваф. 440/1048 й.) «Тасаввуф – ақлингдаги барча ўй-хаёлларни тарк этишинг, кўлингдаги нарсаларни эҳсон қилишинг ва сенга рўпара келган воқеа-ходисалардан ох-воҳ чекмаслигингдир»,

Абул Ҳафс ал-Ҳаддод (ваф. 270/883 й.) дейди: «Тасаввуф – батамом одобдан иборат»,

Абул Ҳусайн Нурий (ваф. 295/ 907 й.) «Тасаввуф – нафснинг барча истакларини ва завқларини тарк этмокдир»,

Рувайм (ваф. 303/ 915 й.) «Тасаввуф – нафсни Аллоҳнинг муродига тарк этмокдир. Тасаввуф уч хислат узра қурилган: фақр ва ифтикорга ёпишмок, Аллоҳ йўлида мол-мулкингни аямай сарфлаб, ўзгани ўзингдан устун тутмок, (ўзидан кўра кўпроқ бошқани ўйламок), таарруз – (шиддат кўрсатиш) ва ихтиёрни тарк этмокдир»,

Имом Ғаззолий (ваф. 505/1111 й.) «Тасаввуф – қалбни фақатгина Аллоҳга йуналтириб, мосиво – Аллоҳдан бошқа барча нарсалардан буткул алоқани узишдир»,

Ибн Халдун (ваф. 808/1406 й.) «Тасаввуф – ибодатда астойдил давом этмок, Аллоҳга йўналмок, дунёнинг безак ва ёлғончилигидан юз ўгирмок, кўпчилик эътибор берадиган завқ, мол-дунё ва шон-шухратдан ҳам юз ўгириш, ибодат учун халқдан айрилиб, хилватга киришдир»,

Абдулбори Надвий «Тасаввуф – руҳни баданий фонийликлардан поклаб, безаш ва ботиний сифатларида жанооби Пайғамбаримизга эргашишни ўргатувчи илмдир»,

Абдулҳаким Арвосий «Тасаввуф – шариатнинг ботинидир», деган фикрларни билдирганлар.

Демак, ҳар бир мутасаввиф тасаввуфни ўз дунёқарашига мувофиқ тарзда таърифлаган. Чунки тасаввуф ҳар бир суфийнинг ички оламидаги руҳий жараён бўлиб, ёлғиз яшаш тарзи ва ҳиссиётига тааллуқли фардий бир соҳа. Шу боис ҳар бир суфий ўзининг ҳол ва мақомига кўра тасаввуфнинг маълум жихатини баён этганки, бир суфийнинг тасаввуф ҳақидаги таърифи бошқасиникидан фарқли бўлишига олиб келган. Таърифларнинг фарқли

бўлиши, суфийларнинг маънавий мартабалари, табиатидаги фарқлар туфайли ҳам юзага келади. Сиртдан бири-биридан фарқли кўринган бу таърифлар диккат билан текширилса, ҳар бири тасаввуфни тўғри изоҳланганлиги ва бу таърифларнинг муштараклиги равшан кўринади. Мазкур таърифлардаги умумий муштарак хусусиятлар қуйидагилардир: а) дунёдан юз ўгириб, қалбни Аллоҳга йуналтириш; б) Қуръон ва суннат кўрсатган йўлда астойдил ибодат қилиб, руҳиятни софлаш; в) ибодат, зикр, тафаккур, риёзат ва мужоҳада орқали нафснинг орзуларини назорат остига олиш; г) ҳақиқат билимини қўлга киритиб, Аллоҳга етишмоқ учун ғайрат кўрсатиш.

Илм йўналиши сифатида умумий таърифлаганда, «Тасаввуф – инсон қалбидаги ёмон сифатлардан халос бўлиш чораларини ўргатувчи, қалбдаги эзгу сифатлар ва уларни қўлга киритиш йўллари кўрсатувчи, маънавий мартабаларни босиб ўтиб, энг юксак мартаба бўлмиш «комил инсон» мақомига эришмоқ қоидаларини ўргатувчи ва ниҳоят, тавҳид сирларини баён этувчи бир илм» дейиш мумкин.

Тасаввуфнинг манбалардаги талқинига кўра, баъзи мусулмонлар калом ва мантиқ илмларидаги турли кўринишдаги тортишувлардан, қуруқ баҳслардан ўз қалбларини сақлаб, Аллоҳ таолонинг муҳаббати йўлида зуҳд ва тақвони ўзларига касб қилиб олдилар. Уларга «суфий» деб ном берилди. Ислом динида биринчи суфий номини Абу Ҳошим Шомий (ваф. 776-77 й.), тасаввуф усулига биринчи марта шарҳ берган киши Имом Моликнинг шогирди Зуннун ал-Мисрий (ваф. 869-70 й.), минбардан туриб биринчи маротаба тасаввуфга чақирган киши Абу Бакр Шиблий (ваф. 945-46 й.), тасаввуф усулини кенгайтириб тартибга солган киши Жунайд Бағдодий (ваф. 1007-08 й.) эдилар. Аёллардан биринчи суфий бўлган киши Робиъа Адавия (ваф. 752-53 й.) ҳисобланади. Умуман олганда, тасаввуфнинг ривожланиш йўли ислом тарихининг ажралмас бир бўлагидир.

3. Тасаввуф тариқатлари: яссавия, кубровия, нақшбандия.

Тасаввуф тариқатлари ҳақида ҳозирги кунга қадар кўплаб асарлар яратилган. Улар мазмун-моҳиятига, кўзланган мақсадига кўра кенгқамровли тасаввуф илмининг турли жиҳатларини ёритишга қаратилган. Жумладан, Абдурахмон Жомий “Нафаҳоту-л-унс”, Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-маҳабба мин шамойим ул-футувва» асарида тасаввуф шайхлари ҳақида батафсил маълумотлар берганлар. Жаҳон тасаввуф тариқатларидан энг машхурларининг асосчилари ҳисобланган Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий ва Баҳовуддин Нақшбанд Мовароуннаҳр ҳудудида туғилиб, мазкур илмнинг ривожига катта таъсир кўрсатган.

Нақшбандия тариқати. Унинг иккинчи номи Хўжагон йўналиши бўлиб, халқ орасида кенг тарқалган. Бу оқимга Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг машхур шогирди Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний (ваф. 1179 ёки 1220 й.) муршидлик қилган. Кейинчалик бу йўналишни Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) давом эттирган ва Нақшбандия тариқати номи билан бутун ислом оламига тарқала бошлаган.

Нақшбандия Осиёда ҳам энг кенг тарқалган тасаввуф тариқатларидан саналади. Тариқат асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд Бухоро яқинидаги Қасри Орифон қишлоғида дунёга келди. Уни ёшлигида Хожагон тариқати шайхларидан Муҳаммад Бобойи Самосий маънавий фарзандликка қабул қилди. Кейинчалик Самосий унинг тарбиясини Амир Кулолга топширди. Баҳоуддин Нақшбанд Абдулҳолиқ Гиждувонийдан увайсия йўлида ҳам тарбия топади. У дастлаб Самарқандда яшаб, у ердаги тасаввуф шайхларининг суҳбатларида бўлади ва илм ўрганади. Амир Кулолдан халифаликни олгач, Қосим шайх, Халил ота ва Мавлоно Ориф каби Яссавия шайхларининг ҳузурида кўп йиллар илм олади. Икки маротаба ҳажга бориб келган

Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётининг охирги йилларини Бухорода ўтказди. Ислоҳ оламида жуда катта обрў-эътиборга эга бўлган Нақшбанднинг ҳаёти маноқибларга тўла бўлиб, бугунгача унинг ҳаёти ва тариқатини ифодаловчи жуда кўплаб асарлар битилган. Шулардан, Фахруддин Али ибн Хусайн Воғиз Кошифийнинг «Рашаҳот айн ал-ҳаёт» рисоласи Нақшбандия тариқати шайхлари ҳақида кенг маълумот беради. Машойих силсиласига қараганда, бу тариқат бошқа баъзи тариқатлар билан алоқадор эканлиги ва шунга кўра ўша даврда фарқли номлар билан аталгани маълум бўлади. Маълумки, Абу Бакрдан Боязид Бистомийга қадар сиддиқия, Бистомийдан Абдулҳолиқ Ғиждувонийга қадар тайфурия, Ғиждувонийдан Баҳоуддин Нақшбандга қадар хўжагония, Нақшбанддан Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорга қадар нақшбандия, Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрордан Аҳмад Сирҳиндийга қадар нақшбандия-аҳрория, «Мужаддиди алфи сони» номи билан машҳур Аҳмад Сирҳиндийдан Шамсиддин Мазҳарга қадар нақшбандия-мужаддидия, Шамсиддин Мазҳардан Мавлоно Ҳолидий Бағдодийга қадар нақшбандия-мазҳария, Ҳолидий Бағдодийдан кейин эса нақшбандия-ҳолидия номлари билан тилга олинган.

Нақшбандия аҳли сунна эътиқодига амал қилувчи тариқат бўлиб, ҳафий зикрга асосланган. Зоҳиран кўзга ташланадиган хатти-ҳаракатлардан йироқ суҳбат ва робитага кучли эътибор беради. Кўпчилик билан қилинадиган нақшбандий зикрга «Хатми хўжагон» дейилади. Бу зикрда тариқатга кирмаганлар қатнашишлари таъқиқланади. Нақшбандияда тариқатга кирган дарвиш доимо тавбада бўлиш, суннатга қатъий амал қилиш, бидъатлардан қочиш, ҳаётини қулайликлардан воз кечиш, тақвони кучайтириш, зулм ва ноҳақлик қилмаслик, қарздор бўлмаслик, бировни норози қилмаслик, қазо намозларини адо этиш, Аллоҳни ҳар лаҳзада зикр қилиши лозим.

Нақшбандия тариқати қуйидаги тўрт тамойил асосига қурилган: 1) шариат билан зоҳирни поклаш; 2) тариқат

билан ботинни поклаш; 3) ҳақиқат билан қурби илоҳийга эришмоқ; 4) маърифат билан Аллоҳга эришмоқ.

Бундан ташқари Нақшбандия тариқатига кирган ҳар бир дарвиш рия қилиши талаб қилинадиган ўн бир асос-тамойил ҳам бор. Абдулҳолиқ Ғиждувоний ишлаб чиққан бу тамайилларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. Хуш дар дам (ҳар нафасда хушёр бўлиш) – ғафлатга тушмаслик, ҳар лаҳза Аллоҳни эслаш; ҳар нафас олиш-чиқариш чоғида Аллоҳни зикр қилиш, агар ғафлатга тушса, истиғфोर айтиш;

2. Назар бар қадам (қадамга назар солиш) – солик қаерда бўлишидан қатъи назар, юраётганида оёқ учига қараб юриши лозим, токи қалб кўзи ва назари бўлмағур манзараларга қарашдан халос бўлсин. Шунда маънавий сафарда рўпара келадиган таҳликалар тезда ошиб ўтилади. У тамайил камтар бўлиш ва мавжуд ҳолатга шуқур қилишни ўзида мужассам этади;

3. Сафар дар ватан (ватанда, ўз ерида туриб сафар қилиш) – соликнинг ёмон ахлоқдан яхши хулққа, башарий сифатлардан илоҳий сифатларга йўналиши. Дарвиш бир муршиди комил топгунга қадар жисмонан саёҳат қилишини билдиради. Нақшбандийлар фикрича, сайру сулук чоғида соликни умидсизликка тушириб, қийинчилик келтириб чиқаргани учун мурид муршиди комил топгач саёҳат қилмаслиги мақсадга мувофиқдир. Бу тамайил сайру сулук мартабаларини босиб ўтишни ўзида мужассам этади;

4. Хилват дар анжуман (жамоат ичида туриб яккаланиш) – зоҳирда халқ билан, ботинан Ҳақ билан бирга бўлиш. Солик моддий борлиғи билан халққа аралашиб, турли башарий ва ижтимоий фаолиятларда қатнашиб, ҳаёт талаб қилаётган амалларни ижро этаётиб, қалбан доимо Аллоҳнинг ҳузурида эканини бир лаҳза бўлса-да, эсдан чиқармаслигидир. Бу ҳол доимий зикр маъносини ҳам билдириб, зикрда эришиладиган энг охириг босқич – мақомдир. Баҳоуддин Нақшбанд Нақшбандиянинг та-

малини «хилват дар анжуман» ташкил этишини таъкидлаган. «Хилватда шуҳрат бор, шуҳратда эса офат бор» дея Нақшбандияда хилватга кўп рағбат кўрсатилмайди. Шу боис бу тариқатда суҳбат ва халқ билан аралашиб, уларнинг дардларига шерик бўлиб, Ҳақ розилиги йўлида халққа хизмат қилиш муҳим ўрин тутди. Нақшбандияда Қуръондаги «Шундай кишилар бордирларки, уларни на тижорат ва на олди-сотди Аллоҳни зикр қилишдан, намозни тўқис адо этишдан ва закотни (ҳақдорларга) ато этишдан машғул қила олмас» (Нур; 24-37) ояти ушбу ҳолга ишора қилади деб таъкидланади;

5. Ёдкард (эслаш, зикр этиш) – Аллоҳни ёд этиб, бошқа нарсалардан кўнгилни узиш. Нақшбандияда бу зикрнинг усули қуйидагичадир: мурид ўзини ҳузур ичра шайхининг кўнгли рўпарасида тасаввур қилиб, кўзи, оғзини ёпади, тилини танглайига ёпиштириб, тишларини бир-бирига жипслаб, нафас олмай, хоксорлик билан қалбан «калимаи тавҳид»ни зикр қилади. Бир нафас олиб-чиқаришда уч дафъа зикр этишга уринади ва ҳоказо.

Яссавия тариқати Шайх Аҳмад Яссавий (ваф. 1166-67 й.) ва унинг шогирдлари номи билан боғлиқдир. Аҳмад Яссавий суфийлик тариқатининг тарғиботчиси бўлиш билан бирга шоир ҳам эди. Яссавий ғоялари бир неча маротаба турли таҳрирда нашр этилган «Девони ҳикмат»да жамланган. Унинг фикрича, дунёнинг ноз-неъматларини сўраган киши суфий эмас, балки зуҳд ва таквони ихтиёр этиб, умрини тоат-ибодатда ҳамда йиғи билан ўтказган киши асл суфий ҳисобланади. Унинг «ҳикматлар»и халқ орасида кенг тарқалган.

Тариқат асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий Қозоғистоннинг жанубидаги Чимкент вилояти, Сайрам қишлоғида дунёга келган. Баъзи манбаларга қараганда, у Ясси – ҳозирги Туркистонда таваллуд топган. Ривоятларга кўра, бу ерда у Арслонбоб исмли машҳур шайхнинг хайрли дуосини олган. Оддий халқ оммаси англайдиган услубда суфиёна ҳикматлари, шеърлари билан атрофдаги одамларни

хақ йўлга чакиради, уларнинг маънавиятига кучли таъсир кўрсатади. Аҳмад Яссавий ҳаётлигидаёқ узоқ ўлкаларга муридларини жўнатиб, ўз тариқатини кенг тарқатишга ҳаракат қилди. Яссавий риёзат, чилла, зикр ва мужоҳадага кучли аҳамият бериб, ҳаётининг аксари қисмини чиллаҳонада ўтказди. Унинг ҳаёти ва кароматлари ҳақида кўплаб маноқиблар сақланиб қолган.

Яссавий тариқатида жаҳрий зикр ижро этилади. Зикр чоғида дарвишнинг томоғидан арранинг товуши каби овоз чиққани учун Яссавия зикрига «зикри арра», «зикри миншорий» дейилади. Бу зикр қуйидагича ижро этилади: дарвиш икки қўлини тиззаси устига қўйиб, нафасини қорнига чиқариб «ҳа» деб, яна қорни томонидан нафас олиб бош, бел, елка кимирламаган ҳолда «ҳайй» дейди ва зикр шу тарзда давом этади. Зикрнинг 12 зарб тури маълум. Яссавийликда хилватга ҳам катта аҳамият берилади.

Бу тариқатда муҳим ўрин тутган асослар қуйидагилардан иборат: Аллоҳни таниш (маърифатуллоҳ), мутлақ жувонмардлик, ростгўйлик, ўзини Аллоҳга топшириш (таваккул) ва теран тафаккур.

Яссавия тариқати, асосан, сунний эътиқодига амал қилиш билан бирга Хуросон маломатия мактабидан бигроз таъсирлангани сабабли, терма маданият асосига эга. Унинг хусусиятлари кейинчалик юзага келган кўплаб тариқатларда акс этган. Аҳмад Яссавийнинг энг машҳур халифаларидан Сулаймон Ҳаким ота Боқирғоний (ваф. 1186 й.), Суфий Муҳаммад Донишманд Зарнуқий ва бошқалар маълум.

Кубровия тариқати. Бу тариқатнинг асосчиси – шайх Нажмиддин Кубро Хивақий (ваф. 1221 й.) бўлиб, тасаввуф тарихидаги энг ёрқин сиймолардан бири. Хивада туғилган. Ёшлигида диний илмларни, айниқса ҳадис илmini пухта эгаллаган. У турли ўлкаларни кезган. Мисрда шайх Рузбихон Мисрий билан танишиб, унга мурид бўлган. Қаттиқ қийинчиликлар натижасида муршидининг ишончига эришиб, унинг қизига уйланган. Бундан ке-

йин у Аммор Ёсирга мурид бўлган, унинг тавсияси билан эса Исмоил Касрий даргоҳига кирган ва у ердан «хирқаи табаррук» кийган. Мисрга – шайхининг ёнига қайтган Кубро, шайхи томонидан ўз ватани Хоразмга иршод ва-зифаси билан жўнатилади. Кубро Хоразмга кўчиб бориб, кубровия-заҳабия тариқатига асос солган. Қисқа вақт ичи-да атрофдагиларнинг муҳаббатини қозонди, шогирдлар тарбиялаб, вояга етказди. Чунончи, Фаридиддин Аттор-нинг устози шайх Нажмиддин Бағдодий билан «Мирсоду-л-ибод» асари муаллифи машҳур Нажмуддин Доя Кубро шогирдлари жумласидан. Нажмиддин Кубро мўғуллар билан бўлган жангда ҳалок бўлган.

Ёзган асарлари орасида энг машҳури «Усули ашара» рисоласи бўлиб, бу асар барча тариқатларга ўз таъсири-ни кўрсатган. Исмоил Хаққий Бурсавий томонидан унга шарҳ ёзилган. «Фавоиху-л-жамол» асари эса тасаввуф руҳшунослиги (психологияси) мавзусига бағишланган. Кубронинг асарлари Эрон, Кичик Осиё ва Ҳиндистондаги тариқат муҳитларига кучли таъсир қилган. Унинг нақшбандия ва мавлавия тариқатларига ҳам таъсири се-зилади.

Кубровия кўпроқ Ўрта Осиё, Россия ва Эрон мам-лакатларида кенг тарқалган. Кубровиянинг ўзига хос жиҳатлари чордона қуриб, жаҳрий зикр қилиш. Унинг тариқат силсиласи Али ибн Аби Толибга бориб уланади. Тариқат асослари «Усули ашара» асарида тавсиф этилган. Баҳоия, хилватия, фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония, нурбахшия, барзанжия каби йўналишлар кубровиянинг машҳур шаҳобчалари саналади.

4. Тасаввуф тариқатлари манбалари

Ислом дини замирида юзага келиб ривож топган та-саввуфнинг асосини ислом манбалари ташкил этади. Та-саввуфнинг дунёга келишига таъсир кўрсатган ислом манбаларини бир неча моддага бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

а) Оят ва ҳадислар: Ислом тафаккури ва маданияти тамалида Қуръони карим ётади. Ислом маданияти ва тафаккури тизимининг муҳим қисмини ташкил қилувчи тасаввуф таълимотининг тамал асослари Қуръони карим ва ҳадисларга асосланади. Тасаввуф маданиятини ташкил этувчи бош унсурларнинг деярли барчаси Қуръон ва ҳадислардан олинган.

1. Ладун илми: Мутасаввифлар «Биз унга (Ҳизрга) илми ладун бердик». (Каҳф-18:65) оятига суяниб, зоҳирий илмдан ташқари яна ла-дун илми (ботиний илм) ҳам борлигини қабул қилганлар. Улар сезги ва илҳомга таянадиган билим назарияларини ушбу тамал асосига қурганлар. Уларнинг фикрича, Мусо (а.с.)га фаришта орқали юборилган ёки халққа таблиғ этиш учун берилган диний билимлар зоҳирий илм ва шариат илми саналади. Ҳизр (а.с.)га бевосита ва махсус берилган диний билимлар эса ладун илми, ҳақиқат илми ёки ботин илми саналади. «Аллоҳдан кўрқинг, Аллоҳ сизга ўргатади» (Бақара - 2:282) оятида Аллоҳнинг амр ва таъкидларига риоя қилиб, такво узра ҳаракат қилганларга Аллоҳ бевосита илми ладун эҳсон этишига ишора бор. Бундай йўл орқали эгалланган билимга «маърифат» дейилади. Инсон қалбини ойдинлатувчи илҳом ва маърифатга қуйидаги оятлар далилдир: «Биз учун мужоҳада этганларга биз йўлимизни кўрсатамиз», «Агар такво узра бўлсангиз, Аллоҳ сизга бир Фурқон (ва нур) беради» (Анкабут-29:69, Анфол-8:29). Бу оятлар банда риёзат ва мужоҳадалар билан Аллоҳга яқинлашиб, Унинг розилигини топса, Аллоҳ ҳам унга «маърифат», яъни илоҳий даргоҳидан баъзи илоҳий билимлар эҳсон этиш билан жавоб беради, мукофотлайди, деган маънони беради. «Аллоҳ бирор кишини ҳидоятга эриштирмоқни истаса, қалбини Ислом учун очиб қўяди» (Анъом-6:125) ояти ҳам маърифат илмига эришиш банданинг касбига қараб эмас, балки Аллоҳнинг хоҳиш-иродасига ва лутфу қарамига боғлиқ эканини кўрсатмоқда. «Ахир Аллоҳ

кўксини Ислом учун кенг қилиб қўйган, бас ўзи Парвардигори томонидан бир нур-ҳидоят устида бўлган киши (куфр зулматларида адашиб-улоқиб юрган кимса билан баробар бўлурми) ?!» (Зумар- 39:22) ояти эса маърифат ва ладун илмига ноил бўлган кишининг ҳақ йўлни топган ва ҳидоятга эришишини кўрсатади. «Бошқалар қайси йўлда фатво берса бераверсин, сен фатвони қалбингдан сўра, виждонингга кулоқ сол!», «Қалбингни шубҳага солган нарсадан воз кеч, шубҳасизга қара!». «Гуноҳ – қалбда доғ қолдириб, виждонни касал қиладиган иллатдир» сингари ҳадислар инсонни кўнглига кулоқ солишга, Аллоҳ қалбга илҳом қилган туйғуларга эътибор беришга ташвиқ этади.

2. Зикр: Тасаввуфий ҳаёт тарзининг асосий унсурларидан бири бўлган зикр кўплаб оят, ҳадислар орқали мусулмонларга буюрилган ва тавсия қилинган. «Парвардигорингизнинг номини (мудом) ёд этинг ва Унга бутунлай берилиб, (чин ихлос билан бандалик қилин!) « (Муззаммил-73:8), «Эй мўминлар, Аллоҳни кўп зикр қилинглар!» (Аҳзоб- 33:41), «Бас, Мени эсласангиз, Мен ҳам сизларни эслайман ва Менга шукр қилингиз ва Мени инкор қилмангиз! (Бақара-2:152), «Улар кечадан озгина (фурсатгина) кўз юмар эдилар. Ва саҳарларда улар (қилган саҳву хатолари учун) Парвардигордан мағфират сўрар эдилар « (Ваз-зориёт-51:17,18), «Бас, диллари эслашдан қотиб қолган (яъни Аллоҳни эслашни тарк қилган) кимсаларга ҳалокат бўлгай!» (Зумар-39:22), «Улар турганда ҳам, ўтирганда ҳам, ётганда ҳам Аллоҳни эслайдилар ҳамда осмонлар ва ернинг яралиши ҳақида тафаккур қилиб (дейдилар): «Парвардигоро, бу (борлиқ)ни беҳуда яратганинг йўқ! Сен (беҳуда бирон иш қилиш айбидан) поксан! Ўзинг бизни жаҳаннам азобидан асрагил!» (Оли Имрон-3:191) оятлари ва «Парвардигорини зикр қилмаган тирик билан ўлик орасидадир». Бундан ташқари валийлик, оламнинг яратилиши, тавба, зуҳд, риёзат-мужоҳада тасаввуфнинг манбаларига киради.

5. Тасаввуфга оид адабиётлар таҳлили

Тасаввуфий-фалсафий асарлар: Тасаввуфий асарларнинг маълум қисми Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари, махлуқотининг яратилиш ва моҳияти, Аллоҳ-инсон муносабати, билим масаласи каби соҳалар, фалсафа ҳамда калом илмлари шуғулланадиган мавзулардан иборат. Бундай асарларда ҳужжат-далиллар келтириш билан бирга муаллифнинг ҳам фикрлари ўрин олган ва мукошафа илмига кўп аҳамият берилган бўлади. Уларда ақл, нақл, ва илҳом (кашф) муштарак илм чашмаси сифатида қўлланилган бўлиб, кўпроқ илҳомга аҳамият берилади.

Тасаввуф фалсафасининг асосий манбаларини ташкил этувчи бу асарлар Муҳиддин Ибн Арабий қаламига мансуб. Мазкур туркумдаги асарлар:

1. «Футуҳот ал-Маккия». Бу тўрт жилдли асар бўлиб, тасаввуф фалсафасининг энг муҳим манбаларидан бири.

2. «Фусус ал-ҳикам». Тасаввуф фалсафасининг муҳим манбаларидан, унга бир қатор шарҳлар ёзилган.

3. «Тадбирот ал-илоҳийя».

4. «Таназзула ал-мавсилия».

5. Мансур Халлож, «Китобут тавосин».

6. Абдулкарим Жилий, «Ал инсонул комил».

7. Фахриддин Ироқий, «Ламаот».

8. Мавлоно Абдурахмон Жомий, «Ашиъатул - ламаот».

8. Мавлоно Абдурахмон Жомий, «Лавоих».

а) Тасаввуф илмини изоҳлаган асарлар:

Бу туркумга кирувчи асарлар тасаввуф илмининг асосий мавзуларини изоҳлаш, уларнинг шаръий асосларини кўрсатиш, тасаввуф ахлоқининг асосларини аниқлаш мақсадида ёзилган. Улар калом ва фикҳ илмлари билан боғлиқ ҳолда ривожланган ва машҳурлари қуйидагилар:

1. Калабозий – «Ат таарруф ли мазҳаби аҳлит-тасаввуф».

2. Ҳорис Муҳосибий – «Ар-риоя ли ҳуқуқиллах».
3. Абу Наср Саррож Тусий – «Ал-Лумъа фит-тасаввуф».
4. Абдулкарим Қушайрий – «Ар-рисола».
5. Али ибн Усмон Жуллобий Ҳужвирий – «Кашфул-махжуб».
6. Имом Ғаззолий – «Ихёу улумид-дин».
7. Абдулқодир Жийлоний – «Қунятут-толибин».
8. Ибн Халдун – «Шифо ус-соил ли таҳзибил-масоил».
9. Шаҳобиддин Сухравардий – «Аворифул-маориф».
10. Абдуллоҳ Ансорий Ҳиравий – «Манозилус-соирин».

11. Имом Раббоний – «Мактубот».

б) «Табақоти суфия» китоблари:

Бу асарлар машхур мутасаввифларнинг ҳаёти, фикр-карашлари, тасаввуфий мартабалари, кароматларига бағишланган. Бундай асарларда ровийларга оид ҳужжат занжирига-силсиласига ўрин берилганлиги билан ҳадис илми ўртасида услубий ўхшашлик мавжуд. Тасаввуф аҳлига намуна ва ўрнак бўлган энг машхур асарлар қуйидагилардир:

1. Абдурахмон Сулламий – «Табақотус-суфия».
2. Калабозий – «Ат-таарруф ли мазҳаби аҳлит-тасаввуф».
3. Абу Нуайм Исфажоний – «Ҳилятул-авлиё ва табақатул-асфиё» (10 жилдлик катта асар).
4. Абдулкарим Қушайрий – «Ар-рисола».
5. Ҳужвирий – «Кашфул-махжуб».
6. Абдуллоҳ Ансорий Ҳиравий – «Табақатус-суфия».
7. Фаридуддин Аттор – «Тазкиратул-авлиё».
8. Мавлоно Абдурахмон Жомий – «Нафахотул-унс мин ҳазаротил-қудс».
9. Ибнул-Жавзий – «Сифатус-сафва».

Тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди, фан, маданият

ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. XI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озиқланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар. Шунинг назарда тутиб, атоқли олим Е.Бертелс XX аср бошидаёқ ”Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас... бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин”, деган фикрни берган.

Мавзунинг такрорлаш учун бериладиган саволлар:

- 1.Тасаввуф истилоҳининг маъноси нима?
- 2.Тасаввуф таълимотининг шаклланиш тарихи.
- 3.Мовароуннаҳр тасаввуф мактаблари.
- 4.Мовароуннаҳрлик машҳур мутасаввифлар.
- 5.Кубровийлик ва унинг манбалари.
- 6.Яссавийлик тариқати ва «Ҳикматлар» асари.

10-мавзу: Тарихий асарлар – ислом тарихи манбалари сифатида

1. Тарихий асарларнинг ислом тарихини ўрганишдаги аҳамияти.
2. Мовароуннаҳр муаррихларининг тарихга оид асарлари таснифи.
3. Абу Жаъфар Табарийнинг “Тариху-р-русул ва-л-мулк” китоби.
4. Мирхонд ва унинг «Равзату-с-сафо»асари.
5. Муҳаммад Ризо Огаҳий тарихий асарларининг ислом манбашунослигида тутган ўрни.

Мавзунинг ўқув мақсади: пайғамбарлар тарихи, ислом тарихи манбалари, тарихий асарларнинг таснифи ва турли тарихий жанрларда ёзилган асарлар ҳақида маълумот бериш.

Таянч иборалар: тарихий асар, Абу Жаъфар Табарий, Сийра набавийя, Равзату-с-сафо, муаррих, Тарихи Табарий.

1. Тарихий асарларнинг ислом тарихини ўрганишдаги аҳамияти

Тарихий асарлар ислом манбашунослигида катта аҳамиятга эга бўлган манбалар туркуми саналади. Барча манбалар сингари улар мазмун ва таркиб жиҳатдан анъанавий шаклга эга. Асарнинг кириш қисмига Аллоҳ ҳамди – таҳмид, пайғамбарга наът, тўрт саҳоба ёки хулафои рошидин таърифи, ундан сўнг асар бағишланган шахс, ҳомийларга бағишлов мактов, муаллиф, асар тарихи ҳақида, унинг номи ва асарнинг ихчам мазмуни баён этилади.

Асарнинг охиридаги хотима – колофонда эса, муаллиф асарини тугатиб олгани учун Аллоҳга шукроналар келтириб, мазкур қўлёзма асар ва унинг ушбу нусхаси, кўчирилиш жойи ва тарихи, хаттоти ҳақида маълумот келтирилади. Тарихий асарларда асосий матн настаълик хатида, Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шариф намуналари одатда асосий матндан ажратиб, бошқа сиёҳ билан ва кўпинча бошқа ёзув, хат тури билан битилган.

Тарихий асарларнинг нодир қўлёзмалари ўз даври анъаналарига мос равишда одатда чарм мукова – жилдларга олинган, китоб бошланиши унвон, сарлавҳа, зарварақ нақшлари билан, матн ўрталарида лавҳа нақшлар ва мўъжаз расмлар билан безатилади.

Араб тилида яратилган тарихий асарлар маълум умумий хусусиятларга эга. Уларда умумий тарихни жаҳон тарихи сифатида талқин қилиш руҳи сезилади.

Муаррихлар тарихий жараёнларни ёритишига қадар ислом манбалари – Қуръони карим, ҳадислар, пайғамбарлар қиссалари, диний ривоятларни яхши ўзлаштирганлар ва мавзу билан боғлиқ воқеаларни келтиришда улардан ўта моҳирона истифода этганлар.

Араб тилидаги энг қадимий ёзма манбалар нодир ёзув турларидан куфий, сулс, насх хатларида битилган. XIII – XIV асрлардан сўнг настаълик ёзувининг истеъмолга кириши билан барча манбалар қатори тарихий асарлар ҳам мана шу хатда битилган. Тарихий манбаларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири уларнинг барчасидаги тарихий воқеалар анъанавий тарзда Одам (а.с.) тарихи билан бошланади ва муаллиф даври воқеалари билан тугалланади. Шу сабабли, тарихий асарларда у ёки бу тарихий воқеаларнинг такрорланиш ҳоллари учрайди. Мазкур тақрорлар айнан бўлмай, балки муаллиф томонидан бошқа манбалардан олинган маълумотлар билан тўлдирилган. Аксарият тарихий асарлар қўлёзмалари ҳажман катта бўлиб, улар асосан кутубхоналар учун китобат қилинган.

Маҳаллий муаррихлар қадимги араб, форс ҳамда қўшни мусулмон мамлакатлари тарихини пухта билганлар, уларга оид манбалар билан яқиндан танишганлар. Бу уларнинг тарихий асарлари таркибига киритилган маълумотларда яққол кўзга ташланади.

2.Мовароуннаҳр муаррихларининг тарихга оид асарлари таснифи

Мовароуннаҳрнинг VII аср охиридан бошлаб, XII асргача бўлган тарихи кўпроқ араб тилидаги ёзма манбаларда ёритилган ва бу анъана кейинчалик Темурийлар даврида ҳам қисман давом этган. Бу даврда юртимиз аввал араб халифалиги таркибида, сўнгра Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари сифатида тарихни бошдан кечирди. Араб тилидаги ватанимиз тарихига оид ёзма манбаларни муаллифларнинг келиб чиқишига қараб, икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга юртимиздан чиққан Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Абу Саид Самъоний, Шаҳобуддин Муҳаммад Нисовий каби тарихчи ва олимларнинг араб тилида ёзилган асарлари киради. Жумладан, Абу Райҳон Берунийнинг “Осору-л-боқия” асарида халқимиз қадимги маданияти тўғрисидаги муҳим маълумотлар киритилган.

Иккинчи гуруҳ Абулҳасан Мадоиний (ваф. 840 й.), Абу-л-Аббос Яъқубий (IX аср), Абу Бакр Балазурий, Ибн Хурдадбеҳ (820-тахм.913), Абу Жаъфар Табарий (839-923 й.), Исҳоқ Истаҳрий (850-934 й.) каби шарқ мамлакатлари олимлари қаламига мансуб асарлардан иборат.

Мазкур муаррихлар юртимиз ҳудудини умуммусулмон олами, араб халифалигининг бир қисми сифатида ёритганлар. Улар асосан араб халифалигини араб ва ажамга ажратиб ўрганганлар. Араблар томонидан юртимизга берилган ном Мовароуннаҳр – “дарё ортидаги мамлакат” мазмунини билдирувчи жуғрофий ном сифатида бизгача

етиб келган ва асосан араб ва маҳаллий муаллифлар асарларида истифода этилади.

Ватандош олимларимиз томонидан битилган энг муҳим, нодир манбалар:

“Китобу-т-тарих”

Буюк математик Муҳаммад Мусо Хоразмий (VIII аср охири – IX аср биринчи ярми)нинг араб тилида битилган ноёб асари. Олимни Ўрта Осиёлик биринчи тарихчи олим деб аташ мумкин. Асар бизгача мукаммал ҳолида етиб келмаган. Ундан олинган парчаларни кейинчи давр тарихчилари Ибн Надим, Масъудий, Табарий, Ҳамза Исфаҳонийлар ўз асарларида келтирадилар. Бу китобни Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” асарида ҳам эслатади. Мазкур асар халифалик тарихига оид маълумотлардан иборат бўлган.

“Китоб сурати-л-арз”

Хоразмий юнон олими Птоломейнинг географияга оид китобини араб тилига таржима қилган ва уни ўзининг янги маълумотлари билан бойитган. “Китоб сурати-л-арз” (“Ер тасвири китоби”) асарида Каспий денгизи ёки Хоразм денгизи ҳақида қимматли маълумотлар бор. Ушбу тарихий географияга оид асардаги Ўрта Осиёга оид маълумотлар катта илмий аҳамиятга эга. Китобнинг милодий 937, ҳижрий 428 йили кўчирилган мўътабар қўлёзмаси бизгача етиб келган бўлиб, унга турли хариталар чизиб илова қилинган. Ушбу мўътабар қўлёзма матни 1926 йили шарқшунос Ҳ.М.Мжик томонидан Лейпцигда нашр қилинган. Китобни ўзбек тилига А.Аҳмедов таржима қилиб, илмий шарҳлар билан 1983 йили чоп этган.

«Осору-л-боқия»

Қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973-1048) қаламига мансуб асар. У табиий ва ижтимоий фанлар

бўйича 150 дан ортиқ асарлар яратиб, улкан кашфиётларга ва муваффақиятларга эришган. Ўзининг ижтимоий фан, айниқса тарих тўғрисидаги чуқур билимларини “Осору-л-боқия ани-л-қуруни-л-холия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ҳамда “Ҳиндистон” ёки “Китаб таҳқиқ мо лил-Ҳинд мин манқула фи-л-ақл ва-л-марзума” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини тадқиқ этиш”) ва “Китобу-л-мусаммара фи ахбори Хоразм” (“Хоразм ҳақидаги ахборотлар ҳақида суҳбатлар”) номли асарлари билан тарих ва маданият тарихига катта ҳисса қўшди.

“Осору-л-боқия” диншунослик, исломшунослик соҳалари бўйича нодир қимматли манба саналади. Асар 1000 йили Журжон шаҳрида ёзиб тамомланган. Унда қадимги Ўрта Осиё, Юнон, Эрон, Ҳинд, насроний, яҳудий ва бошқа халқларнинг исломиятгача бўлган тарихи, урф-одатлари, байрамлари ва асосан вақтни ҳисоблаш, таквим-хронология тўғрисида мукаммал маълумот беради. Ушбу асарнинг XIV асрда яратилган мўътабар қўлёзмасига нодир расмлар ишланган ва бу ноёб санъат обидаси Шотландия пойтахти Эдинбург университети кутубхонасида 161 рақам остида сақланмоқда.

“Осору-л-боқия”нинг русча ва ўзбекча таржималари Тошкентда 1957 ва 1968 йиллари чоп этилди. Китоб Европада “Хронология” номи билан машҳур.

Абу Райҳон Берунийнинг Хоразм тарихига оид «Тарихи Хоразм» ва «Машоҳири Хоразм» (“Хоразмнинг машҳур кишилари”) номлари билан машҳур бўлган асарлари мавжуд, унинг айрим лавҳалари – парчалари Абу-л-Фазл Байҳақийнинг 1056 йили ёзиб тамомланган “Тарихи Байҳақ” ва Ёқут Ҳамавийнинг “Мўъжаму-л-булдон” асарларида сақланиб қолган.

Берунийнинг “Китоб фи ахбороти-л-мубаййизот вал-қаромита” (“Оқ кийимлилар ва қирмитийларнинг хабар-

лари ҳақида китоб”) асари ҳам тарих илми учун алоҳида қийматга эга. Унда ўша замонларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган қирмитийлар ҳаракати ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Берунийнинг асарларида тарих илми учун маълумотлар жуда кўп учрайди. Унинг юқорида зикр этилган асарлари унинг катта тарихчи олим, этнограф бўлганлигини кўрсатади.

Шарқ мамлакатлари муаррихлари томонидан ёзилган асарлар. “Китобу-л-булдон”

Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Абу Яъқуб ибн Жаъфар ибн Ваҳб ибн Вадиҳ Котиб Аббосий Яъқубий IX асрнинг йирик географ тарихчи олими. Яъқубий Бағдодда туғилган, лекин умрининг асосий қисмини Арманистон, Хуросон, Фаластин, Миср ва Мағрибда ўтказган.

Олимнинг ”Китобу-л-булдон” – “Мамлакатлар ҳақида китоб” ва “Тарих” асарлари етиб келган. ”Китобул-булдон” тахминан 891 йилда ёзилган тўрт қисмдан иборат. Асарда араблар қўл остидаги мамлакатларнинг географик ҳолати, йирик шаҳарлар ва қалъалари, аҳолиси ва уларнинг асосий машғулооти, урф-одатлари, ўша мамлакатдан олинадиган хирожнинг умумий миқдори ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Асарнинг икки нодир қўлёзмаси Германия кутубхоналарида сақланмоқда. Китобнинг арабча матни голландиялик машҳур шарқшунос М.де Гуге (1836-1909 й.) томонидан 1892 йили Лейденда чоп этилган.

Яъқубийнинг “Тарих” асари умумий тарих типига ёзилган бўлиб, Шарқ мамлакатлари, шунингдек Ўрта Осиёнинг VII-IX асрлардаги тарихи бўйича муҳим манбалардан ҳисобланади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, Одам (а.с.)дан исломгача бўлган тарихий воқеалар ҳамда мусулмон мамлакатларидаги 873 йилгача содир бўлган воқеалар баёнига бағишланган.

“Тарих” асарининг арабча матни 1883 йили голландиялик олим М.Т.Хаутсма (1851-1943 й.) томонидан чоп этилган.

“Китобу-л-хирож”

Асар муаллифи Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим Куфий (731-798 йй.) Абу Ҳанифанинг (699-767 йй.) шогирди, аббосийлардан Махдий (775-785 йй.) ва Ҳорун Рашид (786-809 йй.) даврида Бағдод қозиси бўлган.

“Китобу-л-хирож” Араб халифалигининг VII-VIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий аҳволи, хусусан ер эгаллиги ва ундан фойдаланиш каби ижтимоий масалаларни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Халифа Ҳорун Рашиднинг топшириғи билан ёзилган бу асарда ўрта асрларда аҳолидан йиғиладиган асосий солиқ – хирож, унинг турлари ва миқдори, тўлаш тартиби баён этилган. Бундан ташқари мулкчилик, хусусан корандалик тартиби, йирик ер эгаларининг шахсий хўжаликларида қўл меҳнатидан фойдаланиш ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Асарнинг арабча матни 1884 йилда Мисрнинг Булоқ шаҳрида чоп қилинган. Уни Е.Фаньян французчага таржима қилган.

“Китоб ахбори-л-булдон”

Асар машҳур тарихчи олим Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад Ҳамадоний томонидан тахминан 903 йили ёзилган.

“Китоб ахбори-л-булдон” асарида сиёсат, тарих ва маданий ҳаётга оид бой маълумотлар келтирилган. Асардаги Балх, Самарқанд каби шаҳарлар ҳақидаги маълумотлар катта аҳамиятга эга. Унда Эрон ва Мовароуннахрнинг иқтисодий ва тарихий географиясига оид диққатга сазовор маълумотлар бор.

Манбанинг Али ибн Жаъфар Шайзорий тарафидан бажарилган (1022 й.) қисқа таҳрири де Гуге томонидан 1885 йили Лейденда чоп этилган.

Асарнинг нодир қўлёзмаси Машҳаддаги Имом Ризо масжиди кутубхонасида сақланади.

“Китоб масолики-л-мамолик”

Асар муаллифи Абу-л-Қосим Убайдуллоҳ ибн Хурдабех асли эронлик бўлиб, у олий мартабали мансабдор хонадонига мансуб бўлган. Ибн Хурдабех Бағдодда ўқиган ва чуқур билимга эга олим сифатида танилган. У халифа Мўътамид (870-892 й.) даврида юксак давлат лавозимларида турган, дастлаб надим, сўнг Эроннинг ғарбий-шимолий тарафида жойлашган Жибал вилоятида “сохибу-л-барид ва-л-хабар” (почта ва разведка бошлиғи) лавозимини эгаллаган. Ибн Хурдабех турли мавзуда, адаб, тарих, географияга оид ўнга яқин асар битган. Улардан энг муҳими “Китоб масолики-л-мамолик” бўлиб, у 846 йили ёзиб тамомланган.

Асарнинг қисқартирилган таҳрири бизгача етиб келган ва М. де Гье тарафидан 1889 йили чоп қилинган. Русча таржимаси Ноила Велиханова томонидан 1986 йили Бокуда чоп этилган.

Китобда Араб халифалиги қўл остидаги мамлакатлар, шаҳарлар, уларга бориладиган йўллар, шаҳарлар ва мамлакатлар орасидаги масофа, аҳолидан ундириладиган солиқ ва жарималарнинг миқдори ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Айниқса, қадимий Сўғд шаҳарларидан Кушония (Самарқанд атрофида жойлашган), Самарқанд, Уструшана, Шаҳристон (Уструшана шаҳарларидан), қадимги Шош, Испижоб (Сайрам) шаҳарларида аҳоли ўртасида муомалада бўлган пул бирлиги, Нух ибн Асад (ваф. 842 й.) ва Аҳмад ибн Асад (819-846 й.) даврида Сўғд ва Фарғонанинг умумий аҳоли, Мовароуннаҳр ва Фарғонада IX асрда истикомат қилган туркий халқлар ҳақидаги маълумотлар бениҳоя қимматли.

”Тарихи Яминий”

Асар муаллифи Абу Наср Муҳаммад ибн Абдужаббор Утбий (тахм.961-1077 йй.). У Эроннинг Рай шаҳридаги бадавлат ва нуфузли зодагонлардан бўлиб, унинг тоғалари Сомонийлар даврида вазир сифатида хизмат қилишган.

Утбий юқори давлат лавозимларида хизмат қилган, Сомонийларнинг Хуросондаги ноиби Абу Али ибн Симжур (989-998 йй.), Шамсу-л-Маолий Қобус ибн Вушмагир (998-1030 йй.)нинг шахсий котиби, Ғазнавийлардан Сабуктакин (977-997 йй.), Султон Маҳмуд (998-1030 йй.) ҳамда Султон Масъуд (1031-1041 йй.) саройида хизмат қилган. Утбий Султон Маҳмуднинг элчиси сифатида (999 йй.) Гарчистонга борган, кейин Ганж рустакда «соҳиб барид» бўлиб ишлаган ва 1023 йили Султон Маҳмуднинг амри билан хизматдан четлатилган.

Саолибийнинг “Ятимату-д-даҳр” тазкирасида айтилишича, Утбий “Латоифу-л-кутуб” (“Котибларнинг латиф сўзлари”) каби бир нечта йирик асар ёзган. Лекин улардан фақат ”Тарихи Яминий” номли тарихий асари сақланиб қолган.

”Тарихи Яминий” амир Сабуктакин ҳамда Султон Маҳмуд замонида Ғазнавийлар империяси таркибига кирган Афғонистон, Хуросон, Хоразм ва қисман Мовароуннаҳрнинг 975-1021 йиллардаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этади. Асардаги Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрни босиб олиши (992-996 йй.) ҳақида келтирилган маълумотлар бениҳоят қимматли.

Асар ўрта аср тарихшунослигига хос мураккаб сажъ – қофияли наср услубида ёзилган. Унда Султон Маҳмуд ва унинг яқинлари кўкларга кўтариб мақталади. Шунинг билан бирга, тарихчи узлуксиз давом этган урушлар, зулм, турли-туман солиқ ва жарималар туфайли хонавайрон бўлган меҳнаткаш халқнинг оғир турмушига ҳам айрим ўринларда кўз ташлаб ўтади.

”Тарихи Яминий” асарининг арабча матни 1874 йили Дехли, 1874 йили Булоқ ва 1883 йили Лоҳур шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар К.Шефер, Т.Нёлдеке, Г.Эллиот ва Н.Доусон томонидан француз, немис ва инглиз тилларига таржима қилинган. Китобнинг форсча таржималари бўлиб, уларнинг энг тўлиғи Абу Шариф Носих Жорбозаконий қаламига мансуб. Бу таржима Эронда 1856, 1956 ва 1966 йиллари чоп этилган. Асарни Лондонда 1858 йили Рейнолдс инглиз тилига таржима қилган.

“Ал-комил фи-т-тарих”

“Ал-комил фи-т-тарих” – “Мукаммал тарих” йирик тарихий асар бўлиб, муаллифи Иззуддин Абулҳасан Али ибн Муҳаммад (1160-1234 йй.) Ибна-л-Асир номи билан машҳур бўлган. Муаррих Дажла дарёси бўйида жойлашган Жазирату-л-Умар шаҳрида катта ер эгаси оиласида туғилган. Умрининг кўп қисмини Мўсулда (Сурия) ўтказган ва ўша ерда вафот этган.

Ибна-л-Асир саҳобалар таржимаи ҳолини ўзида қамраб олган беш жилдли “Китоб асаду-л-ғоба фи маълумоти-с-саҳоба” – “Саҳобалар ҳақида маълумот берувчи ўрмон шерлари” номли китобини ҳам ёзган ва у 1863 йили чоп қилинган.

“Ал-комил фи-т-тарих” асари ўн икки жилддан иборат бўлиб, унда дунёнинг яратилишидан то 1231 йилга қадар Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар хронологик тартибда баён этиб берилади.

Асарда кўпгина қимматли манбалар, хусусан Табарий, Балазурий, Ибн Мискавайх асарларидан, жумладан, Суллаймийнинг бизгача етиб келмаган “Китоб фи ахбор вулоти Хуросон” – «Хуросон ҳукмдорлари ҳақида ахборот берувчи китоб” каби қимматли асардан фойдаланган.

751 йили Талас дарёси бўйида араб ва Мовароуннаҳр ҳамда хитой қўшинлари ўртасида бўлиб ўтган жанг ва унда кўп минглик хитой қўшинининг тор-мор этилиши ҳақидаги маълумот айнан шу манбада зикр этилган.

Ундан ташқари, Сулламий ва унинг муҳим тарихий асари ҳақида маълумот Ибн ал-Асир туфайлигина бизгача етиб келган.

Асарнинг VII-XII жилдлари мустақил, алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, 924-1231 йиллар орасида Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади ва асосан кўлёзма манбалар, шунингдек тарихни яхши билган кишилар берган ахборотлар ҳамда муаллифнинг шахсий кузатишлари давомида тўплаган бой ва фактик материал асосида ёзилган.

“Ал-комил фи-т-тарих” асарининг айниқса, мўғуллар истилосига бағишланган XII жилди алоҳида қийматга эга ва Мовароуннаҳр ҳамда Шарқ мамлакатларининг XIII асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда асосий манба вазифасини ўтайди.

Китобнинг тўла матни 1851-1876 ва 1901 йиллари чоп этилган. Айрим парчаларни рус тилига Н.А.Медников, А.Е.Крымский таржима қилганлар.

Асар Хивада Муҳаммад Раҳим соний (1863-1910 йй.) даврида Нурилло Муфтий, Муҳаммад Шариф охунд ва бошқалар томонидан ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинган бўлиб, Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида таржиманинг ўн учта мўътабар кўлёзмалари сақланмоқда.

3. Абу Жаъфар Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” китоби

Табарий сермахсул олим бўлиб, у 20 дан ортиқ асарлар ёзган. Унинг “Тафсири Табарий” ва “Тарих ар-русул вал-мулук” – “Пайғамбарлар ва ҳукмдорлар тарихи” асарлари ислом манбашунослигининг нодир манбаларидан саналади.

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари “Тарихи Табарий” номи билан машҳур, қадимий тарихга оид маълумотлар билан

тўлдирилган ва тарихий воқеаларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларнинг ҳақиқийлик даражаси ҳақидаги маълумотлар берилганлиги билан илмий аҳамият касб этади.

Асар ўрта асрларда яратилган энг муҳим манбалардан бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқ, хусусан, VII-IX асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақида бизга кўпгина маълумотларни беради. Муаллиф асарни ёзишда турли манбалардан фойдаланган, унда дунёнинг яратилишидан тортиб то 915 йилга қадар содир бўлган тарихий воқеалар ёритилган. Шунингдек, VII-X асрлар оралиғидаги Араб халифалиги тарихига оид маълумотларнинг салмоқли қисми Кавказ ва Кавказорти, Ўрта Осиё, Хуросон ва Шимолий Афғонистондаги тарихий воқеалар ҳам баён этилган. Бу маълумотлар қўшни халқларнинг ўтмиш тарихини ойдинлаштиришда аҳамият касб этади.

Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асари ўрта асрлар мусулмон оламидаги энг ишончли манбалардан ҳисобланган. Бу китоб турли манбаларда турлича, жумладан, “Тарихул-улам вал-мулук”, “Тариху-р-русул вал-мулук”, “Тарихур-русул вал-анбия вал-мулук”, “Ахбару-русул вал- мулук” номлари билан ҳам қўлланилган.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтини қўлғезмалар фондида 11273 рақам остида “Тарихи Табарий” асарининг нодир тўлиқ қўлғезмаси сақланмоқда. Қўлғезма XIX асрга мансуб бўлиб, яхши сақланган. Матн охорланган қўқон қоғозига настаълиқ хатида қора сиёҳда ёзилган. Ҳар бир жумланинг тугашига қизил ранг билан ажратилган юмалоқ белги қўйилган. Қўлғезмадаги изоҳланаётган сўзларнинг устига қизил сиёҳ билан чизилган. Фасл номлари, сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ажратиб ёзилган. Қўлғезманинг бошланиш қисмида мавзулар фихристи берилган. Нусха сўнгида анъанавий маълумотлар киритилган хотима – колофон мавжуд.

Асарнинг муқоваси қора рангли чарм тортилган қалин картондан ишланган. Муковада тўртбурчак шакли-

даги учта саҳҳоф тамғалари мавжуд. Муқованинг дастаки қисми жигар рангли чарм билан қопланган. Таяки қисми ҳам жуда яхши сақланган.

Асар 524 варак, ҳар варак 23 қатордан иборат. Саҳифа ўлчови 22,5х30. Матн ўлчови 14х21. Тили форсий. Асар Абу Солиҳ Мансур ибн Нухнинг фармониға биноан Хуросонда Али Муҳаммад ал-Балхий томонидан таржима қилинган. Мазкур нусха 1887 йили хаттот Мулло Абдуллоҳ томонидан кўчирилган.

Ибн Жарир Табарий “Тарих ар-русул ва-л-мулук” асарининг ўзига хос жиҳатлари:

- ислом тарихидаги тарих бўйича яратилган биринчи мукаммал тарихий асар, унда дунёнинг яратилишидан то муаллиф давригача бўлган воқеалар баён қилинган;

- кейинги давр тарихчилари Ибн Мискавайх, Абул Фидо, Абул Фараж Исфаҳоний, Ибн Жавзийларнинг асарлари учун мазкур манба асос бўлиб хизмат қилган.

“Тарихи Табарий” асари дунё олимлари томонидан эътироф этилган. Жумладан, доктор Иброҳим Байзовий: “Мен китобимда воқеалари очиқ-ойдин кўрсатиб ўтилган асл китобларға таяндим, улардан энг аввалги сафида Табарийнинг “Тарих” китоби ўрин эгаллайди”, – деб айтган.

Умуман олганда, Табарийнинг “Тарих” китоби бугунги кун учун ҳам муҳим аҳамиятға эга. Чунки, у ислом тарихи ва қадимги тарихға оид маълумотларни ўзида жамлаган ишончли манба. Табарий асарда бошқа илмлардан ҳам кенг фойдаланган. Масалан: мутакаллимларнинг сўзлари, сиёсий қонунларнинг амалиётдаги ижроси ва бошқалар. Бу китобни ўрганиш орқали инсоният тарихиға доир қимматли маълумотларға эга бўламиз.

4. Мирхонд ва унинг «Равзату-с-сафо»асари.

“Равзату-с-сафо” – “Соф жаннат боғи” ёки “Равзату-с-сафо фи сийрат ал-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо” –

“Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақидаги соф жаннат боғи” номи билан машҳур бўлган асар умумий тарихга оид манба саналади. Унинг муаллифи Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурҳониддин Ховандшоҳ ибн Камолиддин Маҳмуд Балхий бўлиб, асосан Мирхонд (1433-1497 йй.) номи билан машҳур.

Муаррихнинг ота-боболари асли Бухородан бўлганлар. Мирхонднинг отаси саййид Бурҳониддин Ховандшоҳ ўқимишли ва кенг маълумотли киши бўлиб, Темурийлар ҳукмронлиги даврида Балхга кетиб қолган ва ўша ерда вафот этган.

Мирхонд Балхда туғилган, лекин умрининг кўп қисмини Ҳиротда ўтказган. Унинг набираси Хондамирнинг гувоҳлик беришича, Мирхонд Алишер Навоий билан учрашгунча турли илмлар билан шуғулланган, аммо биронтасида муқим тўхтаган эмас. Тарихчи Алишер Навоий билан учрашгач, шоир ўзининг “Ихлосия” хонақоҳидан унга алоҳида хона ажратиб, шахсий кутубхонасидаги китоблардан фойдаланишга ижозат бериб, олимни умумий тарихга оид катта асар ёзишга ундаган, уни бу соҳада доимо моддий қўллаб турган. Аммо Мирхонд улкан асарини мукамал тугата олмай, яъни еттинчи жилди ва жуғрофий илова материаллари йиғилган мусаввада ҳолида қолганида вафот этади. Унинг асарини набираси Ғиёсиддин Хондамир якунига етказди.

“Равзату-с-сафо” асарини яратишда Мирхонд қирқта муаллиф, яъни араб тилида ижод қилган ўн саккизта ва форс тилида ижод қилган йигирма иккита олим ижодига мурожаат қилган. Асар замонавий тадқиқот даражасида яратилган тарихий ёдгорлик ҳисобланади.

Муҳаммад Ризо Огаҳий Мирхонднинг форс тилида ёзилган “Равзату-с-сафо” асарини ўзбек тилига таржима қилган. Мазкур асар кўплаб қўлёзма нусхаларда кўчирилган ва кенг тарқалган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Б.А.Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. -Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001. Б. 7-14.
2. Т.С.Саидкулов. Ўрта Осиё халклари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. 3-9.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.
4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-Москва: ‘Наука’. 1987.-С.5-17.
5. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2- илмий тўплам. Тошкент. 2010.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Тарихий асарларнинг ёзилиш тартиби ҳақида нима-лар биласиз?
2. Тарихга оид асарлар таснифи ҳақида айтиб беринг.
3. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” китобининг мазмуни қандай?
4. Мовароуннаҳрлик машҳур муаррихлар.
5. Мирхонд ва Огаҳийларнинг «Равзату-с-сафо» номли асарлари.
6. Алишер Навоийнинг тарихий мероси ҳақида гапириб беринг.

МУНДАРИЖА

1-мавзу: Манбашунослик фанининг предмети, асосий вазифалари, тармоқлари	3
2-мавзу: Ислом манбашунослиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари	16
3-мавзу: Жоҳилия даври манбашунослиги ва манбаларининг илмий таҳлили	20
4-мавзу: Қуръони карим ислом манбашунослигининг асосий манбаси сифатида	26
5-мавзу: Ҳадис тўпламлари ислом манбалари сифатида ...	57
6-мавзу: Тафсирлар – исломшунослик манбалари сифатида	91
7-мавзу: Мовароуннаҳрда калом илмининг шаклланиш тарихи	114
8-мавзу: Фикҳий асарлар ва уларнинг ислом манбашунослигида тутган ўрни	130
9-мавзу: Тасаввуф манбаларининг исломшуносликдаги ўрни	150
10-мавзу: Тарихий асарлар – ислом тарихи манбалари сифатида	166

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

(ўқув қўлланма)

“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2013

Муҳаррир: **Сарвар ОЧИЛОВ**

Саҳифаловчи: **Лутфулло АБДУЛЛАЕВ**

Нашриётнинг гувоҳнома руками АИ № 224
Босишга 2013 йил 26 апрелда берилди.
Бичими 84×108 ^{1/32} Шартли б.т. 9,45. Нашр т. 9,48.
Адади 50 нусха. Буюртма № 31
Баҳоси шартнома асосида.

“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.